

GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. Sa4A / Sri

D.G.A. 79.

University of Mysore

Oriental Library Publications

SANSKRIT SERIES No. 62

अलङ्कारमणिहारः

श्रीमद्भिः श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्र परकालसंयमीन्द्रैः प्रणीतः
तृतीयो भागः.

THE ALANKARA-MANIHARA

BY

Sri Krishna-Brahmatantra Parakala Swamin

PART III.

EDITED BY

DR. R. SHAMA SASTRY, B.A., PH.D., M.B.A.S.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore, Director of Archaeological

Researches in Mysore, Perakalal Lecturer in the Post-Graduates

Classes of the Calcutta University, and D.R.R.A.S.

Campbell Memorial Medalist.

348
570
PRINTED AT THE GOVERNMENT LITHOGRAPH PRESS

1923.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. .... 8095 .....

Date..... 4.1.57 .....

Call No. .... Sus 4 A .....

Sus

विषयानुक्रमिका:

विषय	पृष्ठसंख्या
51 सागलङ्कारः	1
विचारः	5
52 यथासंख्यालङ्कारः	6
53 पर्यायालङ्कारः	11
मत्तान्तरनिरूपणम्	14
पर्यायप्रकारान्तरम्	14
54 परिस्मृत्यलङ्कारः	17
55 परिसंख्यालङ्कारः	25
अस्यैवापीत्यशब्दात्वाभ्यां द्विविध्यम्	34
56 विकल्पालङ्कारः	36
57 समुच्चयालङ्कारः	41
समुच्चयप्रवेशः	41
अस्यैव तत्काललङ्कारत्वेन व्यवहारः प्राप्ताम्	43
58 कारकदीपकालङ्कारः	47
अस्यैवालङ्कारान्तरेऽन्तर्भावविचारः	47
59 समाध्यलङ्कारः	48
60 प्रत्यनीकालङ्कारः	49
विचारः	57
61 काव्यापीत्यलङ्कारः	58
अस्यैवालङ्कारान्तरेऽन्तर्भावविरासः	58
रसगङ्गाधररीत्या लक्षणम्	67
विषयविचारः	73

	विषय	पृष्ठसंख्या
	वैयनाथमतानुवादः	74
62	काव्यलिङ्गालङ्कारः	75
	वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणानि	75
	अस्यैव मालारूपत्वम्	88
	पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणानि	93
	कचित्पदार्थव्यवहारयोः परस्परसापेक्षयोर्हेतुत्वम्	101
	दीक्षितः तानुसारेण परिकरादस्य काव्यलिङ्गस्य भेदप्रपञ्चनम्	107
	रसगङ्गाधरकृष्णमहोदयस्यालङ्कारस्य लक्षणप्रदर्शनम्	107
	अस्यैवालङ्कारत्वाभावविचारः	112
63	अर्थान्तरन्यासालङ्कारः	113
	अस्य भेदनिरूपणम्	113
	अस्यैवालङ्कारताप्रयोजकस्य प्रदर्शनम्	137
64	विकस्वतालङ्कारः	138
65	प्रीदोक्तफलङ्कारः	140
	रसगङ्गाधरमहोदयस्य लक्षणान्तरम्	140
66	संभावनालङ्कारः	142
67	मिथ्याध्ववस्तित्वलङ्कारः	152
68	ललितालङ्कारः	154
	अस्यालङ्कारान्तरेऽन्तर्भावविचारः	157
69	प्रहर्षणालङ्कारः	159
70	विषादनालङ्कारः	164
71	उल्लासालङ्कारः	166
	भेदप्रदर्शनपुरस्सरमुदाहरणानि	166
	अलङ्कारान्तरेणैवास्य चारितार्थविचारः	185
72	अवशालङ्कारः	186

	विषय	पृष्ठसंख्या
	अथ केषाचित्पक्षविचारः	190
73	अनुसालङ्कारः	191
74	तिरस्कालङ्कारः	194
75	लेशालङ्कारः	195
76	मुद्रालङ्कारः	197
	कौस्तुभकृन्मयानुसारेण लक्षणम्	202
	प्रसङ्गादलंकरणमालिकास्तीत्रम्	205
77	रत्नावल्यलङ्कारः	211
	मेदप्रदर्शनपुरस्तरमुद्राहरणानि	211
78	तद्वृणालङ्कारः	244
79	पूर्वरूपालंकारः	245
	प्रकारान्तरेण लक्षणम्	246
80	अतद्वृणालङ्कारः	252
	सर्वस्वकारमतनिरूपणम्	255
81	अनुगुणालङ्कारः	256
82	मीलितालङ्कारः	257
83	सामान्यालङ्कारः	259
84	उन्मीलितालङ्कारः	263
85	विशेषकालङ्कारः	264
	अत्र प्राची मतम्	265
86	उत्तरालङ्कारः	266
	अस्यैवालङ्कारान्तरेऽन्तर्भावनिरासः	266
	अस्यैव लक्षणान्तरम्	271
87	चित्रप्रसालङ्कारः	278
	विचारः	282

विषय	पृष्ठसंख्या
88 सूक्ष्मालङ्कारः	283
89 विहितालङ्कारः	284
90 व्याजोक्त्यलङ्कारः	286
विचारः	288
91 गूढोक्त्यलङ्कारः	289
92 निवृत्तोक्त्यलङ्कारः	292
93 युक्त्यलङ्कारः	299
विचारः	300
94 लोकोक्त्यलङ्कारः	301
95 छेकोक्त्यलङ्कारः	303
96 वक्रोक्त्यलङ्कारः	305
शब्दश्लेषमूलवक्रोक्त्युदाहरणानि	305
अर्थश्लेषमूलवक्रोक्त्युदाहरणानि	314
97 स्वभावोक्त्यलङ्कारः	316
98 भाविकालङ्कारः	318
99 उदात्तालङ्कारः	321
100 अर्युक्त्यलङ्कारः	325
101 निरुक्त्यलङ्कारः	329
102 प्रतिषेधालङ्कारः	336
103 विध्यलङ्कारः	338
104 हेत्वलङ्कारः	341
प्रकारा तीन लक्षणम्	346
अभेदव्यपदेशालङ्कारस्वविचारः	348

शुद्धि पत्रम्.

पुटे.	पङ्क्तो.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
2	7	भवति	मजति
14	9	अन्य	अन्ये
39	14	योगन	योगेन
47	14	तैषि	तैषि
50	10	आम	आराम
50	17	भूषा	भूत्वा
50	18	होरे	होरे
66	12	व्यथ	व्यथ
"	"	व्यथा	व्यवथा
77	7	स्युर्मी	स्युर्मी
79	11	ऊदयन्	ऊदयन्
"	15	तामिः	तामि
80	5	अहिर्बु	अहिर्बु
"	"	त्वच	त्वच
"	6	मुपावं	मुपावा
82	11	यमुना	यामुना
"	"	स्ममहि	स्महि
102	1	भर्गे	भर्ग
108	23	म्वन्तं	म्वन्तं
114	18	न्यथा	अन्यथा
115	5	काहली एव	काहलील

पुढे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	अशुद्ध.
115	13	कठिनन	कठिनेन
119	4	मरु	मरुप
126	13	स्मर्यते	स्मर्यते
132	2	महिळ	महिळे
171	2	कृतिपक्षी	कृति पक्षी
188	7	उक्तो	उक्तो
194	12	त्वेन व	त्वेन प्र
"	18	संपद्	संपदम्
199	17	प्रष्ट	वष्ट
200	5	छोवा	छोऽव
"	"	न लघू	नलघू
207	1	गुल्लस	गुल्लस
216	8	क्रमिक	क्रमिक
229	14	कृत्तिद्वि	कृत्तिद्वि
"	20	इत्याद	इत्याद
233	16	संप्रदा	संप्रदा
291	14	पात्येति	पात्येति
329	4	च्छीर्षा	च्छीर्षा

श्रीः

अलङ्कारमणिहारे तृतीयभागप्रारम्भः.

अथ सारालङ्कारसरः (५१)

सैवोत्तरोत्तरोत्कर्षे सार इत्युच्यते बुधैः ॥

सैव शृङ्खला पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरमुत्कर्षवर्णने सारालङ्कार इत्युच्यते । अयमेवोदारालङ्कार इति सर्वस्वरुता व्यवहियते । तथाच तदीयं लक्षणं—“उत्तरोत्तरमुत्कर्षणमुदारः” इति । इमं चालङ्कारमेकानेकविषयत्वेन द्विविधमामनन्ति । एकविषयतायामवस्थामेवाधायणमावश्यकं, उत्कर्षस्य भेदनियतत्वात् । न ह्यवस्थाविकं भेदं विना किञ्चिदपि वस्तु स्वापेक्षया स्वयमधिकं भवितुमीष्टे । तत्राप्युत्तरोत्तरमुत्कर्षः स्वरूपेण धर्मेण वा भवतीत्यस्य चातुर्विध्यमिति विमर्शनीकारः ॥

तत्र एकविषये स्वरूपेणोत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा—

सोऽव्यात्तिविक्रमोऽस्मान्यस्योद्भुततिः क्रमेण
वृद्धिं भजतः । आदौ वज्रवतंसो मुक्ताहारस्ततोऽ-
थ मणिकाञ्चयासीत् ॥ १४०७ ॥

अत्र एकस्यैव भगवतस्तत्तदवस्थाविशिष्टतया स्वरूपेणोत्तरोत्तरमुत्कर्षः ॥

यथावा—

उदयंस्त्वत्पदरुचिभाग्विगलितवाल्योऽथ कन-
ककटकश्रीः । प्रौढश्रूडामणिना क्रीडां धुमणिस्त-
नोति तव भगवन् ॥ १४०८ ॥

यथावा—

बालस्तव पदनखरुचिमथेन्दुरर्धस्समेति फाल-
तुलाम् । संपूर्णो मुखलक्ष्मीं भवति हि शुचिरुत्त-
रोत्तरोत्कर्षम् ॥ १४०९ ॥

अत्र पूर्वपूर्वावस्थाविशिष्टाभ्यां सूर्याचन्द्रमोभ्यां उत्तरो-
त्तरावस्थाविशिष्टयोरेवोत्कर्ष उक्त इत्येकविषयत्वम् । अयमर्थो-
स्तरन्यासशिरस्क इति विशेषः ॥

वलियज्ञभुवं व्रजतस्थलकमलमिव व्यभा-
तवोपेन्द्र पदम् । उत्क्षिप्तमथ छत्रं सुत्राम्णोऽथ
च महद्वितानं जगताम् ॥ १४१० ॥

अत्र भगवच्चरणस्य पूर्वावस्थार्थां स्थलकमलवद्वल्यपरिमा-
णस्यैव सतः छत्रादिवदुत्तरोत्तरमहत्त्वावस्थाविशिष्टतया उत्क-
र्ष उक्त इत्येकविषयत्वम् ॥

धर्मेण यथा—

दीप इवादौ द्वे इव ततोऽथ युगविगमरवि-
रिवोज्ज्वलितः । प्रसति स्म ते प्रतापो विराधमा-
रीचदशमुखान्भगवन् ॥ १४११ ॥

अथैकस्यैव भगवत्प्रतापस्य उज्ज्वलितस्वरूपधर्मपुरस्कारे-
णोत्तरोत्तरोत्कर्षः ॥

यथावा—

अद्भुतिता पल्लविता कोरकिता कुसुमिता च
मम भक्तिः । क्रमतस्त्वयि मधुसूदन महती
भूत्वा प्रसूति फलमनघम् ॥ १४१२ ॥

अथैकस्या एव भक्तेः महत्त्वधर्मपुरस्कारेणोत्तरोत्तरोत्कर्षो
निबद्धः ॥

यद्यथैकस्मिन्नाद्ये क्रमेणानेकाद्येयास्थितिरूपः पर्यायालङ्का-
रोऽत्र प्रतीयते, तर्हि प्रतीयतां नाम । न हि तावता पूर्वपूर्वा-
पेक्षया उत्तरोत्तरोत्कर्षरूपस्तारो गलदस्यते ॥

अनेकविषयस्वरूपेणोत्कर्षो यथा—

रजताचलमूर्धनि यस्तन्मूर्धनि याऽस्ति साऽपि
यत्पदजा । सोऽपि च यत्पदलाक्षालक्षितवक्षा ज-
यत्यसौ लक्ष्मीः ॥ १४१३ ॥

अत्रानेकेषां स्वरूपेण पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरमुत्कर्षः ॥

धर्मेण यथा—

प्राणिषु मनुजाश्श्रेष्ठा मनुजेषु ब्राह्मणा बुधा-
स्तेषु । त्वच्चक्रलाञ्छितास्तेष्वच्युत तेषु त्वदङ्घ्रि-
दत्तभराः ॥ १४१४ ॥

यथावा—

अज्ञाद्ग्रन्थी श्रेयांस्तस्मात्तद्वारणे कृती तस्मात् ।
ज्ञानी तस्माद्व्यवसितमतिस्ततोऽप्यन्युत स्वरू-
पज्ञः ॥ १४१५ ॥

तद्वारणे कृती ग्रन्थधारणं कृतघानित्यर्थः । कृतशब्दात्
'इष्टाविभ्यश्च' इति कर्तरि हनिः । 'कस्येन्विषयस्य कर्मण्युप-
सङ्गधानम्' इति कर्मणस्तद्वारणशब्दात्सप्तमी । ग्रन्थिनः ग्रन्था-
ध्ययनकृतः । अनयोरुदाहरणयोः मनुजप्रभृतीनां ग्रन्थिप्रभृतीनां
च श्रेष्ठधर्मधर्ममुखेनोत्तरोत्तरोत्कर्षः । अनयोश्चाद्य उदाहरणे—

भूतानां प्राणिनश्श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।

बुद्धिमत्सु नराश्श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणास्समृताः ॥

इत्यादिमनुवचनच्छाया पुरस्कृता । द्वितीये तु—

अश्वेभ्यो ग्रन्थिनश्श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो घराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनश्श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥

इति मनुवचनक्रम उक्त इति ध्येयम् । अयं सर्वोऽपि श्लाघ्यधर्मो-
त्कर्षः ॥

अश्लाघ्यधर्मोत्कर्षो यथा—

मलिनो महिषस्तस्माद्दलिभुक्तस्माच्च तिमिर-
निकुरुम्बम् । मम हृदयं तस्मादपि विमलयसि
यदीदमीश्वरोऽसि त्वम् ॥ १४१६ ॥

उभयरूपो यथा—

अवनितलं विपुलतमं गगनं तस्मात्ततोऽपि

जगदण्डम् । तस्माद्गर्तम्बु ततोऽप्यर्धं मम हरे
कथं हरेरेतत् ॥ १४१७ ॥

हरेः हजो लिङ् मध्यमैकवचनम् । अत्र गर्तम्बुपर्यन्तेषु वि-
पुलतमत्वं श्लाघ्यो धर्मः । प्रकृतार्थे त्वधे अश्लाघ्यः ॥

अवेदमवधेयम्—एकविषये शृङ्खलाया अचारुतया तद्-
नुप्राणितस्सारो न चारुतां लभते, तस्यास्स्वाभाविकभेदाये-
क्षित्वेनावस्थादिकृतभेदे अनुल्लासात् । अतएवास्मिन्विषये वर्ध-
मानकनामालङ्कारोऽन्यैरभ्युपगतः । तद्वक्ष्यं च ‘रूपधर्माभ्या-
माधिक्ये वर्धमानकम्’ इति कृतम् । तस्मात्कारणमालादियैद्या
शृङ्खलैकविषया, न तथा सारश्लाघ्यो वक्तुम्, एकविषये अल-
ङ्कारान्तराभ्युपगमप्रसङ्गात् । ‘सारो गुणस्वरूपाभ्यां वैशिष्ट्ये पूर्व-
पूर्वतः’ इति तु लक्षणं सारस्थयुक्तम् । गुणस्वरूपाभ्यां पूर्व-
पूर्ववैशिष्ट्ये सार इति तदर्थः । स च कचिच्छृङ्खलानुप्राणितः,
कचित्स्वतन्त्र इत्यनेकविषयत्वमेकविषयत्वं च सुस्थम् । एवं
शृङ्खलाविषयाणामलङ्काराणां विच्छित्तिवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्ध-
त्वात्पृथगलङ्कारत्वे सिद्धे शृङ्खलाया विरोधाभेदसाधर्म्यादिवच-
नुप्राणयितृत्वोचिता न पृथगलङ्कारता । तथात्वे जमेदादीना-
मपि पृथगलङ्कारास्तापसेः । पूर्णाल्लासादौ तु न विच्छित्तिवैलक्ष-
ण्यं, अपितुपमाविच्छित्तिरेवेति संप्रदायः । ननु केयं विच्छित्तिः?
उच्यते—अलङ्काराणां परस्परविच्छेदस्य वैलक्षण्यस्य हेतुभूता
अन्यतासंसर्गेण काव्यनिष्ठा कविप्रतिमा, तज्जन्यत्वप्रयुक्ता वच-
त्कारिता वा विच्छित्तिरिति गृह्यताम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे सारसर एकपञ्चाशः.

अथ यथासंख्यालङ्कारसरः. (५२)

उद्देशक्रमतोऽर्थानां संबन्धो यत्र कथ्यते ।
प्राश्नस्तत्र यथासंख्यमपरे क्रममूचिरे ॥

यथासंख्यमिति पदार्थानतिवृत्तिरूपे यथार्थेऽव्ययीभावः ।
संख्याया अनतिवृत्तिश्च आद्यस्याद्येनैव द्वितीयस्य द्वितीयेनैव-
स्यादिक्रमेण सम्बन्धो भवतीति योगार्थ एव लक्षणम् । अन्ये
एवं यथासंख्यं क्रमालङ्कार इति व्यवहारार्थः । स च शब्दः
आर्थश्चेति द्विविधः । तत्रासमस्तानामसमस्तैः क्रमेणान्वये शब्दः,
क्रमिकसम्बन्धस्यातिरोहितत्वात् । यत्र तु समुदायद्वयस्य स-
मासेनाभिधाने सति प्रथममेकस्य समुदायस्यापरेण समुदा-
येन सामान्यतस्समन्वये सति पञ्चादर्थानुगमपर्यालोचनया तत्स-
मुदायिनां क्रमेण संबन्धस्तत्रार्थः ॥

यथा—

विष्णो विनतजनानां तृष्णां हृदयं सुखं च
दुःखं च । पुष्णासि प्लुष्णासि च पुष्णासि वृषा-
दिनाथ मुष्णासि ॥ १४१८ ॥

हे वृषादिनाथ विष्णो ! विनतजनानां तृष्णां पुष्णासि पूर-
यसि । हृदयं प्लुष्णासि सेवसे । तत्र वससीत्यर्थः । स्वस्मिन्
ओहयसीति वा । 'पुष प्लुष ओहनसेवनपूरणेषु' इति कैया-
दिकाभ्यां धातुभ्यां लट् । सुखं पुष्णासि दुःखं मुष्णासि च

‘पुष पुष्टौ’ ‘मुष स्तेये’ इमावपि क्रैयादिकावेच । अत्र मुष्णा-
सीत्यादिक्रियाणां क्रमेण तृष्णादिष्वन्वयः । इह शाब्दः, अस-
मस्तानामसमस्तैः क्रमेणान्वयात् ॥

यथावा—

नयनरुचा वदनरुचा कमलं विमलांशुबिम्ब-
मपि कमले । नूनं जितं भवत्या जलं निविशते
महाबिलं चापि ॥ १४१९ ॥

महाबिलं महत्सुषिरं अन्तरिक्षं च । ‘मेघद्वारं महाबिलम्’
इत्यमरः । इदमपि शाब्दं उत्प्रेक्षागर्भं, पूर्वं तु शुद्धमिति विवेकः ॥

यथावा—

यौ श्रीकालीभक्तौ सुरपोऽत्रायः परस्सुरापो
भविता । भास्वत्तमोऽथ मत्तस्स्वभास्तदाकारविप्र-
तीपो यदयम् ॥ १४२० ॥

यौ श्रीः लक्ष्मीः काली दुर्गा तयोः भक्तौ उपासकौ, अत्र
अनयोर्मध्ये, आद्यः श्रीभक्तः सुरान्पातीति सुरपः देवाधीशः
तत्तुल्यो वा अत एव भास्वत्तमः अतिशयेन भास्वान् महाते-
जश्शाली च भविता । परः कालीभक्तस्तु सुरापः सुराणां दे-
वानां नपातीत्यपः देवारक्षक इत्यर्थः । सुरां पिबतीति तथोक्तः
मद्यप इति तत्त्वम् । कालिकोपासकानां वामाचारस्य प्रसिद्ध-
त्वादिति भावः । क्रमेण ‘पा रक्षणे, पा पाने’ इति धात्वोः
‘आतोऽनुपसर्गे’ इति कः । अत एव मत्तः मदशाली । अवि-

यमाना माः यस्य अमाः सुष्ठु अमाः स्वमाः अतिवेलतेजो-
हीन इत्यर्थः । न हि सुरापस्य ब्रह्मतेजो भवेदिति भावः । मत्त-
आसौ स्वमाश्चेति विशेषणोभयपदकर्मधारयः । कुतोऽनयोर्वैष-
म्यमित्यः अह—तदाकारेति । यत् यस्मात् अयं चरमनिर्दिष्टः
कालीभक्तः तदाकारविप्रतीपः तदाकारस्य प्रथमनिर्दिष्टश्रीभक्ता-
कारस्य तदाचारस्येति यावत् विप्रतीपः प्रतिकूलः सदाचार-
वामाधारधोरतिविप्रकर्षादिति भावः । पक्षे—अयं सुराप इति
शब्दः तदाकारविप्रतीपः तस्य सुरपशब्दस्य आकारेण आव-
र्णेन मध्यस्थेनेति भावः । विप्रतीपः विरुद्धरूपः । मध्ये आवर्ण-
सद्भावात्सुरपशब्दविरुद्धरूप इति भावः । पक्षे अयं मत्तस्व-
भादशब्दः तदाकारस्य भास्वत्तमशब्दस्वरूपस्य विप्रतीपः प्रति-
लोमः । भास्वत्तम इति शब्द एव प्रातिलोम्येन दृष्टो मत्त-
स्वभा इति नान्यथत इत्यर्थोऽपि चमत्कारातिशयं पुष्पाति ।
अत्रापि शाब्द एव । पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं तु स्फुटमेव ॥

यथावा—

अम्ब त्वदाश्रितानामितरेषामपि शरीरिणां भ-
वति । विपुलैश्वर्यं विरलैश्वर्यं चात्रास्ति पुरत
एव मिदा ॥ १४२१ ॥

विपुलैश्वर्यं भूमीश्वरत्वं विरलैश्वर्यं अल्पविभवः । अत्र
अनयोः त्वदाश्रिततराश्रितयोः तद्विभययोर्वा । पुरतः अग्रत
एव मिदा भेदः अस्ति । स्पष्टमेव प्रकाशत इत्यर्थः । पक्षे अत्र
विपुलैश्वर्यविरलैश्वर्यशब्दयोः पुरत एव पुर्वणरवर्णाभ्यामेव भिदे-
त्यर्थोऽपि चमत्कारी । अत्रापि शाब्द एव ॥

अर्थं यथासंख्यं यथा—

जलरुहजलनिधिवसती हृदयोज्ज्वलरत्नहारवन-
मालौ । हृत्सौधे सध्रुवश्चौ प्राश्चौ जायापती विह-
रतां नः ॥ १४९२ ॥

अत्र जलरुहजलनिधिवसती इत्यादिसमुदायस्य प्रथमं जा-
यापतिरूपसमुदायान्वये सति पश्चादर्थानुरोधेन जलरुहादेर्जाया-
यां जलनिध्यादेः पत्यौ च समन्वयधीरित्यर्थो यथासंख्यालङ्कारः ॥

यथावा—

तावकमतिविभवाभ्यां बृहस्पतिदिवस्पती समं
विजितौ । बृहदिव वैलक्षण्यं प्रकाशयेते मिथस्त-
वप्येतौ ॥ १४९३ ॥

बृहस्पतिदिवस्पती गुरुसुशामाणौ । तावकानां भागवता-
नां मतिविभवाभ्यां समं तुल्यं विजितौ । तदपि विजितत्वतौ-
ल्येऽपि पतौ बृहस्पतिदिवस्पती मिथः अन्योन्यं वैलक्षण्यं भेदं
बृहदिव महदिव प्रकाशयेते विजितस्वरूपेणावैलक्ष्येऽपि तत्-
महदिव दर्शयेते इत्यर्थः । यद्वा इवशब्दो वाक्यालङ्कारः । गुरु-
शिष्यत्वरूपं महद्वैलक्षण्यं दर्शयेते इति हृदयम् । पक्षे बृहस्पतिदि-
वस्पतिशब्दौ बृह इव इति वर्णाभ्यामेव वैलक्षण्यं प्रकाशयेते । न
त्वन्यवर्णत इत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव सर्वे, शब्दपरार्थान्तरव-
र्णनं तु विशेषः ॥

यथावा—

दशवदनविभीषणयोर्देव त्वत्प्रातिकूल्यसख्यजु-

षोः । भवतस्म शेषशेषौ भगवंस्तत्प्रकृतिगुण-
भिदावशतः ॥ १४२४ ॥

हे देव भगवन् ! त्वरप्रातिकूल्यसंख्यशुषोः दशवदनवि-
भीषणयोः शेषशेषौ भवतः स्म अभूताम् । रावणस्य शेषः
विभीषणस्य शेष इति भावः । शुषशिशोर्भावे घञ् । तत्र हेतु-
माह—तदिति । तयोः दशवदनविभीषणयोः प्रकृतिगुणानां स्व-
भावसिद्धगुणानां 'दम्भो वर्णोऽभिमानश्च' इति, 'अमयं सत्त्वसंशु-
द्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः' इति च गीतानां आसुरसंपदगुणानां दैव-
संपदगुणानां च भिदावशात् भेदवशात् भवतः स्मेति योजना ।
भवतेः स्मयोगेन भूते लट् । आसुरसंपदभिजाततया भगवत्प्रा-
तिकूल्येन दशाननस्य नाशः । दैवसंपदभिजाततया तत्संख्येन
विभीषणस्यायुरादिश्रेयस्वत्तया पारिशेष्यं चाभूतामित्यर्थः । पक्षे
प्रकृती प्रत्ययविधाबुद्ध्यभूते धातुरूपे । तयोः शुषौ तद्विदाव-
शतः घञ्निमित्तकतया 'पुगन्तलघूपधस्य' इति विहितगुण-
योश्च भेदवशादित्यर्थः । शुष् शिष् इति प्रकृती भिन्नं तयोर्गुणौ
ओकारैकारलक्षणौ च भिन्नौ तादृशभेदवशात् शेष इति शेष
इति शब्दौ निष्पन्नाविति भावः । अभ्युत्पत्त्यर्थे पूर्वण ॥

अत्रेदं विवेचनीयं—इदं यथासंख्यमलंकारसरणिमाहौकितु-
मीदृशे वा न वेति । न ह्यस्मिन् लोकसिद्धे कविप्रतिभानिमि-
तत्वस्यालंकारताजोवातोर्मात्रयाऽप्युपलम्भेऽस्ति । येनालंकार-
व्यपदेशो मनागपि सांप्रतं स्यात् । अतः अपक्रमत्वरूपवोधा-
भाव एव यथासंख्यम् । एवं बोद्धव्यमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्यो-
पपन्नवदमनोहारिण्य एव । एतेन यथासंख्यमेव क्रमालंकारसंज्ञया
व्यवहृतो धामनस्यापि गीते व्याख्याता इति नव्याः ॥

इत्यलंकारमणिहारं यथासंख्यसरो द्विपञ्चाशः.

अथ पर्यायालंकारसरः (५३)

अधेयस्य क्रमादेकस्यानेकाधारसंश्रयः ।

वर्ण्यते यत्र तत्रोक्ता पर्यायोऽयमलंकृतिः ॥

यत्रैकमाधेयमनेकस्मिन्नाधारे क्रमात् स्वतो भवति कविना वा निबध्यते तत्र पर्यायालंकारः । अत्र 'अन्तर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिश्वपि सैव मे' इति विशेषालंकारव्यावृत्तये क्रमेणेति । तत्र ह्याधेयस्य युगपदनेकाधारसंबन्ध इति नातिप्रसङ्गः । अत एव क्रमाश्रयणात्पर्याय इत्यन्वर्था संज्ञा । अस्य च प्रयोजकमिधानानभिधानाभ्यां द्वैधी ॥

यथा—

दुग्धोदन्वति पूर्वं मुग्धेन्दौ तदनु विदधती वा-
सम् । अधुना तु सुधा निवसति मधुनाशन ताव-
कीनचरितेषु ॥ १४२५ ॥

अत्रैकस्यास्सुधायाः क्रमेण दुग्धोदन्वदायनेकाधारसंश्रयणं निबध्यम् । तत्र दुग्धोदन्वन्मुग्धेन्दोस्सुधायास्तिथिर्वस्तुसत्येवो-
क्ता । वर्णनीयमगवचरितेषु तु कविना परं निबद्धा । यत्राधाराधेय-
तत्संबन्धक्रमेषु कश्चिदपि वा कविकल्पनापेक्षाऽस्ति तत्रैवायम-
लंकारः । यत्र तु सर्वांशे लोकसिद्धत्वं न तत्र कश्चिदलंकार-
इति तु तत्त्वम् ॥

यथावा—

चिन्तामणिस्सुधाब्धेस्सुधाशनाधिपपदे निधाय

पदम् । वाताशनगिरिशिखरे जातावासो रमानि-
वासात्मा ॥ १४२६ ॥

अत्र प्रयोजकालीभवनं स्पष्टम् ॥

तदभिधाने यथा—

प्रवरा मौक्तिकमणयः प्रवाळमतिरुचिरममृत-
सारश्च । वारिधिना स्वसुताया वदने वात्सल्यतो
न्यधायिषत ॥ १४२७ ॥

अत्र वारिधिना वात्सल्यत इति प्रयोजकनिर्देशः । अत्रो-
त्तममुक्ताफलादीनामर्णवलक्ष्मीवदनरूपनिकाधारनिवेशनम् । अ-
र्णवस्याधारता आर्त्थी । पूर्वोदाहरणेषु तु सा शाब्दी । इयं ख-
नादीनां मुक्ताफलादिकत्वेनाध्यवसानादूपाकाविशयोक्त्यनुप्राणिता
चेति विशेषः ॥

यथावा—

विद्रुमगतमारुण्यं विधिना तव दशनवसन-
योर्न्यस्तम् । तदनु पदनलिनयुग्मे स्वप्रौढिप्रथन-
कुतुकतोऽब्धिसुते ॥ १४२८ ॥

अत्रापि विधिना स्वप्रौढिप्रथमकुतुकत इति प्रयोजकनि-
र्देशः । अयं सर्वोऽपि संकोचविकासास्पृष्टतया शुद्धपर्यायः ॥

संकोचपर्यायो यथा—

जगदखिलं व्याप्य पुरा जरदिभमुख्येष्वथ
क्वचिल्लघ्ना । अगणितगुण तव करुणा निगलितच-
रणा किलाद्य मय्येव ॥ १४२९ ॥

इदं स्वस्मिन्नेव भगवतो भूयसी कृपेत्यभिमन्यमानस्य
कवेर्वचनम् । अत्र करुणाया उत्तरोत्तरमाधारसङ्कोचात्सङ्कोचप-
र्यायोऽयम् ॥

यथावा—

परमेष्ठिपदान्महतो गिरिशजटाजूटकोटरे ल-
घ्ना । अरविन्दवासिनि ततो लीना मन्दस्मितेऽ-
म्ब तव गङ्गा ॥ १४३० ॥

अत्र गङ्गाया उत्तरोत्तरमाधारसङ्कोचः । अतिशयोक्त्यनु-
प्राणितत्वमुभयत्र तुल्यम् । पूर्वमुदाहरणमुत्प्रेक्षाशिरस्कं, इदं तु
वक्ष्यमाणमोलितशिरस्कमिति भिदा ॥

विकासपर्यायो यथा—

अम्ब यदैश्वर्यं त्वयि संबन्धात्तव तदम्बुजाक्षेऽ-
पि । संबद्धं किं बहुना त्रयम्बकमुखसुरकदम्बकेऽ-
पि ततः ॥ १४३१ ॥

अम्बुजाक्षे भगवति श्रीनिवासे । अत्रैश्वर्यस्य पूर्वपूर्वाधारा-
परित्यागेनैवाधारान्तरसंक्रमणम् । विकासपर्यायोऽयम् ॥

यथावा—

वक्षस्यैवैक्ष्यत ते कौस्तुभसौवस्तिके कठोर-
त्वम् । एतर्हि पातकान्मम चेतस्यपि दैत्यज्ञात-
नोदीतम् ॥ १४३२ ॥

हे दैत्यशासन दैत्यारे ! इदं संसारभारनिविण्णस्य कवेर्मग-
यन्तं प्रत्युपालम्भवचनम् । अत्रापि पूर्ववदेव विकासपर्यायः । कठो-
रत्वशब्दप्रतिपाद्यकाठिन्यनैर्घृण्यरूपार्थद्वयश्लेषनिर्द्यूढत्वं विशेषः ॥

अत्र रसगङ्गाधरकृत् — “ एकसंबन्धनाशोत्तरमपरसंबन्धे
सत्वेव लोके पर्यायपदप्रयोगदर्शनात् ‘धोणीबन्धस्त्यजाति तनुतां-
सेवते मध्यभागः’ इति प्रकाशोदाहृते तथैव दृष्टत्वाच्च ।

विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमहश्यतः ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशाबाक्षि दृश्यते ॥

इत्यत्र पर्यायकथनमयुक्तम् ” इत्यभाषीत् । अन्य तु प्रकाश
एव ‘विम्बोष्ठे’ इति पद्यस्योदाहरणेन पर्यायस्य समर्थनात् अल-
ङ्कारशास्त्रपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसंवाद्स्याकि-
चित्करत्वाच्च तत्तुक्तमचतुरश्रमेवेति वदन्ति ॥

क्रमादाधार एकस्मिन्नाधेयानेकताऽपि सः ।

एकस्मिन्नाधारे क्रमादनेकाधेयवर्णनं च पर्याय इत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणसमुच्चयालङ्कारवारणाय क्रमादिति । तत्र हि गुण-
क्रिययोर्योगपद्येनान्वयः । विनिमयाभावात्परिवृत्तिवैलक्षण्यम् ।
तस्याः विनिमयो लक्षणत्वेनानुपदमेव वक्ष्यते ॥

यथा—

**भवजलनिधिचिन्तनतो भयचकितः पूर्वमथ
सुनिर्विण्णः । त्वद्गुणमणगणनादथ घरीरो विन्दामि
माधवानन्दम् ॥ १४३३ ॥**

हे माधवेति संबुद्धिः । अत्र प्रथमं भयचकितत्वं अथ निर्वेदः
ततो धैर्यं अनन्तरमानन्द इत्येकस्मिन्नेवाधारे क्रमादनेकाधेय-
वर्णनम् ॥

यथावा

देहात्मभ्रमवान् प्रागथ स्वतन्त्रात्मधीस्ततो
भगवन् । त्वदितरशेषभ्रमवानधुना मन्ये त्वदेक-
शेषं माम् ॥ १४३४ ॥

स्वतन्त्रात्मधीः स्वतन्त्रात्मभ्रमवान् । त्वदन्येषां पित्रादीनां
देवतान्तराणां वा शेष इति भ्रमवान् । अत्र देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्म-
भ्रमान्यशेषत्वभ्रमभगवदेकशेषत्वानामनेकेषामाधेयानां क्रमादेक-
स्मिन्नाचारे निबन्धनम् ॥

यथावा—

आदौ तमसा मलिनं गुरुकृपया विशदमथ च
हरितत्वम् । अविगम्य तत्र रक्तं हृदयं मम चित्रमे-
तदब्जाक्ष ॥ १४३५ ॥

अत्रादौ मालिन्यं अज्ञानं भैरवं च । अथ वैशद्यं ज्ञानप्रकाशः
धावल्यं च । अनन्तरं हरितत्वप्राप्तिः भगवत्पाथात्म्यानर्क्यः, हरि-
वर्णत्वं च । अथ रक्तता भगवति प्रीतिः आरुण्यं चेत्येकस्मिन्ना-
चारे क्रमेणानेकाधेयवर्णनम् । चित्रं आश्चर्यमिदं शब्दवर्णं चेत्य-
प्युपस्कार्यम् । पूर्वोदाहरणं शुद्धम् । इदं तु श्लेषसंकीर्णं तमसे
स्यादिना उपात्तप्रयोजकं चेति विशयः ॥

यथावा—

हन्त परस्वस्तैन्यप्रवेशधीरो भवन्नरो भगवन् ।
दृष्टोऽवितस्वया चेत्परस्वसैन्यप्रवेशधीरस्स्यात् ॥

त्वया दृष्टः कदाक्षितः । अवितः रक्षितश्च । पक्षे वित इति
शेषः । विगततकार इत्यर्थः । दृष्टश्चेति योजना । परस्वस्तै-

न्यप्रवेशधीरशब्दस्तकारविगमे परस्वसैन्यप्रवेशधीर इति निष्प-
द्येत्यर्थः । पूर्वं स्तेन एव सन् भयत्कटाक्षवीक्षितशूरो भवे-
दिति भावः । 'शीर्यं नाम असहायस्यापि भीमे परबले स्वबल
इव निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्' इति गद्यभाष्ये आचार्याः । तदेतदुक्तं
परस्वस्तैन्येत्यादिना । परस्वस्य अन्यावेत्तस्य स्तेन्ये चौर्यं
प्रवेशः तस्मिन् धीरः विद्वान्, परेषां स्वेषां च सैन्ये प्रवेशः
तस्मिन् धीरः धैर्यवानित्यर्थः । अत्रैकस्मिन्वाधारे चौरत्वधीर-
त्वयोः पर्यायेण वर्णनम् ॥

यथावा—

त्वद्विस्लिष्टा सीता सुतरान्तरलत्वमेत्य दाशर-
थे । अथ शुभगुणवाराशिस्थिरान्तरासीत्वया वि-
शिष्टैव ॥ १४३७ ॥

हे दाशरथे ! शुभगुणवाराशिः सीता त्वद्विस्लिष्टा सती सुतरां
तरलत्वं चञ्चलचित्ततां एव अथ अनन्तरं त्वया विशिष्टैव त्वत्स-
म्भवेन प्राप्तैव स्थिरान्तरा स्थिरं अन्तरं मनो यस्यास्सा तथो-
क्ता आसीत् । पक्षे विस्लिष्टेति शब्दव्यक्तिः सुतरा अतिशोभना
अन्तः मध्ये अ त्वं अविद्यमानलकारतां एव शुभाः गुणानां
वाराः समूहाः यस्यास्सा तथोक्ता । इदं सीताविशेषणमेव । अन्तः
मध्ये शिस्थिरा शिः शिवर्णः स्थिरो यस्यां सा तथाविधा सती
विशिष्टैवासीत् । विस्लिष्टाशब्दः लकारोत्सारणे शिवर्णस्थैर्यं च
विशिष्टेति भवतीत्यर्थोऽपि स्वमत्कारी । अत्रैकस्मिन्नेव सीतारू-
पाधारे तरलत्वस्थैर्यरूपाधेययोः क्रमेण निबन्धः । उदाहरणद्व-
येऽपि विशेषरूपेण एव ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे पर्यायसर्गलिपञ्चाशः.

अथ परिवृत्त्यलङ्कारसरः (५४)

निमयः परिवृत्तिस्स्यादर्थानां स्यात्समासमैः ॥

निमयः विनिमयः । 'परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि' इत्यमरः । समैः पदार्थैः समानामर्थानां असमैरसमानां वा विनिमयः उपादानं परिवृत्तिर्नामालङ्कारः । तत्र समपरिवृत्तिर्द्विधा उत्तमैरुत्तमानां न्यूनैर्न्यूनानां च । असमोऽधिको न्यूनश्च भवतीत्यधिकेन न्यूनेऽथोपादाने न्यूनेनाधिकेऽथोपादाने चासमपरिवृत्तिर्द्विधेऽप्येवं चतुर्धा परिवृत्तिः ॥

तत्राद्या यथा—

स्तुतिममृतमयीं भुजगक्षितिधरचूडामणे त्वयि
समर्प्य । प्रतिलभते त्वत्तः पुनरतिवेलं मादृगमृ-
तमेव कृती ॥ १४३८ ॥

अत्रामृतरूपस्तुतेरमृतस्य चोत्तमत्वेन समयोः परिवृत्तिः । इयममृतशब्दगतरेखामूलाभेदाध्यवसायनिर्व्यूढा ॥

यथावा—

आधाय कथमपि त्वयि मेधावी हृदयतरलमा-
त्मानम् । प्रतिविन्दतेऽनघ त्वा श्रुतिसुदतीहृदय-
तरलमात्मानम् ॥ १४३९ ॥

मेधावी विद्वान् हृदयतरलं वक्षस्स्थनाथकर्माणं हृदयेन हृदये वा तरले चपलमानसामिति तत्त्वम् । यद्वा—

आत्मानमस्य अगतो निर्लेपमजराभरम् ।

बिभर्ति कौस्तुभमणिस्वरूपं भगवान् हरिः ॥

इत्यङ्कुरमणिध्यायोक्तक्रमेण कौस्तुभस्वरूपमिति । आत्मानं प्रत्यगात्मानं स्वम् । कथमपि अतिचञ्चलहृदयतया यत्नगौरवादित्यर्थः । त्वयि आधाय म्यस्य । श्रुतिमुदत्ताः हृदये वक्षसि तरलं हारमध्यमणिवद्देदीप्यमानं श्रुतिप्रतिपाद्यमिति यावत् । आत्मानं परमात्मानं त्वां प्रतिविन्दते । 'तरलो हारमध्यस्थमाणौ ना चपले त्रिषु' इति रत्नमाला । अत्र हृदयतरलभूतयोरात्मनोरुत्तमसमयोः परिवृत्तिदशेषानुप्राणिता ॥

यथाया—

इत्वा लवमात्रमपां पुष्पमपि श्रीपते भवो भवते । लवमात्रमपां पुष्पं समुपादत्तेऽन्यदस्य को लाभः ॥ १४४० ॥

भवः शम्भुः अपां लवमात्रं कणमात्रं 'लवलेशकणाणवः' इत्यमरः । पुष्पमपि एकं कुसुममपि भवते इत्वा 'एवं पुष्पं फलं तोयम्' इत्युक्तीत्या समर्थं अन्यत् अपां लवमात्रं पुष्पं च लभते । तर्हीर्यं तक्षिर्मात्यकुसुमं च विन्दते इत्यर्थः । अस्य समवस्तुदानेन समवस्तुपाददानस्य को लाभः न कोऽपि लाभ इति भावः । लवमात्रं कलामात्रं अपां पुष्पं 'चन्द्रमा वा अपां पुष्पम्' इति श्रुतेः । समुपादत्ते इति वस्तुस्थितिः । भगवद्वर्चनमहिम्नाऽस्य चन्द्रशेखरत्वमिति भावः । अत्राप्युत्तमत्वेन समयोः परिवृत्तिः शेषमूलामेदाध्यवसायलब्धप्रसरा । यद्वा न्यूनतया समयोः परिवृत्तिरिति वक्ष्यमाणप्रमेदस्यैवदमुदाहरणं भविष्यति ॥

द्वितीयपरिवृत्तिर्यथा—

दत्त्वा नश्वरभौतिकतनुमीदृशभूतदेहमाददताम् ।
वाराणसीजनानां नारायण को नु वा भवेल्लाभः ॥

नश्वरी भौतिकी पञ्चभूतात्मिका तनुम् । ईदृशं नश्वरं पञ्चभूतात्मकं च शरीरम् । वस्तुतस्तु 'पिशाचो गुच्छकस्त्रिषो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्युक्तभूतयोनिविशेषशरीरमित्यर्थः । पञ्चभौतिकत्वं तस्याप्यस्येवेति प्रागुपदिशितार्थस्वीकारेऽपि यद्यपि विधक्षितसिद्धिर्भवत्येव । तथाऽपि अनन्तरोक्तार्थः श्लेषेण सम-
त्कारातिशयं पुष्पातीत्यवधेयम् । प्रसिध्यति हि वाराणसीवा-
सिनां शरीरव्यासानन्तरं भूतदेहप्राप्तचवश्यभावः । अत्र न्यून-
त्वेन समयोभौतिकशरीरयोः परिवृत्तिः । श्लेषाद्यनुप्राणितत्वं च
पूर्यधदेव । वाराणसानिवासीनां त्वदभिष्यक्तिक्षेत्रपुरवासिना-
मिवावसाने दिव्याप्राकृतदेहलाभो न भविष्यतीति भावः ॥

यथावा—

भस्मान्तवर्ष्मदानात्तादृशतनुमेव यद्विरिशभ-
क्ताः । आददते तद्गवस्तुषवितरणतः फलीकरण-
लाभः ॥ १४४२ ॥

भस्म अन्तः अन्ते वा यस्य तत् भस्मान्तं वर्षं गात्रं
तस्य दानात् । 'अथेदं भस्मान्तं शरीरम्' इति श्रुतेः 'कले-
बरं विद्वुमिभस्मसंज्ञितम्' इति पुराणवचनाच्च दाहे भस्म-
संज्ञितार्थं कलेबरस्येति बोध्यम् । भस्मस्वरूपमिति वा । तादृ-
शतनुमेव भस्मान्तशरीरमेवेति न्यूनतया समयोः परिवृत्तिः
भस्मता अन्तं रम्यं भस्म अन्ते अन्तिके यस्येति चेति तु तत्त्वम् ।

‘अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽपि मनोदरे’ इति विश्वः ।
सर्वथा भस्मोद्धूलितमिति भावः । भगवद्भक्तास्तु दिव्याप्राकृतं
‘शतं माल्यहस्ताः’ इत्याद्युक्तप्रकारेण दिव्यमाल्यानुलेपनाभ-
रणवसनादिब्रह्मालङ्कारालङ्कृतं रूपमेव दधते । न तु गिरिशभक्ता
इव भस्मोद्धूलितां पैशाचिकीं तनुमिति भावः ॥

यथावा—

अचलदरं प्रचुरगदं विसृज्य वपुरहिमहीभृति
ततोऽन्यत् । तादृग्वपुराददतो जनस्य मौग्ध्येन
को न विस्मयते ॥ १४४३ ॥

अचलः दरः भयं शङ्कञ्च यस्य तत् । प्रचुरः प्रचुरा च
गदः रोगः गदा कौमोदकी च यस्य तत्तथोक्तम् । अत्रापि
पूर्ववदेव न्यूनसमपरिवृत्तिः । शेषादौ वपुर्विसृजतो जनस्य
भगवत्सारूप्यं भवतीति भावः ॥

यथावा—

आददति साधुकृत्यां ब्रह्मविदस्तत्र दत्तसौहा-
र्दाः । विन्दन्ति पापकृत्यां न्यस्तद्वेषास्तु तस्य
ननु मनुजाः ॥ १४४४ ॥

साधुश्चासौ कृत्या क्रिया ‘कृत्या क्रियादेवतयोः’ इत्यमरः ।
सुकृतमित्यर्थः । परं पापकृत्यां दुष्कृतमित्यर्थः । तत्रेत्युत्तरार्धे-
ऽप्यन्वेति । तत्र ब्रह्मावदि । न्यस्तद्वेषाः । तस्य ब्रह्मविदः । अत्र
पूर्वार्धे उत्तमसमपरिवृत्तिः । उत्तरार्धे न्यूनसमपरिवृत्तिः । इयं
श्रुत्या ‘तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विषन्तः’

पापकृत्याम्' इति श्रुत्यर्थानुवादिनाति च पूर्वोदाहरणेभ्यो वैलक्षण्यम् ॥

दीक्षितास्तु—इमं समपरिवृत्तिं नाद्रियस्ते, किंत्वसमपरिवृत्तिमेव । तथाच तदीयं परिवृत्तिलक्षणं—'परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्याधकयोर्मिथः' इति ॥

तृतीयपरिवृत्तिर्यथा—

अष्टाङ्गयोगभूम्ना नाथ षडङ्गेन वा प्रपदनेन ।
त्वसोऽपवर्गदातुः केचित्क्रीणन्ति हन्त कैवल्यम् ॥

अत्राष्टाङ्गयोगषडङ्गप्रपदनाभ्यामाधिकाभ्यां न्यूनस्य कैवल्यस्य परिवृत्तिः । कैवल्यं केवलात्मानुभवः ॥

यथावा—

दारागारापत्यश्रीराज्यादिं समर्प्य विभवं ते ।
वैकटगिरिपरिवृढ तव कैकर्यं केऽपि हन्त वि-
न्दन्ति ॥ १४४६ ॥

अत्राप्यधिकेन राज्यादिविभवेन न्यूनस्य कैकर्यस्य परिवृत्तिः । इदं 'सर्वं परवशं दुःखम्' इति लोकदृष्ट्या कैकर्यस्य न्यूनतामभिसंभायोदाहृतम् । यस्तुतत्सु दारागारादिविभवापेक्षया भगवत्कैकर्यस्य ज्यायस्तथा न्यूनेनाधिकपरिवृत्तौ वैकट्यमाजाया एवेवमुदाहरणं समन्येरन् प्रक्षवेदिनः ॥

अणुतरमात्मानं त्वयि फणिगिरिनाथार्पयन्त
इह सन्तः । महतोऽपि महान्तं त्वां विहितोपाया
वितन्वते क्रीतम् ॥ १४४७ ॥

‘एषोऽणुरात्मा । महतो महीयान्’ इति श्रुतिरभानुसंधे-
या । विहितः अनुष्ठितः उपायः भक्तिप्रपत्यन्वतरसाधनं यैस्ते
तथोक्ताः । क्रीते चित्तन्वते । ‘भावकोलो जनार्दनः । भक्तिक्रीतो
जनार्दनः’ इत्युक्तोरिति भावः ॥

यथावा—

धानापूर्णं सृतेर्दानास्त्वत्तो रमापतेऽक्रीणात् ।
दीनावन मानातिमनानाविधसंपदं कुचेलमुनिः ॥

धानापूर्णं प्रसूतेर्दानादित्यत्र विशेष्यभूतायाः प्रसूतेर्दानायोगा-
त्प्रसूतिपूर्णधानादानादिति विशेषणभूतधानास्तु दानस्यावयवः ।
स्वर्गो ध्वस्त इत्यदिष्वक्ष् । अदन्ति हि ‘सविशेषणे हि विधि-
निषेधौ विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामतः’ इति न्यायविदः ।
हे दीनावनेति संबुद्धचन्तं पदं रमापते इत्यस्य विशेषणम् ॥

यथावा—

पदसलिलमयीं कामपि दत्त्वा स्रोतस्विनीं
पयोनिधये । तेजस्विनीमुपादास्तस्मात्कन्यामणिं
मणिं च विभो ॥ १४४९ ॥

विभो भगवन् ! पयोनिधये स्रोतस्विनीं दत्त्वेत्यनेन अनपे-
क्षितदानशुक्लम् । स्रोतस्विनी नदी । अत्रोदाहरणत्रयेऽपि न्यूने-
नाधिकपरिवृत्तिरस्पष्टा । इमानि अष्टाङ्गयोगेत्यादीनि पञ्चोदाह-
रणानि शुद्धानि ॥

यथावा—

वसुधातनयास्तनयोस्समर्पयन् पञ्चशाखमति-
कुतुकात् । ताभ्यां सहस्रशाखं प्रमोदमनुविन्दते-
ऽरविन्दाक्षः ॥ १४५० ॥

वसुधायाः धरणीदेव्याः तनया पद्मावती तस्याः । पञ्च
शाखाः यस्य तं कश्चिद्वस्तुविशेषं, पाणिमिति तु तत्त्वम् ।
सहस्रशाखं अनन्तशाखान्वितं अतिविपुलमिति तत्त्वम् ॥

यथावा—

यत्कीचिच्छदमच्युत भुवनलवं चापि तव पदे
दत्त्वा । अधिपत्वं भुवनानामादिदिरे बहुपरिच्छदं
कृतिनः ॥ १४५१ ॥

यत्किञ्चिच्छवं तुलस्यादिदलं भुवनलवं जलकणं च तव
पदे दत्त्वा 'पत्रं पुष्पम्' इत्युक्तीत्या बहवः परिव्रजः छदाः दलानि
वास्मिन्, पक्षे बहवः परिच्छदाः सन्निधादिपरिवाराः यस्य
तत्तथोक्तं भुवनानां उदकानां लोकानां च अधिपत्वं वरुणत्वमि-
न्द्रत्वं धातृत्वं वा आदिदिरे स्वीचकिरे । कृतिन इति विशेष्यं
यत्किञ्चिद्यन्ननवस्तुदानेनानिमात्राभ्यधिकवस्तुपादान्चानुर्याभिप्रा-
यगमैम् । अत एवेयं श्लेषपरिकराद्गुरोसेजितीति पूर्वस्माद्विशेषः
पूर्व ■ श्लेषमात्रोपस्कृतम् ॥

यथावा—

श्रुतियुवतीसीमन्तप्रतियत्नमनर्थमसितरुचिरत्न-
म् । श्लक्ष्णप्रवालदानाच्छशिबदना काऽपि गोपि-
काऽक्रीणात् ॥ १४५२ ॥

श्लक्ष्णः अक्षयः 'श्लक्ष्णं द्रुमं कुरु तनु' इत्यमरः । यः प्र-
वालः चिद्रुमः तस्य, पक्षे श्लक्ष्णः क्षिप्रः 'मसृणे श्लक्ष्णसोमाल-
चिक्रणाः' इति वैजयन्ती । यः प्रवालः तस्येनाध्यवसितोऽधरः
तस्य प्रदानात् । स्पष्टमन्यत् ॥

यथावा—

आकाशराजतनया राकाशशिवास्यदास्यरुचि-
निचया । जगदीश्वरमकैषत्प्रिगुणतमं कनककलश-
कोशाभ्याम् ॥ १४५३ ॥

प्रगुणतमं अतिशयेन ऋजुस्वभावं “ऋजावजिह्वप्रगुणौ”
इत्यमरः । अनेन परकृतातिसन्धानानभिहतं व्यञ्जितम् । कनककल-
शकोशाभ्यामित्यनेन हेमकुम्भस्यस्तार्थनिवहाभ्यामिति च गम्यते ।
अत्र श्रुतिश्रुवतीत्युदाहरणे अस्तितरत्नत्वेन भगवतः रूढप्रवाळ-
त्वेनाधरस्य चाभ्यवसानादूपकातिशयोक्तिः । तदुत्तमिता न्यू-
नाधिकपरिवृष्टिः । आकाशराजेत्युदाहरणे कनककलशकोशा-
भ्यामिति रूपकातिशयोक्त्या उक्तरीत्या प्रगुणतममिति सामि-
प्रायविशेषणरूपपरिकरालंकारेण चोपस्कृता सेति विशेषः ॥

एषूदाहरणेषु दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव । न
वास्तवः । यत्र वास्तवस्तत्र नालङ्कारः ॥

यथावा—

अधिविपणिसरणि फणिगिरिरमणमनःप्रीण-
नाय सुमणिगणान् । क्रीणन्ति धुमणिवृणीन्क-
तिचन कृतिनस्सुतुल्यमूल्येन ॥ १४५४ ॥

धुमणेः घृणयो रक्ष्मण इव घृणयो येषां तान् । अतितेज-
स्विन इत्यर्थः । नात्र दानादाने कविप्रतिभाकल्पिते ॥

शम्भधरमणिकदम्बैः क्रीणन्त्यखिलाम्ब जा-
म्बवफलानि । कुरुविन्दकनिकुरुम्बैर्विम्बानि च
तावकीनमृहबालाः ॥ १४५५ ॥

विम्बानि विम्बीफलानि तावकीनानां त्वङ्गकानां गृहेषु स्थिताः बालाः मुग्धललनाः भाणवका वा । यद्यप्यत्र समृद्धमङ्ग-
स्तुवर्णनात्मकोदात्तालंकारदत्तहस्ते दानादाने । अद्यापि न ते कविप्रतिभोन्मीलिते । कस्य वास्तवत्वादिति नेदशाभ्युदाहरण-
तामर्हन्ति ॥

यदीदृशदानादानयोरपि कविप्रतिभोन्मीलितत्वमभ्युपगम्यते तदा इदमभ्युदाहरणमेव, न तु अधिविपणीति पद्यवत्प्रत्युदाहरणम् ॥

इत्यलंकारमीणहोरे परिटत्तिसरश्चतुःपञ्चाशः.

अथ परिसंख्यालंकारसरः. (५५)

एकस्यानेकसंप्राप्तौ यदेकत्र नियन्त्रणम् ।
परिसंख्येति तत्प्रादुरलंकाराध्वयायिनः ॥

एकानेकप्रस्ताद्यादिहास्योक्तिः । एकं वस्तु यदाऽनेकत्र युगपत्संभाव्यते तदा तस्यासंभाव्यतया द्वितीयपरिहारेणैकत्र नियमनं परिसंख्या । कस्यचित्परिवर्जनेन क्वचित्संख्यानं वर्णनीयत्वेन गणनं परिसंख्या । सा चैषा प्रथमं द्विधा शुद्धा प्रश्नपूर्विका चेति । द्विविधा चैषा आधीं शाब्दीति पुनर्द्विविधेत्यस्याश्चत्वारः प्रभेदाः । यद्यपि पाक्षिकप्राप्तार्थनिवर्तको नियमः । युगपत्प्राप्तविषयकान्यध्याश्लिष्यफलकस्तु परिसंख्येति पूर्वतन्त्रमर्यादा । तथाऽप्यस्मिन् दर्शने पाक्षिकप्रसिन्नित्यप्राप्तिरूपोऽद्यान्तरविशेषो न विवक्ष्यते, प्रयोजनाभावात् । अतएव 'पञ्च पञ्च-
ALANKARA—[11].

नन्वा भक्ष्याः' इत्यत्र परिसंख्याया नियमपदेनोक्तिर्महाभाष्येऽपि
दृश्यते । क्रमेणोदाहरणानि—

यद्यस्ति तव दिदृक्षा साक्षाल्लक्ष्मीविलासिनं
पद्मेः । इष्टा चेत्परिचर्या पर्याप्तं तं त्वमङ्ग परि-
चर्याः ॥ १४५६ ॥

अत्र यदिचेच्छब्दाभ्यां निषेदितस्य रागप्राप्तस्य दर्शनादेः
कर्मतायाः भगवति श्रीनिवासे विषयान्तरे च प्राप्तत्वेन लिङ्गार्थ-
दितवाक्यार्थवैयर्थ्यप्रसंगाद्विषयान्तरं न पश्येरित्यादिरूपा विष-
यान्तरे तत्तत्क्रियाकर्मत्वव्यावृत्तिस्तात्पर्यविषयतया कल्प्यमान-
त्वादार्थी शुद्धा ज्ञेयम् ॥

को रोगो भवयोगः को वैद्यस्स खलु यः
पुमानाद्यः । किं भैषज्यं प्राज्यं यत्तन्नामानुवाद-
साम्राज्यम् ॥ १४५७ ॥

अत्र भवयोगादिकमेव रोगादिकं नान्यदित्यर्थस्तात्पर्यमर्या-
दया प्रतीयत इत्यार्थीयं प्रश्नपूर्विका च ॥

क्षेत्रं फणिवरगोत्रं स्थाने जानेऽन्यदूषरक्षेत्रम् ।
देवस्स वासुदेवस्सुतरामितरस्तविग्रहमृदेव ॥

अत्र ऊपरक्षेत्रसविग्रहमृत्पदाभ्यां दिव्यक्षेत्रस्वदिव्यदेवत्व-
व्यावृत्तिः प्रतीयत इतीयं शान्दी शुद्धा ॥

यथावा—

स्वान्तं मम मधुमथनेऽत्यन्तं विलगतु कदा-
चिदपि न धने । रतिरस्तु तस्य चरणेऽप्रतिमा न
तु मे वृथा तपश्चरणे ॥ १४५९ ॥

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिः । अत्रापि शाब्दी व्याघातिः पूर्ववदेव शुद्धा ॥

साफल्यं क्वनु वचसां सारसनयनस्य वर्णने यशसाम् । न तु वितथनृपतिपाशप्रततिस्तोत्रेऽति-
मात्रचित्रेऽपि ॥ १४६० ॥

अत्र शाब्दी व्याघातिः, प्रश्नपूर्विका च ॥

इदं प्राचां मतम् । अन्ये तु व्याघातेरार्थत्व एव परिसंख्या-
लंकारः । अन्यथा ■ शुद्धा परिसंख्यैव । यथा हेतुत्वस्यार्थत्व
एव हेत्वलंकारः । अन्यथा हेतुमात्रम् । अतो भेदद्वयमेवास्या
इत्याहुः ॥

अपरे तु—व्याघातेरार्थत्वेऽपि नालंकारत्वे, 'पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्याः, समे यजेत, रात्रस्य, इत्यादावपि तदापत्तेः । किंतु
कविप्रतिभानिर्मिता या तादृशव्याघातेरेवालंकारत्वम् ॥

सा यथा—

आसर्गमविरतानां दुरितानां शान्तये दुरन्ता-
नाम् । भगवन्मम शेषतया भवतो निर्वेश एव
निर्वेषः ॥ १४६१ ॥

हे भगवन् ! आसर्ग आसृष्टेः अविरतानां दुरन्तानां दुरि-
तानां शान्तये मम शेषतया शेषत्वेन भवतो निर्वेश एव
त्वदेकशेषस्य मम शेषिणो भवतोऽनुसंधानमेव निर्वेषः प्राय-
श्चित्तम् । न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिरिति भावः ।

स्थोर्जीवनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि ।

अत्मदास्यं हरेस्त्वाम्यस्वमात्रं च सदा स्मर ॥

यथाऽग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।

तथा त्रिस्तस्थितो विष्णुर्योगिनामलिलाशुभम् ॥

अयं हि कृतनिर्वेषो जन्मकोट्यंहसामपि ।

यद्वधाजहार विवशो नाम स्वस्त्वयनं हरेः ॥

इत्यादिप्रमाणान्यत्रानुसंधेयानि । शेषतयेत्यत्र शे षतयेति पदद्वयम् । शे शकारे षतया षकारतया शकारस्थाने षकारन्यासादिति यावत् । निर्वेशः निर्वेशशब्दः निर्वेषशब्दो भवतीति विच्छित्तिविशेषोऽप्यनुसंधेयः ॥

यथावा—

श्रीरजनिविधौ भगवति नीरजनयने विदोष-
मवति भुवम् । रजनिमुख एव नितरामजनि
जनानां प्रदोषताख्यातिः ॥ १४६२ ॥

श्रीः लक्ष्मीरेव रजनिः रात्रिः तस्याः विधौ चन्द्रमसीत्यर्थः
यथावा—

अवति हरे त्वयि भुवनं विपत्तिशब्दोऽपदाति-
सैन्येऽभूत् । अश्रावि कृच्छ्रशब्दः प्रायश्चित्तप्रसङ्ग-
एव जनैः ॥ १४६३ ॥

इत्यादौ । विपत्तिशब्दः विपद्द्वार्ता । विगताः पक्षयो यस्मि-
स्तत् विपत्तिः विपत्तितिशब्दः । कृच्छ्रं कष्टं पराकाविकृष्टं चेत्यर्थः ।
'यस्मिन् शासति वसुमतीपाकशासने महानसेषु सन्तापः' इत्या-
दिपरकीयप्रबन्धेषु च ॥

अत्र हि प्रथमान्तार्थः कविप्रतिभया एकीकृत इति तद्वारा
तत्प्रतियोगिव्यावृत्तिर्निर्मिता । एवञ्च 'यद्यस्ति तव दिदक्षा'

इत्यत्र नान्यो द्रष्टव्य इत्यर्थस्य प्रतीतिः परिसङ्ख्याऽस्तु, न ■
परिसङ्खालङ्कारः, व्यावृत्तयोस्तद्वत्त्वेन कविप्रतिमाया अनपेक्ष-
णात् । व्यावृत्तिर्व्यवच्छेदः । 'को रोगो भवयोगः' इत्यत्र तु प्रश्न-
पूर्वकं इदारोपरूपकम् । अन्यथा 'न विषं विषमित्याहुर्मह्यस्वं
विषमुच्यते' इत्याद्यापि परिसङ्ख्यापत्तेः । 'साफल्यं क तु वचसां'
क्षेत्रं फणिवरमोज्ञं' इत्याद्यापि परिसंख्यैव शुद्धा, प्रागुक्ताद्धेतो-
रनार्थत्वात् । तस्मात् 'महानसेषु सन्तापः' इत्यादिकमेवास्या
उदाहरणमिति वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु व्यावृत्तेशाब्दत्वेऽपि कविप्रतिभोन्मीलितश्लेषा-
दिना चमत्कारातिशयश्चेत्तत्रापि न निवार्यते परिसंख्यालङ्कृतिः ॥

यथा—

क्वचिदप्यनूनमम्ब स्वामित्वं ते त्वमेव तत्से-
व्या । किं तेन शौरिणा नस्स यदूनां स्वामितां
क्वचिदुदूहे ॥ १४६४ ॥

सः शौरिः यत् यस्मात् क्वचित् समर्थे ऊनां न्यूनां स्वामितां
ईश्वरतां उदूहे, क्वचिदवसरे यदूनामिति समस्तं पदं, यदु-
च्यमानां स्वामितामिति तु वस्तुस्थितिः । यदुशब्दस्तदपत्ये ला-
क्षणिकः । अत्र किं तेन शौरिणेति व्यावृत्तेशाब्दत्वेऽपि तस्वाः श्ले-
षमिति काभेदाध्यवसायमूलकातिशयोक्तिदत्तहेतूपन्याससमर्थित-
त्वेन चमत्कारातिशयस्य सहृदयैर्दुरपह्वयवाद्भवत्येव परिसंख्या-
लङ्कृतिः । एवञ्च ईदृशस्थले व्यावृत्तेशाब्दत्वेऽपि परिसंख्यालङ्कृते-
रवद्याध्ययनीयतया अन्यत्रापि तस्या आत्मलाभो नापलपनीयः ।
तथाप्य उदाहरिष्यमाणेषु पद्येष्वपि परिसंख्यालङ्कारस्त्वुपसर-
ण्य । अतएव कुवलयानन्दकाराः 'ओहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु
नतभ्रुवाम्' इत्युदाजहः ॥

यथावा—

वित्तं वृत्तमिति द्वे भवदीयैर्वृत्तमेव रक्षयमिह ।
न तु वित्तमिति याति च तदेतयोर्विवृत एव ननु
भेदः ॥ १४६५ ॥

नन्विति भगवत आमन्त्रणे । तत् वित्तं पैति आयाति । याति
गरुछति च । एतयोः वित्तवृत्तयोः भेदः विवृत एव ।

वृत्तमेव सदा रक्षेद्वित्तमायाति याति च ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ॥

इति स्मरद्भिर्मुनिभिर्वैलक्षण्यं व्याख्यातमेवेत्यर्थः । तयोः
वित्तवृत्तशब्दयोः विवृत एव वि वृ इति वर्णाभ्यामेव, सार्वविभक्ति-
कस्तसिः । भेदः तावदेव वैलक्षण्यं अन्यवर्णतौदृशादित्यर्थोऽपि
चमत्कारी । अत्र न तु वित्तमिति व्यावृत्तेशाब्दत्वेऽपि उपपादित-
चमत्कारातिशयपोषिततया भवत्येव परिसंख्यालङ्कारः अत्रोदाह-
रणे स्मृतिवचनगृहीतवृत्तवित्तशब्दयोः वैपरीत्येन ग्रहणं विवृत
एव भेद इत्युपपादितचमत्कारानुरोधेनेति श्रेयम् ॥

यथावा—

हारणागतमेनं मां यदि गमयसि नायकं स्व-
मथ मधुमथनः । नायकमयमपि परमभिगमये-
दव्यास्त्वमेव तत्किं तेन ॥ १४६६ ॥

हे श्रीः ! शरणागतं एनं मां स्वं निजं नायकं बल्लभं भग-
वन्तं गमयसि प्रापयसि यदि अथ अयं मधुमथनोऽपि परं स्वस्मा-
दन्धं नायकं नाथं अभिगमयेत् स्वयं न रक्षेत् किंतु विष्टिभा-
रमिचान्यं प्रापयेदिति भावः । संवाधनायां लिङ् । तत् तस्मात्

त्वमेव अव्याः रक्षेः । तेन एव नायकान्तरं प्रापयता भगवता किं
 ॥ किमपि साध्यमस्तीति भावः । 'गम्यमानाऽपि क्रिया कारकवि-
 भक्तौ प्रयोजिका' इति तृतीया । परमार्थतस्तु—शरणागतमेनं
 मां त्वद्वल्लभं प्रापयसि चेत् अथ अविलम्बेनैवेति भावः । मधु-
 मधनः अयं नायकमिति योजना । अयं अपगतयकारं नायकं
 नाकमित्यर्थः । परं नाकं परमं द्योम दिव्यं स्थानमित्यर्थः ।
 अभिगमयेत् स्वयि वाल्म्यभूम्ना पुरुषकारभूतया त्वया स्वसं-
 निधिं प्रापितमविलम्बेनैव निश्चेयसेन योजयतीति भावः । तत्
 तस्मात् त्वमेव ईदृशविशेषलभनिदानभूतेति भावः । अव्याः ।
 किं तेनेत्येतत् लक्ष्मणां गौरवातिभूम्ना । न तु भगवत्युदासीनत-
 वेति रहस्यम् । अत्रापि पूर्ववदेव व्यावृत्तेरशान्दत्वादिकम-
 नुसंधेयम् ॥

यथावा—

निर्यातय भर्त्रे मामिति त्वयाऽभ्यर्थितोपि
 धरणिमुते । लङ्कामेव दशास्यो निर्यातयति स्म
 न तु जननि भवतीम् ॥ १४६७ ॥

भर्त्रे भगवते दाशरथये । निर्यातय समर्पय 'निर्यातनं वैर-
 शुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपिच' इत्यमरः । अनेन 'मां चास्मैप्र-
 यतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि' इति भगवत्यास्तीताया वाक्यं
 प्रत्यभिज्ञापितम् । लङ्कामेव निर्यातयति स्म दत्तवान् न तु भव-
 तीम् । वस्तुतस्तु निस्सारितानि निश्शेषितानि वा यादूनि
 रक्षांसि यस्यास्ता निर्यातुः तथोक्ता करोति स्म निर्यातशब्दात्
 णविष्टवद्भावे टिलोपः । अन्विष्यराक्षसां कृतवानित्यर्थः ॥

यथावा—

स्थालीविलीयतण्डुलराशेरेवास्ति निष्फलीक-
रणम् । न तु सकलफलद भगवंस्त्वदीयपदविन-
तकाङ्क्षितार्थानाम् ॥ १४६८ ॥

स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयाः । पाकयोभ्या इत्यर्थः ।
स्थालीविलात् इत्यर्थाच्च छः । ये तण्डुलाः तेषां राशावेव निष्फली-
करणं फलीकरणस्याभावो निष्फलीकरणम् । निर्भक्षिकमितिषद-
र्थाभावेऽव्ययीभावः । फलीकरणं नाम जीह्यादिधान्यस्य सूक्ष्म-
तुषः । अन्यत्र उपर्याकरणं नेत्यर्थः ॥

यथावा—

अखिलाघहृतिनिदाने मम हृदि नारायणे
समिन्धाने । दुरितमरितां भजेद्यदि भजतु दुतं
स्यात्तदेव न मनो मे ॥ १४६९ ॥

दुरितं मयि अरितां विद्वेषं भजेद्यदि भजतु मां कदर्थ-
यितुमुद्युक्तीत चेदुद्युक्तामिति भावः । तदेव दुरितमेव दुतं स्यात्
परितप्तं स्यात् 'दु दु उपतापे' इति सौघादिकाद्भातोः कः ।
मे मनस्तु न दुतं स्यात् । भगवतो हरेस्तत्रैव निवासादिति भावः ।
पक्षे दुरितं दुरितमिति पदं अरितां अविद्यमानरिवर्णतां भजे-
द्येत् दुतमित्येव निष्पद्येत्यर्थश्च चमत्कुरते ॥

यथावा—

संसाराकूपारेऽपारे घोरेऽत्र विलुठतश्शौरे ।
मम नास्ति पारदस्त्वं चपलतया पारदोऽहमेवा-
सम् ॥ १४७० ॥

त्वं—

संसारसागरं धोरमनस्तक्लेशभाजनम् ।

त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तस्यन्ति मनीषिणः ॥

इत्युक्तमहाप्रभावोऽपीति भावः । अपारे घोरे संसाराकूपारं
लुठतः मम पारदः परतीरप्रापकः नास्ति । औदास्याद्वा अशक्त-
त्वाद्वा न जाने इत्युपालम्भो द्योत्यते । किंतु चपलतया तावक-
परतीरप्रापकताप्रतीक्षणाक्षमतयेत्यर्थः । अहमेव पारदः तव मम
वा परतीरप्रापकः भासय । परमार्थतस्तु—चपलतया चञ्चलस्य-
भावतया पारदः रसः 'रसस्सूतश्च पारदः' इत्यमरः । आसं
तत्तुल्योऽभूवम् । इयन्तं समयं प्रतीक्ष्यमाणोऽपि भवजलनि-
धिपारमप्रापयिता त्वं कदा मां तारयेय्येत्यवतप्तं नकुलस्थितमाश्र-
याभीति भावः ॥

यथावा—

दुर्मतिता क्रोधनता दुर्मुखिता वाऽपि भर्मशि-
खरिन्दो । वत्सरविशेष एव त्वत्संश्रितसमुदये तु
न कदाऽपि ॥ १४७१ ॥

प्रादिगण एव भगवन् दुर्मतिवार्ता च दुरुपस-
र्गकथा । त्वञ्चरणनलिनशरणे विप्रादिगणे तु
नोन्मिषति जातु ॥ १४७२ ॥

दुर्मतिवार्ता दारिद्र्यनरकादिवार्ता 'दुर्मतिर्नरके नैस्स्वये'
इति मेदेनी । दुरुपसर्गकां दुष्टोत्पातानां 'अजन्यं क्लीबमुत्पात
उपसर्गश्चमं त्रयम्' इत्यमरः । पक्षे दुरित्यस्यान्यवस्य गति-
वार्ता गतिसंज्ञेति यावत् । दुरित्यस्य उपसर्गस्य कथा कथनं

च प्रादिगण एव 'प्रादयः । गतिश्च' इति सूत्राभ्यां प्रादिगणपठितानां शब्दानामुपसर्गगतिसंज्ञयोरुभयोर्विधानादुरित्यस्य तत्र पठितत्वादिति भावः । विप्रादिगणे प्रादिगणविरुद्धे इत्यप्यर्थ उपस्कार्यः ॥

एषुदाहरणेषु व्यवच्छेदस्य शाब्दत्वेऽपि श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायसंभिन्नतया आमतकारातिशयाद्भ्रमत्वेव परिसंख्यालंकारः । एवंच परिसंख्यालंकृतेरार्थत्वशब्दात्वाभ्यां द्वैधी द्रष्टव्या । अस्याः प्रश्नपूर्वकत्वतदभावाभ्यां द्वैविध्यं प्राक्तनैरुदाहृतमपि विच्छिन्तिविशेषविरहात्कुशलतानन्दकारैरुपेक्षितम् । अस्याश्च श्लेषानुप्राणि तत्त्वे अतिमात्रचमत्कारिता यथा अनुपदमेवोदाहृतेषु पद्येषु पारदनिष्फलीकरणादिशब्दश्लेषेणात्यन्तचरुता प्रतीयत इत्यवधेयम् ॥

अस्यां च परिसंख्यालंकृतौ व्यवच्छेदनियमनयोर्न पौर्वापर्यनियमः । यथा शुद्धापहृतौ निहवारोपयोः । तथाच व्यवच्छेदपूर्वकतायामपि नियमनपूर्वकतायामिव परिसंख्यालंकृतिरक्षतैव ॥

न प्रकृतिवैपरीत्यादनर्थदो नन्दनन्दन भवे-
स्त्वम् । त्वत्तोऽन्यस्तु तथा स्याद्ब्रह्मा रुद्रोऽथवा न
संदेहः ॥ १४७३ ॥

हे नन्दनन्दन त्वं प्रकृतिवैपरीत्यात् 'यत्स्वत्वं स हरिर्देवाः, महान्प्रभुर्वै पुरुषस्त्वत्त्वस्यैव प्रयत्नकः' इत्याद्युक्तसत्त्वस्वभावविपरीतत्वात् अनर्थवः रजस्तमःप्राचुर्यप्रयुक्तं पुरुषार्थं वाता न भवेः ।

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।

सारिवक्त्रस्य हि विज्ञेयस्स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥

इत्युक्तीत्या सत्त्वोन्मेषणपूर्वकं निश्चयेयसरूपपरमपुरुषार्थप्र-
दाता त्वं कथं हेयपुरुषार्थं वद्या इति भावः । त्वत्तोऽन्वस्तु
ब्रह्मा चतुर्मुखः रुद्रो वा तथा स्यात् प्रकृतिवैपरीत्यादनर्थदस्स्यात्
नात्र संदेहः ।

पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः ।

रजसा तमसा चास्य मानसं समभिभूतम् ॥

इत्युक्तीत्या रजस्तमःप्रवर्तकतया हेयपुरुषार्थप्रदावेष स्यातां,
न तु त्वमिव परमपुरुषार्थप्रदाविति भावः । पक्षे नन्दनन्दनोति शब्दः
प्रकृतेः उक्तविधप्रकृतेः वैपरीत्यात् प्रातिलोभ्येन पाठात् अनर्थदः
यथोक्तार्थाप्रकाशकः न भवेः । तन्दतन्दनोति प्रकृतेर्वैलोभ्येन
पाठेऽपि स्वार्थाप्रहाणादिति भावः । त्वदन्वः ब्रह्मा ब्रह्मेतिशब्दः
रुद्रः रुद्र इति शब्दो वा तथा स्यात् प्रकृतिवैलोभ्ये पूर्वानुपू-
र्विन्यत्यथात्कस्याप्यर्थस्य प्रकाशको न भवेदिति भावः । अत्र
व्यधक्तेरुदपूर्वकता, पूर्वोदाहरणेषु नियमपूर्वकतेति विभावनीयम् ॥

पशूदाहरणेषु स्वभावतो वा श्लेषमिश्रिकाभेदाध्यवसायेन वा
उभयत्र प्रसिद्धसंबन्धस्य वस्तुन एकत्र विधानेनाभ्यत्र निषेधः
प्रतिपादितः । केचित्तु एकत्र प्रसिद्धसंबन्धस्यापि वस्तुनोऽन्यास्मिन्
धर्मविधानेन तत्प्रसिद्धिश्चालिनि धर्म्यन्तरे तत्प्रतिषेधः प्रति-
पाद्यते ॥ यथा--

यस्तुभ्यमभ्यसूयति तेन विगीतेन दुर्विनीतेन ।
भूरतिभारवतीयं शैलैस्सालैश्च नाथ न विशालैः ॥

शैलादीनामेवातिमात्रभूभारता प्रसिद्धा, न तु भगवदभ्य-
सूयकस्य जनस्य । अत्रच पद्ये तादृशजने अतिमात्रभारत्वविधानं

शैलादौ तन्निषेधश्चेत्युक्तपरिसंख्याभेदो व्यक्त एव । अयं च तादृशजनस्य तादृशभारत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धकथनरूपातिशयोक्तिशबलितेति श्लेषम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे परिसंख्यालङ्कारसरः पञ्चपञ्चाशः.

अथ विकल्पालङ्कारसरः (५६)

विकल्पः पाक्षिकप्राप्तिर्वर्ण्यते चेद्विरुद्धयोः ॥

एकस्मिन् धर्मिणि स्वस्वप्रापकप्रमाणप्राप्तयोः अत एव तुल्यबलयोर्विरुद्धयोर्विरुद्धत्वादेव युगपप्राप्तेरसंभवात्पाक्षिक्येव प्राप्तिः पर्यवस्यति 'अयं च वक्ष्यमाणसमुच्चयप्रतिद्वंद्वी व्यातिरेक इवोपमायाः' इत्यलङ्कारसर्वस्वकृदनुयायी रसगङ्गाधरकृत् 'समुच्चये हि द्वयोरपि युगपदवस्थानं, इह त्वन्यथेति तत्प्रतिद्वंद्वित्वम्' इति विमर्शिनीकारः । दीक्षितास्तु - वक्ष्यमाणकारकदीपकमलङ्कारान्तरं वर्णयन्तस्तस्य प्रथमसमुच्चयप्रतिद्वंद्वितां तदनन्तरमाचिनस्समाधेर्द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वितां चाहुः ॥

**मरणं तरणं वा स्तान्महाम्बुधेरित्यशायि मत-
भेदात् । जलधितटे बत भवता रघुवर भवजल-
धितारकेणापि ॥ १४७५ ॥**

'अद्य मे मरणं वाऽस्तु तरणं सागरस्य वा'

इति श्रीरामायणश्लोकोऽत्रानुसंहितः । मतभेदात् विकल्पादिति यावत् । ल्यब्लोप पञ्चमी । विकल्पमभिसंधावेत्यर्थः । मर-

णतारणशब्दयोर्मकारतकारमात्रवैषम्यादन्यतरमुपावायेत्यप्यर्थस्त्वम-
रुक्तिविशेषायोपस्कार्यः ॥

प्रतियन्नखिलांहस्ततिमोचनवचनं व्रजामि श-
रणं त्वाम् । प्राप्तस्तस्यावसरः प्रतारणं वाऽस्तु
तारणं वा तत् ॥ १४७६ ॥

अखिलांहस्ततिमोचनवचनं 'सर्वपापेभ्यो मोक्षायिष्यामि' इति
तव वचः प्रतियन् विश्वसन् त्वां शरणं व्रजामीति व्रजमश्लोका-
र्थानुवादः । तस्य प्रतिज्ञायाः सर्वपापविमोचनस्य अवसरः प्राप्तः ।
सर्वपापशेषाधिकृष्टमादशविषयकतामादिति भावः । तत् तव वचनं
प्रतारणं अतिसंश्रयकं वाऽस्तु तारणं संछृतिनिस्तारकं वा अस्तु ॥

भक्त्याऽथवा प्रपत्त्या कृतापराधोऽपि नाथ
विन्दे त्वाम् । मामेवं कृतयतनं गृहाण निगृहाण
वा किमयशो मे ॥ १४७७ ॥

एवं कृतयतनं अनुष्ठितोपायं मां गृहाण रक्षतया स्वीकुरु ।
निगृह्यण वा निगृह्णीष्व वा मे मम किमयशः का वाऽकीर्तिः,
प्रत्युत प्रपन्ननिग्रहे तथैवाकीर्तिरिति भावः । अत्र मरणतारणयोः,
प्रतारणतारणयोः ग्रहणनिग्रहयोश्च औपम्यप्रतीत्यभावात्केवलं
विकल्पः । यथा—जीवनं मरणं वाऽस्तु नैव धर्मं त्यजाम्यहम्
इत्यादौ । अत्र जीवनमरणयोर्नौपम्यप्रतीतिरिति रसगङ्गाधर-
कारादयः ॥

उदाहरण—

निश्शङ्कं शरणंगतमेष द्वेषाऽप्यरिं न बाधेत ।

राघवमाहवमथवा रजनिचरेश द्रुतं प्रपद्येथाः ॥

इदं राघवं प्रत्यङ्गदचचनं । एषः राघवः द्वेषाऽपि निश्शङ्कं शरणंगतं अरिं न बाधेत निश्शङ्कं अयं मां बाधेताते संशयरहितं यथास्यात्तथा शरणं गतं अरिं न बाधेत, शरणागतपरित्राणधर्म-धुरीणमूर्धन्यत्वात् । पक्षे निश्शं निर्गतशङ्कासौ यस्मात्तं तथोक्तं शरणं रणमित्यर्थः । गतं युद्धार्थमभिमुक्तागतं कं अरिं न बाधेत सर्वमप्यभियातितं बाधेत एवेत्यर्थः । तस्मात् राघवं द्रुतं प्रपद्येथाः शरणं ब्रज । प्रपूर्वस्य पद्यतेस्तादृशार्थकत्वात् । अथवा आहवं युद्धं प्रपद्येथाः प्राप्नुहि । अत्र प्रपद्यते संधिविश्रहकर्तव्यताबोधकप्रमाणाभ्यां कर्मतया राघवाहवयोर्योगपद्यासंभवात्पर्यायेण प्राप्तिः । कर्मणोः क्रियाफलेन प्रपद्येतेनैव समानधर्मेणौपम्यम् ॥

तन्वन्न यथा प्रपूर्वकपदिधात्वर्थफलभूतप्रपदनरूपधर्मैक्या-त्कर्मणोरौपम्यं गम्यते तथा 'जीवनं मरणं वाऽस्तु' इत्यादौ सत्तारूपधर्मैक्याजीवनमरणयोः कर्त्रोरपि औपम्यं गन्तुं युज्यत इति चेत् युज्यते न तु गम्यते । अथ तत्कुतो हेतोरिति चेत् कवितात्पर्यविरहादिति शृङ्गाण । न ह्यत्र मरणं जीवनं च समानमिति कवेस्तात्पर्यं, किंतु विषं भुङ्क्ष्वमा खास्य गेहे भुङ्क्ष्व इतिवत् धर्माद्देतोर्मरणमपि उपायः न तु धर्मत्याग इति निषिद्धमतद्वेषाधिक्ये । तदर्थं च मरणस्योपात्तत्वाद्विद्धिताधिकरण-तया औपम्यस्यानिष्पत्तिरेवेत्याहुः । एवं मरणं वा तरणं वेति श्लोके गम्यमानप्रतिज्ञाहानिरूपनिषिद्धमादाय तद्वत्तद्वेषाधिक्ये प्रति-पादयति श्लोके ॥ शरणं ब्रजनरूपविहितगतादराधिक्ये कवे-

स्तात्पर्यं, न तु मरणे वा प्रतारणे वा । एवं सक्त्येति श्लोके-
ऽपि बोध्यम् ॥

यथावा—

शङ्कान्तङ्कविदूरैलङ्काद्वारं न्यरोधि हरिवीरैः ।
सीतां वितर स्फीतां युधमथवा कोसलाधि-
नाथाय ॥ १४७९ ॥

अत्र 'सीतां वाऽस्मै प्रयच्छ त्वं सुयुद्धं वा प्रदीयताम्'
इति श्रीरामायणश्लोकानुसारिणि रावणं प्रति सारणवाक्ये
रावणाविषये संधिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोरत एव तुल्यबलयोर्युगपद-
संभवतोस्सीतायुद्धवितरणयोः पाक्षिकान्यतरप्राप्त्यनुपमर्देनान्य-
तरप्रतिक्षेपलक्षणस्य विकल्पस्य वर्णनं कर्मणोस्सीतायुद्धयोः क्रिया-
फलेन वितरणेनैव समानधर्मेणौपम्यम् ॥

यथावा—

नागेशगिरिमणे भययोगेन त्वां प्रपन्न एष
जनः । भोगं वा योगं वा देहि कियान् स्यात्तवैष
भयभेदः ॥ १४८० ॥

नागेशगिरिमणे शेषाद्रिशिरोमणे एव जनः भययोगेन भीति-
संबन्धेन त्वां प्रपन्नः । भोगं सांसारिकसुखं वा योगं भोगनि-
वृत्तिकारणभूतं भक्तियोगं वा त्वदनुभवं वा देहि निरङ्कुशस्व-
तस्त्वतया यथेष्टं वितर । तव एव भयभेदः प्रपन्नभीतिनिराकरणं
कियान् स्यात् न दुष्कर इत्यर्थः । भोगयोगशब्दयोर्मैकारथका-
राभ्यां भेदः कियान् अकिञ्चित्करः यर्णाश्वरैककृप्यादिति चाभि-

प्रायः । अत्र भोगयोगयोरन्योन्यविरुद्धयोर्बाह्यपञ्चायोगाद्विकल्पः ।
अत्रापि कर्मणोर्भोगयोगयोः क्रियाफलेन वानेनैव समानधर्मे-
णौपम्यम् ॥

यथावा—

नतरक्षणकृतदीक्षस्त्वमिति त्वां नाथ शरण-
मभिनाथे । आर्तिर्वा मम शाम्यतु कीर्तिर्वा तव
नतावनैकान्ता ॥ १४८१ ॥

त्वं रक्षसि चेन्ममार्तिश्शाम्यति ।

तावदार्तिस्तथा वाञ्छा तावन्मोहस्तथाऽसुखम् ।

यावन्न याति शरणं त्वामशेषाघनाशनम् ॥

इत्युक्तेः । नचेत् तव शरणागतपारिजातपरायणत्वनिबन्धनकी-
र्तिश्शाम्यति ।

विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणश्शरणागतः ।

आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ।

अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥

इत्युक्तेः । अत्रोदाहृततुल्यबलप्रमाणाभ्यामार्तिशान्तिकीर्तिशा-
न्त्योद्युगपत्प्राप्तयोरितरेतरविरुद्धतया युगपद्भावासम्भवाद्विकल्पः ।
आर्तिकीर्त्योश्शमनरूपसमानधर्मेणौपम्यं हेयम् ॥

क्वचिलुप्तं समानधर्ममादायाण्यौपम्यस्य गम्यत्वेऽयमलंकारः ॥

यथावा—

किञ्चिद्वा भूयो वा पञ्चायुधमश्न मुञ्च जाड्य-
मये । धात्रिमेतां भोक्ष्यसि वैधात्रीं प्राप्स्यसि
श्रियं वाऽपि ॥ १४८२ ॥

अत्र धात्रीभोगवैधात्रसंपत्प्राप्तयोः स्थाप्यत्वेनौपम्यं विवक्षितम् । धात्वर्थयोरयं विकल्पः न तु धात्रीवैधात्रसंपदोः, तयोः कारकत्वेनैव क्रियान्वयं विना विकल्पासंगतेः । न च धात्वर्थयोरेकस्य कर्तृरूपसाधारणधर्मस्योक्तत्वात्कथं लुप्तंति वाक्यं, कर्तृरूपसाधारणधर्ममादाय औपम्यस्यात्र सुन्दरस्थानिष्यते । अन्यथा 'इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' इत्यत्रेव 'इतो वा नरकं गन्ता जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' इत्याद्याप्यौपम्यप्रत्ययापत्तेरित्याहुः । एवंचास्मिन्नलकारे विकल्प्यमानयोस्तुन्दरमौपम्यमलंकारताबीजं, तदादायैव चमत्कारोच्चासात् । अन्यथा तु विकल्पमात्रमिति रहस्यम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे विकल्पसरण्यद्वयञ्चाशः

अथ समुच्चयालंकारसः (५७)

यौगपद्यात्पदार्थानामन्वयस्स्यात्समुच्चयः ॥

यौगपद्यादित्ये यथामन्वयव्यावृत्त्यर्थं, न त्वेकक्षणप्रतिपर्यर्थम् । तेन शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन क्वचित्किञ्चित्कालभेदेऽपि न समुच्चयभ्रंशः । स तावाहुर्विधः धर्मिभेदधर्मैक्याभ्याम् । धर्मैक्येऽपि द्वैविध्यं कारणत्वातिरिक्तसंबन्धेनैकधर्म्यन्वये कारणतया एकधर्म्यन्वयं चेति । एवं त्रिविधेऽस्मिन् प्राथमिकयोर्भेदयोः गुणानां क्रियाणां गुणक्रियाणां च । तृतीयप्रभेदे शोसनानाम-

शोभनानां शोभनाशोभनानां तथाविधैस्समन्वयः । अयं तृतीयप्रमेद एव । 'अहंप्रथमिकामाजामेककार्यान्वयोऽपि सः' इति द्वितीयसमुच्चयत्वेन लाक्षितो दीक्षितैः । अस्यैव तत्कर इति नामाहुः प्राञ्चः । तदुक्तं 'तत्सिद्धिहेतोरेकस्मिन् यत्रान्यस्तत्करं भवेत्' इति । विकल्पप्रतिक्षेपेणास्या स्थितिः । न चास्मिन्तृतीयप्रमेदे वक्ष्यमाणसमाध्यलंकारस्वमाशङ्कनीयं, यत्र ह्येकेन कार्ये निर्वर्त्यमानेऽप्यन्येनाकस्मादापतता कारणेन सौकर्यादिरूपोप्रतिशयस्संपाद्यते स तस्य विषयः । अस्मिंस्तु तृतीयसमुच्चये यत्रैककार्यं निर्वर्तयितुं युगपदनेके खले कपोता इवाहंप्रथमिकया समापतन्ति कार्यस्य च न कोऽप्यतिशयः सोऽस्य विषयः ॥

तत्र मिश्रधर्म्यन्वयो यथा—

हारदिन्दुकरैर्विहादं गगनं यमुनावनं तु हरि-
धाम्ना । आनीलं स्मररामादाताम्रं चापि गोपि-
कानयनम् ॥ १४८३ ॥

स्निह्यति नयनयुगं त्वयि मुह्यति संमोदपर-
वशं चेतः । स्रवति प्रमोदवाष्पं द्रवति च तव
सेवनाद्भयं भूमन् ॥ १४८४ ॥

अत्राद्ये गुणानां द्वितीय क्रियाणां च यौगपद्येन मिश्रधर्म्य-
न्वयः ॥

एकधर्म्यन्वयो यथा—

मणिवरभासाऽरुणितं हाररुचा स्मेरमसितमा-

त्तरुचा । श्रीविहृतिकृते रचितं स्थलमिव चित्रं
हरेरुरो भाति ॥ १४८५ ॥

अत्र आरुप्यादिगुणानां यौगपद्येनैकस्मिन् धर्मिण्युरोरूपे
आधेयतासंबन्धेनान्वयः । पञ्चमुत्तरत्रापि यथावर्थं द्रष्टव्यः ॥

कल्याणगुणगणौघस्मरणान्तव नाथ भाग्यवा-
न्मनुजः । विन्दति हर्षं तर्षं निन्दति नन्दति च
तावकोत्कर्षम् ॥ १४८६ ॥

तर्षं विषयवृष्णां निन्दति । तवकोत्कर्षं नन्दति अभिनन्द
तीत्यर्थः ॥

ननु वासुदेव यं क्षणमचिन्त्यवैभव न चिन्त्यते
स भवान् । भ्राम्यति सुजनश्चाम्यति ताम्यति
नितरां तदा न शाम्यति च ॥ १४८७ ॥

अत्र 'यन्मूढोर्तं क्षणं वाऽपि वासुदेवो न चिन्त्यते' इत्यादि-
प्रमाणार्थोऽनुक्रान्तः ॥

रुष्यति सङ्गद्यो दुष्यति हृष्यति दुस्सङ्गतस्त्व-
दनभिज्ञः । तुष्यति विषयैश्शुष्यति पुष्यति दुरितिं
विशिष्य मुरैवरिन् ॥ १४८८ ॥

अत्रोदाहरणत्रयेऽपि क्रियाणां युगपदेकधर्मिण्यन्वयः ॥ तत्रा-
प्याद्ययोर्द्वयाभ्ये धर्मिणि तृतीये त्वस्त्राभ्ये ॥

गुणक्रियाणां यौगपद्येनान्वयो यथा—

चलितध्रु ललितमधुरं लुलितालकचारु विव-
लितापाङ्गम् । जगदीश्वरीमुखं फणिनगनाधमनो
धिनोति सततमपि ॥ १४८९ ॥

अत्र ललितमधुरमिति गुणयोः चलितध्रु इत्यादिक्रियाणां च
सामंस्थेन युगपदेकधर्मिण्यन्वयः ॥

एवं धर्मैकरूपे द्वितीयप्रभेदे कारणत्वातिरिक्तसंबन्धेनैकध-
र्म्यन्वयरूपः प्राथमिको भेदः प्रदर्शितः । कारणतया एकधर्म्यन्वय-
रूपे प्रभेदे शोभनानां शोभनैस्तमुच्यते यथा—

ज्ञानबलैश्वर्याद्या गाम्भीर्यास्थैर्यधैर्यमुख्याश्च ।
कल्याणगुणाः प्रथयन्त्यनितरसाधारणास्तवौन्न-
त्यम् ॥ १४९० ॥

● अत्र ज्ञानादिष्वेकेनाप्युत्कर्षसंभवे बलादथोऽप्युत्कर्षप्रकाश-
नार्थं स्पर्धये वा पतन्तः शोभनाः ॥

यथावा—

कमलाभं नयनयुगं कमलादयितानिलाशना-
द्रिमणे । रूपं च नीलजलदसरूपं प्रथयति तवा-
खिलेशत्वम् ॥ १४९१ ॥

अत्र 'तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । द्वीश्च ते
लक्ष्मीश्च पद्मयो । नीलतोयदमध्यस्था' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धपुण्ड-

रीक्षाक्षत्वादियु त्रिषु एकेनापि जगदीश्वरत्वप्रख्यापनसंभवे संघ-
र्षादिव प्रयोऽपि तदर्थमापतन्तदशोभनास्समुच्चिताः ॥

यथावा—

प्रेमोदयः कुतूहलमामोदयतिकरश्च रोमाञ्चः ।
त्वामालोकयतो मम सीमां चित्तस्य लोलयति
भूमन् ॥ १४९२ ॥

अत्रापि प्रेमोदयादेस्समुच्चयः पूर्ववदृष्टयः ॥

इदं सर्वं शोभनैरशोभनानां समुच्चये उदाहरणम् । अशोभनै-
रशोभनानां समुच्चयो यथा—

दुर्वाराः खलु विषया दुर्दान्तानीन्द्रियाणि मम
नाथ । दुष्कर्म च निरवधिकं मर्म निकृन्तन्ति
चिन्त्यमानानि ॥ १४९३ ॥

अत्र दुर्वारत्वादिनाऽशोभनानां विषयाणां दुर्दान्तत्वादिभिर-
शोभनैरिन्द्रियादिभिस्समुच्चयः । अत्र विषयदुर्वारत्वेनैकेनैव चि-
न्त्यमानेन मर्मनिकृन्तनसिद्धौ इन्द्रियदुर्दान्तत्वाधिकमपि तदर्थमा-
पतितं समुच्चीयते ॥

शोभनाशोभनसमुच्चयो यथा—

तव निर्वर्णनहीनं नयनं वर्णनविहीनमपि रस-
नम् । आकर्णनहीनं च श्रवणं प्रवर्णं मनः कथं
त्वयि मे ॥ १४९४ ॥

अत्र नयनार्दीनि स्वाभाव्याच्छोभनानीति न निन्दनीयानि
विशेषणमाह त्वयाश्चाशोभनानि निन्दागोचरतां प्रपद्यन्त इति

शोभनाशोभनसमुच्चयः । शोभनाशोभनानामित्यत्र कमर्धारय आ-
श्रितः । न द्वन्द्वः । सहचरामेकत्वदोषापत्तेः ॥

एवमशोभनशोभनानामप्येककार्यजननार्थमापततां समुच्चय-
स्संभवति ॥

यथावा—

काव्यं त्वञ्जरितमयं भव्यभवन्नामकोमलं गी-
तम् । तिर्यक्त्वमपि गिरौ तव पर्याप्तं श्रेयसे
श्रियःकान्त ॥ १४९५ ॥

अत्र 'काव्याल्लापांश्च वर्जयेत् । न च रक्तो विरावयेत्'
इत्यादिप्रमाणैः काव्यगीतादीनि स्वभावतोऽशोभनान्यापि विशेषण-
बलाच्छोभनानि समुच्चितानि । तव गिरौ तिर्यक्त्वं त्वद्गिर्यधि-
यरणकं तिर्यक्त्वमित्यर्थः ॥

यथावा—

त्वन्निध्यानजमश्रु त्वद्व्यानजमहिगिरीश य-
ज्ञाडयम् । त्वन्नामकधनजन्यं सगद्गदत्वं च सद्गते-
स्सरणिः ॥ १४९६ ॥

अत्राश्रुप्रभृतयो निसर्गतोऽशोभना अपि भेदकमहिम्ना
शोभनाः ॥

केचित्तु द्रव्यजात्योरपि समुच्चयं मेनिरे । स च विच्छिन्ति-
विशेषविरुद्धादस्माभिरुपेक्ष्यते ॥

इत्थलङ्कारमणिहारे समुच्चयसरस्तत्तपञ्चाशः॥

अथ कारकदीपकसरः (५८)

क्रमिकाणां क्रियाणां चेदेककारकगामिनाम् ।

गुम्भनं क्रियते तत्तु भवेत्कारकदीपकम् ॥

एककारकगतानां क्रमिकाणां क्रियाणां गुम्भनं कारकदीप-
कमित्यलङ्कारः । यद्यपि निवध्यमानानां क्रियाणां प्रस्तुतत्वेन
सर्वोद्देशेनैव धर्मिणः कारकस्य प्रवृत्तिः । अतः किञ्चिदुद्देशेन
प्रवृत्तस्थान्वयप्रसक्तिकत्वलक्षणदीपकसादृश्यविरहाच्च दीपक-
व्यपदेशो युक्तः । तथाऽपि एकस्यानेकान्वयमात्रेण दीपकसाद-
ृश्यमाश्रित्य तथा व्यपदेशः । दण्डिना तु कारकदीपकं दीपक-
पदान्तर्भाव्य तुल्ययोगिताऽपि तज्जेदत्वेनैव प्रतिपादितेत्यबोध्यम्
दीपकालङ्कारनिरूपणादसर एव । वस्तुतस्तु मालादीपकवत्पृथ-
गेवायमलङ्कारतामर्हति न दीपकेऽन्तर्भावं, तज्जोवातोरुपमा-
र्भताया इहाभावात् । समुच्चयप्रतिद्वन्द्वितया विच्छिन्नविशेषस-
द्भावाच्चेत्ययं पूर्वैरकृतविषयोऽपि प्रदर्शितो दीक्षितैविकल्पालङ्कार
इवालङ्कारसर्वस्वकृता ॥

उदाहरणं—

अधिरोहति वृषशिखरिणमभिमज्जति नाथ
तत्र सरसि कृती । त्वामञ्चत्यथ मुञ्चति मुदाऽश्रु
तत्रैव वाञ्छति निवस्तुम् ॥ १४९७ ॥

यथावा—

पश्यति हरिरुपसर्पति तिष्ठत्यालपति हसति
परिहसति । सल्लपति स्पृशति समालिङ्गति
गोपीमुपैति तदभेदम् ॥ १४९८ ॥

आलापः आभाषणं, सल्लापः मिथोभाषणम् । अत्राद्ये कृति-
रूपकर्तृकारकस्य एकस्यैव अधिरोहणादिक्रियास्वन्वयः कमिको
निबन्धः । द्वितीये हरिरूपकर्तृकारकस्य एकस्यैव दर्शनादिक्रि-
यास्वन्वयः कमिक हाते प्रथमसमुच्चयप्रतिद्वन्द्वोद्भूतः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे कारकदीपकसरोऽष्टापञ्चाशः

अथ समाध्यलङ्कारसरः (५९)

कारणान्तरसांनिध्यवशात्कार्यस्य कस्यचित् ।
सौकर्यं वर्ण्यते यत्र समाधिस्तत्र गीयते ॥

एककारणजन्यस्य कार्यस्याकस्मिककारणान्तरसमवधाना-
हितं यत्सौकर्यं तस्य सम्यग्वाधानात्समाधिरेलङ्कारः । तच्च कार्य-
स्थानायासेन सिद्धया साङ्गसिद्धया च । समुच्चयविशेषोपेक्ष-
याऽस्य वैलक्षण्यं त्वभिहितमेव प्राक् ॥

यथावा—

यादृच्छिकसुकृतवशान्मादृक्षं त्वं समुद्दिधीर्षु-
रसि । तादृशसाधुसमागम ईदृशसमये हठादु-
पनतो मे ॥ १४९९ ॥

अत्र यादृच्छिकसुकृतादेव सिद्धयन्त्या भगवत्कर्तृकोद्विधी-
र्षायास्साधुसमागमादनायासेन सिद्धिः ॥

यथावा—

काङ्क्षन्त्या ब्रजसुहृदशैरेर्दातुं स्वयंग्रहाश्ले-
षम् । आननसौरभलोभादापतदलिबृन्दमकृत सा-
हाय्यम् ॥ १५०० ॥

अत्रोत्कण्ठिताया गोपललनाया आकस्मिकमिळिन्दबृन्दा-
पतनरूपकारणान्तरत्नमवधानेन शौरिकर्मकस्वयंग्रहाश्लेषस्याना-
यासेन सिद्धिः ॥

शौरिनवचाटुभङ्गीमङ्गीचक्रे यदा ब्रजलताङ्गी ।
श्लथमपि तदोपगूहनमकार्यकस्मात्पिकारवैस्सा-
न्द्रम् ॥ १५०१ ॥

अत्र पिकनिनादैरुपगूहनस्य साङ्गत्वसिद्धिः ॥

इत्यलंकारमणिहारे समाधिसर एकोनषष्टितमः.

अथ प्रत्यनीकालंकारसरः (६०)

बलिनि प्रतिपक्षे वा तत्प्रक्षे वा तिरस्कृतिः ।

तत्प्रतिद्वंद्विस्ताद्वं वा प्रत्यनीकमितीर्यते ॥

यत्र बलिनि प्रतिपक्षे दुर्बलेन साक्षात्तिरस्कारः तत्र प्रतिक-
र्तुमनीशानेन दुर्बलेन तदीयस्य तिरस्कारः स्वयमसमर्थस्य स्ववि-
रोधिप्रतिद्वन्द्विनि साहायकं वा प्रत्यनीकम् । अनोकस्य सहशं
प्रत्यनीकम् । सादृश्यस्य यथार्थत्वेनैव सिद्धे 'अव्ययं विभक्ति'
इत्यादिसूत्रे पुनस्सादृश्यग्रहणाद्गुणीभूतेऽपि सादृश्येऽव्ययीभावः ।
लोके प्रतिपक्षस्य तिरस्कारायानीकं प्रयुज्यते । तदसामर्थ्ये
तत्संबन्धिनः कस्यचिच्चिरस्कारः क्रियते । तदभावे च प्रचल-
स्वविरोधिप्रतिकर्तुस्लाह्यं क्रियते । स चानीकसहस्रतया प्रयुज्य-
मानत्वात्प्रत्यनीकमित्याख्यायते । अत्र च प्रतिपक्षगतं प्राचल्यं
आत्मगतं दौर्बल्यं च गम्यते ॥ तत्राद्या यथा—

महसा तव सादितभास्सहसा दिवसाधिपस्य
किल बिम्बम् । अविलम्बं कौस्तुभतामवलम्ब्या-
क्रामति स्म तव हृदयम् ॥ १५०२ ॥

अत्र साक्षात्प्रतिपक्षतिरस्कारः प्रतिपादितः ॥

यथावा—

त्वद्गुचिकृतपरिभवतस्तापिञ्छं भ्रंशितात्ममुख-
वर्णम् । पिञ्छं भूत्वाऽमर्षात्पदं न्यधात्तव शिरस्पदे
शौरे ॥ १५०३ ॥

तापिञ्छस्य तत्रालस्य विकारः पुष्पं तापिञ्छं "द्विहीनं
प्रसवे सर्वम्" इति क्लीबता । त्वद्गुचिकृतात् परिभवतः पराभवात्
भ्रंशितः भ्रंशं प्रापितः अत्मनो मुखवर्णः वदन्तेजः यस्य तथोक्तं
प्राप्तमुखवैषण्यमित्यर्थः । पिञ्छं यद्वा भूत्वा तत्त्वेनाविर्भूयेत्यर्थः ।

पक्षे तापिञ्छमिति पदे श्रोतोऽस्थास्तीति ध्रुशि । ता इति आत्मा स्वरूपं यस्य सः तात्मा मुखवर्णः प्रथमाक्षरं यस्य तत्तथाभूतं सत् पिञ्छं भूत्वा तापिञ्छमितिपदं अद्यताकारोत्सारणेन पिञ्छमिति निष्पद्येत्यर्थः ॥ सुगममन्यत् ॥

यथावा—

उरसापास्तं शौरैः कपाटमथ कटतया मदो-
न्नद्धम् । ऊर्ध्वं कमञ्चयन्ननु तदुरश्छादयति कङ्कटा-
त्माऽहो ॥ १५०४ ॥

कपाटं कपाटे 'कपाटमररं तुल्ये' इत्यत्र कपाटमिति पाठ-
मेष मुख्यतयाऽऽपुषेत्य कं शिरः पाठयतीति विग्रहः प्रदर्शित-
स्सुधायाम् । पक्षे कपाटमिति पदे च । अनयोस्तादात्म्यम् । शौरैः
उरसा अपास्ते निरस्ते सत् 'कपाटवक्षाः परिणद्धकंशरः' इति
कपाटस्योरस्तादृश्योक्तेस्तस्य तदपास्तत्वोक्तिः । पक्षे पास्तमिति
भेदः । पाः पाकारः अस्तः निरस्तो यस्मिस्तत्तथोक्तं सवित्यर्थः ।
कटतया गजगण्डतया 'गण्डः कट' इत्यमरः । मदोन्नद्धं मदेन
गर्वेण दानोदकेन च उन्नद्धं उन्नतं सत् । अतएव कं शिरः ऊर्ध्वं
अञ्चयत् उन्नमयदित्यर्थः । पक्षे ऊर्ध्वं अग्रभागे इति यावत् ।
कमञ्च यत् इति च्छेदः । कमञ्च कमित्याकारकं मान्तशब्दं च
यत् प्राप्तवत्सत् इणश्शतारे 'इणो यण्' इति यण् । कङ्कट इत्या-
त्मा स्वरूपं यस्य तत् कङ्कटात्म कवचरूपं सत् 'उरश्छादः कङ्क-
टकः' इत्यमरः । तदुरः अगवद्वक्षः छादयति । पक्षे कङ्कटात्मा
कङ्कट इति निष्पन्नस्वरूपमित्यर्थः । कटशब्दस्यादौ कम् इत्यस्य
न्यासे अनुस्थारे परसवर्णे च कङ्कटत्वेन निष्पन्नमित्यर्थः ॥

यथावा—

जेतुं त्मामपटोयान्मल्लङ्घीभूयमेत्य मल्ली सन् ।
जयति शिरोऽधिवसंस्तव ललनाः किल नन्दत-
नय तव जैत्रघः ॥ १५०५ ॥

हे नन्दतनय ! इदं विवक्षितमल्लज्जयाद्युपस्काराय । मल्लः
बाणूरादिः त्वां मल्लयुद्धविशारदं त्वं जेतुं अपटोयान् सन् ।
लीभूयं स्वीत्वं 'भुवो भावे' इति क्यप् । एष्य मल्ली सन्
मल्लशब्दाज्जातिलक्षणे लीपि मल्लीति निष्पत्तेरिति हृदयम् । पक्षे
मल्लीकुसुमतामाधित इत्यर्थः । मल्लोशब्दाद्वैकारिकेऽणि 'पुष्प-
मूलेषु बहुलम्' इति तस्य लुप् 'लुपि युक्तवद्वचक्तिवचने' इति
युक्तवद्भावाः । तव शिरः अधिवसन् सन् जयति त्वां पराभव-
तीत्यर्थः । पक्षे शिरोमात्यतया उत्कर्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाहि—
ललनाः स्त्रियः तव जैत्रघः किल । तव गोपवधूवशंवदत्वादिति
भावः । यथोक्तमाचार्यैः 'तदपि परमं तत्त्वं गोपजिनस्य वशं-
वदम्' इति । किलेत्युपालम्भे । अतः पुंस्त्वेन दुस्साधं त्वज्जयं
स्वीत्वेन साधितवानिति भावः । एषु त्रिषूदाहरणेष्वपि साक्षा-
त्प्रतिपक्षविरस्कारः शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषभित्तिकाभेदाध्य-
वसायानुप्राणित इति विशेषो द्रष्टव्यः ॥

यथावा—

निजरुचिमपहृत्य पयोधरलीनोल्लसति या कृ-
तार्थैव । तां चपलां हारमिषां सपयोधरमम्ब
नक्षसे कण्ठे ॥ १५०६ ॥

या चपला विधुत् निजरुचिं तव श्रियं अपहृत्य । चपलेत्य-
नेनानवस्थितचित्ततया असमीक्ष्यकारिता द्योतिता । पयोधरे
अलदे लीना सती कृतार्थैव नेतःपरं मम भयं किञ्चिदपि संभ-
वेदिति कृतकृत्येव । उल्लसति दृष्यतीत्यर्थः । प्रकाशत इति
तत्त्वम् । हारमिषां यज्ञमणिहारच्छलां तां चपलां सपयोधरं
स्वरुचिप्रतिभटतदिल्लताश्रयभूतअलधरसहितं यथास्यास्तथा । पक्षे
स्तनसहितं यथास्यास्तथा कण्ठे नह्यसे 'कण्ठे बद्धा दशग्रीवम्'
इत्यादिवद्ग्रायायां बध्नासीत्यर्थः । पक्षे कन्धरायां परिष्कारहेतोः
प्रतिमुञ्चसीत्यर्थः । अत्र लाक्षाप्रतिभटभूतायास्तदिल्लतायास्सा-
श्रयायास्तिरस्कारः कैतवापहृतिश्लेषमूलाभेदाध्यवसायाभ्यामुज्जी-
वित इति पूर्वोदाहरणभयो विलक्षणम् ॥

द्वितीयं यथा—

तनुरुचिजितस्तवाच्युत मुखं विजेतुं विधुर्भ-
वन्नेव । मकरो भूत्वा मधुकर इभमग्रसत त्वदेक-
शरणमहो ॥ १५०७ ॥

हे अच्युत । मधुकरः समरः मधुकरशब्दश्च । तयो-
स्तादात्मम् । तव तनुरुच्या शरीरश्रिया अल्पयैव तिष्ठे-
त्यपि गम्यते । जितस्तनू तव मुखं विजेतुं विधुर्भवन्नेव चन्द्र-
मा भवन्नेव विगतध्रुवर्णो भवन्नेव च विधूभवनसमसमयमेवेति
भावः । मकरः प्राङ् भूत्वा पक्षे मधुकरशब्दः धुकारलोपे मकरो
भूत्वेत्यर्थः । त्वदेकशरणं इभं गजं अग्रसत प्रस्तवान् । अथ
मगवत्तनुरुचिविजितस्य सत्प्रतीकारानीशस्य मधुकरस्य रूपान्त-
रपरिग्रहेण त्वदेकशरणे चारणे पराक्रमः प्रकटितः ॥ इवमुपदर्शित-

शब्दार्थादात्म्यमूलकाविच्छात्तिविशेषशालि । पञ्चमत्रिमोदाहार-
णयोरपि द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

जेत्रीं तव गां भेतुं प्रथमं कोपाश्रितः किलो-
पगतोऽम्ब । लोपगतोऽन्ते कोकिल इह कोल-
स्सन् भिनत्ति गां तदभिरुयाम् ॥ १५०८ ॥

हे अम्ब कोकिलः जेत्रीं स्वायमन्त्रीं तव गां भेतुं विदा-
रयितुं प्रथमं आदौ कोपश्रितः क्रोधान्वितस्सन् उपगतः किल
स्वद्वचनसमीपं गतो ननु । अन्ते पर्यवसाने लोपगतः स्वयमेव
स्तेदनं प्राप्तस्सन् कोलस्सन् वराहो भवन् तदभिरुयां गोता-
मधारिणीं गां भुवं भिनत्ति भूदारत्वप्रसिद्धेस्तस्येति भावः ॥ पक्षे
कोकिलः कोकिलशब्दः प्रथमे को इति धर्णेन अपाश्रितः आश्रितः
किलोपं किर्णघ्नं गतः 'द्वितीया श्रित' इति समासः । अन्ते
अवसाने लोपगतः लवर्णेन युक्तः । लुप्तकिर्णभावः कोकिरु-
शब्दः कोल इति निष्पन्न इत्यर्थः ॥

यथावा—

इक्षुर्गवा तव जितो द्रुतमनितरद्दृश्यमासमुख
एव । अवलम्ब्य तरक्षुत्वं हिनस्ति गास्तदभिधाः
क्रुधा भगवन् ॥ १५०९ ॥

हे भगवन् । इक्षुः तव गवां वाचा जितः तिरस्कृतः अत
एव द्रुतं अनितरद्दृश्यमानमुखः पराजितत्वप्रयुक्तावमानेनान्येषा-
मदर्शितमुख इति भावः । पक्षे अविद्यमानः इः इत्याकारकवर्णः

यस्मिन् कर्मणि तद्यथास्यास्तथा अति । तराभ्यां तत्काररेफाभ्यां
दृश्यमानं मुखं आविः यस्य स तथोक्तः । तरभ्रुत्वं सृगादनत्वं
'तरभ्रुस्तु सृगादनः' इत्यमरः । पक्षे इक्षुशब्दः इकारोत्सारणे
तत्रैव तत्काररेफयोर्न्यसने तरभ्रुरिति निष्पन्न इत्यर्थः । तद्-
भिधाः गोशब्दामिलप्यवागभिधानाः गाः हिनस्तीत्यर्थः ॥

यथावा—

फणिशिखरिविधो भवता तिरोहितं तत्प्रति-
क्रियानीदम् । पर्वणि कदाचन विधुं त्वन्नामानं
तमस्तिरस्कुरुते ॥ १५१० ॥

तम आश्रितनामह्वानं राहुश्च । इदं कर्तुं, फणिशिखरिणि
विद्यमाना विधुर्विष्णुः । तस्य संयुद्धिः • भवता तिरोहितं
नाशितं सत् ॥

तेषामेवानुक्तमर्थमहमह्वानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

इति गानात् । रूपदृमन्यत् । अत्र भगवता तिरोहितेन तमस्ता
तस्मिन् प्रतिविधातुमक्षमेण तन्नामधरितया तदीयत्वेन कल्पि-
तस्य विधोस्तिरस्कृतिः ॥

यथावा—

तव तनुभासाऽधरितो नवजलदस्त्वन्निवासम-
हिशैलम् । अधरीकृत्योद्गर्जति न घनो न्यक्कार-
मात्मनस्सहते ॥ १५११ ॥

अत्र भगवत्सुखं अधरीकुतस्य नवजलदस्य तत्प्रतिकर-
णापदुतया तदीयशैलाधरीकरणम् । उदाहरणद्वयेऽपि अधर-
विधुप्रभृतिशब्दगतश्लेषोत्तम्भितस्साक्षात्प्रतिपक्षतिरस्काराक्षमस्य
तदीयतिरस्कारस्तुल्य एव । अन्तिमे त्वर्यन्तिरन्वासशेखरितत्वं
विशेष इति ध्येयम् ॥

कचित्प्रतिपक्षसंबन्धिसंबन्धितिरस्कारेऽपीदं दृश्यते । यथा—
नूनमयं स्वर्भानुलूनशिराश्श्रीनेकेतनेन पुरा ।
तद्भासमनुविभातो विभावसोर्मण्डलं कचिद्रूढते ॥

अनुविभात इति भाष्यद्वयस्य बन्धेकवचनं विभावसोरि-
त्यस्य विशेषणं 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतिच्छा-
याञ्चानुसंहिता । मण्डलं बिम्बं, राष्ट्रमित्यपि गम्यते । शिष्टं
स्पष्टम् । अत्र भगवत्सुखं अधरीकुतस्य नवजलदस्य तत्प्रतिकर-
णापदुतया तदीयशैलाधरीकरणम् । उदाहरणद्वयेऽपि अधर-
विधुप्रभृतिशब्दगतश्लेषोत्तम्भितस्साक्षात्प्रतिपक्षतिरस्काराक्षमस्य
तदीयतिरस्कारस्तुल्य एव । अन्तिमे त्वर्यन्तिरन्वासशेखरितत्वं
विशेष इति ध्येयम् ॥

यथावा—

अवधीरितो मुखरुचा तव धवलांशुर्मदम्ब
नयनसखम् । परिभूय नलिनमलिनस्तदाश्रितां-
स्तत्र निगलयति रात्रौ ॥ १५१३ ॥

तवेत्येतत् मुखरुचा नयनसखे इत्युभयत्रापि संबध्यते । अत्र
साक्षात्प्रतिपक्षभूतजगज्जननीवदनसंबन्धि नयनं, तत्सखतया तत्सं-
बन्धि नलिनं, तत्संबन्धिनोऽल्लिनः, तत्तिरस्कृतिरभिहितेति पूर्व-
स्माद्विच्छिन्नविशेषः ॥

तृतीयं यथा —

हरिरुचिभरपरिभूतं कुवलयमखिलाम्ब ताव-
काक्षिवपुः । तद्रूपजितस्यागाच्छरतां मदनस्य
तत्प्रतिचिकीर्षोः ॥ १५१४ ॥

अत्र स्वविरोधिहरिपरिभवानीशेन कुवलयंन लक्ष्मीनयनात्म-
नाऽवतीर्य तद्रूपविजिततया तत्प्रतिचिकीर्षोर्मदनस्य शरतया सा-
हाय्यं विहितमिति तत्प्रतिद्वन्द्वि साधारणं तृतीयः प्रत्ययिकप्रकारः॥

अत्र विचार्यते—हेतुप्रेक्षयैव मतार्थत्वाभेदमलंकारान्तरं भवि-
तुमर्हति । तत्र 'त्वष्टुकृतपरिभवतः' इत्युदाहरणे तावद्धेतु-
शब्दः । उपप्रेक्षांशमात्रमार्थं, अन्येषु तूदाहरणेषु द्वयमप्या-
र्यम् । अस्मिन्नलंकारे हेतुत्वं निश्चीयमाणं हेतुप्रेक्षायां ॥ संमा-
चनमित्यस्ति विशेष इति चेत् प्रतीयमानहेतुप्रेक्षाया अतुत्प्रेक्षा-
त्वापत्तेः । काचकस्थ इवादेरभाषाद्धेतुत्वस्य निश्चीयमानताया-
स्तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

यस्य किञ्चिद्वक्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवत्सदृशकृति कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते ॥

इत्यलंकारसर्वस्वोदाहृते प्राचीनपद्येऽपि भगवद्देवासुबन्धा-
दिव भग वद्वक्तृसदृशमिन्दुं राहुर्याधत इति प्रतीतेरुत्प्रेक्षैव गम्य-
माना । 'मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यः' इति कुवलयानन्दोदाहणे तु
हेत्वंश उपप्रेक्षांशेऽत्युभयमपि शाब्दम् । यद्यपि प्रतिपक्षगतबलव-
त्त्वस्यात्मगतदुर्वलत्वयोः प्रतीतेर्हेतुप्रेक्षान्तरादस्य वैलक्षण्यम् ।
नैवाधता हेतुप्रेक्षाया बहिर्भावितुमिदमोष्ट, तद्विनाभावितात् ।

किंतु तद्वान्तरविशेषो भवितुम् । न हि पृथिव्यवान्तरभेदाद्-
दात्पटो विलक्षण इति पृथिव्या बहिर्भवतीत्यपि वदन्ति ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे प्रत्ययीकसरणधितमः.

अथ काव्यार्थापत्तिसरः. (६१)

दण्डापूपिकया यत्रार्थान्तरापतनं भवेत् ।

काव्यार्थापत्तिरेषा स्यादलङ्कारविदां मता ॥

दण्डापूपौ विद्येते यस्यां नीतौ सा दण्डापूपिका नीतिः
अहं शक्तोऽः शक्तोऽस्यां क्रियायामित्यहमहमिकेतिध्वनत्वर्थी-
यष्टन् । दण्डापूपाधिब दण्डापूपिका 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्वा ।
अत्र हि मूषककर्तृकेण दण्डमक्षणेन तत्सदृभाज्यपूपमक्षणमप्य-
र्थसिद्धम् । एवंविधो न्यायो दण्डापूपिकाशब्देनोच्यते । यथा
दण्डमक्षणादपूपमक्षणमर्थायातं तद्वत्कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ
सामर्थ्यात्समानन्यायलक्षणादर्थान्तरमापत्तति साऽर्थापत्तिः । ता-
न्त्रिकाभिमतार्थापत्तिरुक्तवर्तनाय काव्ययवम् । अयमेव 'कैमु-
तिकन्याय इत्यप्युच्यते । अत एव 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्या-
र्थापत्तिरिष्यते' इति लक्षणं प्रणीतं कुशलदानन्दे । नन्येवमर्थाद-
यान्तरप्रतीतेरनुमानमेवेदमिति चेन्न । समानन्यायस्य संवन्ध-
रूपत्वाभात् । दण्डमक्षणे ह्यपूपमक्षणं समानन्यायत्वावुचितमपि
न निश्चितमेव । दण्डमक्षणेऽपि पृथक्प्रदेशायस्यानादिता केनापि
निमित्तेन अपूपानाममक्षणस्यापि भावात् । अनुमानं पुनर्निश्च-
तमेवार्थादर्थान्तरस्यापतनामित्यस्यास्ततः पृथग्भावः ॥

तथाहि—

तव तेजसि भाति विभो न रविर्न विधुर्न
भानि न च तटितः । भान्ति कुतोऽग्नेर्वार्ता
भान्तं त्वामनुविभाति सर्वमिदम् ॥ १५१५ ॥

अत्र 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विधुतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतिप्रतिपा-
दितप्रभावे भगवत्तेजसि सहस्रमानुप्रभृतीनामेव भानदीर्घ्ये
ततोऽप्यतिमात्रम्यूनस्य सलिलासेचनमात्रेणापि शाम्यतोऽग्नेर्भा-
नदीर्घ्ये कैमुतिकन्यायेन प्रतिपाद्यते ॥

यथावा—

हारलता याकाचिन्नाथ तवोरसि पदं यदि
निदध्यात् । त्वदयिता जलविसुता कृतास्पदा-
ऽत्रेति नैतदाश्चर्यम् ॥ १५१६ ॥

अत्र हारलताकर्तृकभगवद्वक्षोऽधिकरणकपदन्यासेन अग्रह-
तेन भगवद्वक्षोऽधिकरणकश्रीपदन्यसनरूपस्य प्रकृतस्य सौकर्यं
दण्डाण्यपिकया प्रतिपाद्यते । इयं च हारलतोति स्त्रीलिङ्गशब्देन
नायिकाव्यवर्तीतेस्समासोक्त्या संकीर्णा । एवमुत्तरत्रापि यथा-
संभवमूह्यम् ॥

यथावा—

दिनकरवितीर्णपूर्णद्युतिभरमब्जं जयेद्यदि पदं
ते । वदनं तथेति सुधियो वदितुं के नाम नाथ
संदिहताम् ॥ १५१७ ॥

पदं वचनं च कर्तुं । अञ्जं कर्म । कमलं चन्द्रमसं चेत्यर्थः ।
दिनकरेत्यादिविशेषणमुपयोस्तुल्यम् । वदन् तथेति दिनकराजि-
तौर्णपूर्णशुक्तिभरमञ्जं जयतीति वदितुं के नाम सुधियस्संदिह-
तामिति योजना ॥

यथावा—

अर्थिजनार्दनचकितो भजसेऽव्युत चेत्स्वमेव
गिरिदुर्गम् । किं चित्रं श्रयते श्रीस्त्वदुरोदुर्गे
निसर्गतो भीरुः ॥ १५१८ ॥

अर्थिजनानां अर्दनं पीडनं याचनं च । तस्मान् चकितः नेम
चकित इति वा । भीत इत्यर्थः ।

यथावा—

देवस्य लोकबन्धोः प्रसादतः कमलमपि मुखे
कविताम् । समुपेत्य यदि च विमलं भवति
कविकुलं तथेति किं चित्रम् ॥ १५१९ ॥

कमलं लोकबन्धोर्देवस्य भानोः 'स नो बन्धुर्जनिता' इत्यु-
क्तरीत्या निर्व्याजलोकबन्धवस्य भगवतश्च । प्रसादात् प्रकाशात्
अनुग्रहाच्च । मुखे वदने अग्रभागे च । कवितां कवनं कस्य
कव्यार्णस्य कवितां विवर्णत्वं समुपेत्य विमलं भवत्येव शुचि
भवत्येष 'विप्रशुचिः कविः' इति श्रुतेः । विमलमिति शब्दरूपं
निष्पद्यत इति तत्त्वम् ॥

यथावा—

समतायां चेद्यतते सुधा भवति नाथ तव-
वाचा । अन्यत्तां तुलयेदिति वार्ता वार्तैव भुजग-
शिखरीन्दो ॥ १५२० ॥

हे नाथ! सुधा तव वाचा समतायां तुल्यतायां यततेचेत्
सुधा भवति व्यर्थोद्यमा संपद्यते । निस्तारत्वाच्च तत्तुल्या
स्यादिति भावः । सुधा सुधेति शब्दव्यक्तिः समतायां सस्य
सकारस्य मतायां मवर्णतायां यततेचेत् सुधा भवति सुधेति
निष्पद्यत इति चमत्कारातिशयः । अन्यत् वस्तुवन्तरं तां तुलये-
दिति वार्ता संभावनाऽपि वार्तैव फल्गुरेव 'वार्तै फल्गुन्यरोगे
त्रिषु' इत्यमरः ॥

यथावा—

पटुरुचिना येन जितः कल्याञ्जव्यूह एव
तस्यास्य । तव वदनस्य कियानिह भविता जड-
राजमण्डलस्य जयः ॥ १५२१ ॥

अत्र वदनस्येति शंभे पृष्ठी । राजमण्डलस्येत्यत्र तु कर्मणि ।
तेन 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमस्य नायं विषय इति
ध्येयम् । कर्तृकर्मणोर्युगपत्कृतिप्राप्तावेव तावियमप्रवृत्तेः । यद्वा
'शंभे विभाषा' इति वार्तिके-विभाषाङ्गीकारात् शब्दानामनुशा-
सनमाचार्येणाचार्यस्य चेत्यादाधिक्य उक्तनियमाप्रवृत्तेः । कर्तृक-
र्मणोरुक्तयोरपि पृष्ठी निष्प्रत्ययैव । कव्यः नीरोगः दक्षो वा

सज्जो वा 'कलयमहर्मुखे । कलयः कल्याणवाचि स्वाग्निषु नीरो-
गदक्षयोः' इति रत्नमाला । 'कलयौ सज्जनिरामयौ, इत्यमरः ।
तस्य तादृशस्य कस्यचिद्राज्ञ इति गम्यते । यः अव्यव्यूहः पञ्चा-
कारस्सेनाविन्यासाविशेषः तस्यो धीरजन इति यावत् । वस्तु-
तस्तु कल्पं प्रभाते तस्मिन् यः अव्यव्यूहः पञ्चसमूह इत्यर्थः ।
जडः स्तब्धः बुद्धिहीनो वा । 'जडस्तब्धे बुद्धिहीने हिमग्रस्ते-
ऽपि वाच्यवत्' इति रत्नमाला । तथाविधो यो राजा नृपतिः
तस्य यत् मण्डलं राष्ट्रं तस्य । परमार्थतस्तु जडः शिशिरः यः
राजा चन्द्रः तस्य मण्डलं बिम्बं तस्येत्यर्थः । अन्यत्तुगमम् ।
अत्र कल्याव्यव्यूहनित्तुर्वदनस्य जडराजमण्डलजयः कैमुतिक-
न्यन्यसिद्धः । श्लेषसमासोक्त्युत्तमिमितेयम् ॥

यथावा—

सर्वज्ञश्लाघ्ये तव वदनेन सता कलानिधौ
विजिते । स्वत एव भङ्गभाजो जडजातस्य तु
जयेऽत्र को विशयः ॥ १५२२ ॥

सता विदुषा प्रशस्तेन च तव वदनेन सर्वज्ञश्लाघ्ये विद्व-
न्मणिश्लाघनीये धूर्जटिशिरोविधृते च । कलानिधौ सर्वविद्या-
निवासभूते विदुषि चन्द्रमनसि च । विजिते सति । स्वत एव
भङ्गं पराभवं तरङ्गं च भजतीति तथोक्तस्य जडजातस्य स्तब्ध-
जन्मनः । निसर्गत एव जडजन्मनः सर्वत्र पराभवजुषथ्योति भावः ।
ईदृशस्य जये अभिभवे को विशयः कस्संदेहः न कोऽपीति भावः ।
अत्रापि महाविद्वज्जायिनो वदनस्य निसर्गभङ्गशालिजडजातविजय-
रूपार्थो दण्डापूर्पिकया निबद्धः ॥

यथावा—

करिकुम्भविजयिनस्तव हरिमहिले परमुरोज-
युगलस्य । अचलविजयः कियान् स्याद्यदसाव-
विरेव विश्रुतो जगति ॥ १५२३ ॥

अविरेव श्रुतः मेष इत्येव ख्यातः । अविशब्दो गिरिमे-
षोभयवाची । ‘अवयशैलमेषार्काः’ इत्यनुशासनात् । करिकुम्भ-
विजयिनो मेषजयः कियानिति भावः । अत्र यद्यपि न गिरिः
करिकुम्भतो न्यूनः । येन तज्जयः कैमुतिकन्यायेन न्यूनस्स्यात् ।
तथाऽपि अविशब्दप्रतिपाद्यमेषशैलरूपार्थद्वयस्य श्लेषभित्तिकाभे-
दाध्यवसायेनैकीकरणान्नचूनत्वमिति ध्येयम् । एवं ‘पटुर्लज्जिता
येन जितः कल्यञ्जव्यूह एव’ इति प्रागुदाहृते पद्येऽपि द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

नाकोऽपि त्वद्दाम्नो नारक एवान्ततो भवेदि-
तरः । मध्ये लोपगतोऽच्युत नरलाको नरक
इति किमाश्चर्यम् ॥ १५२४ ॥

हे अच्युत ! नाकः स्वर्गोऽपि अन्ततः सम्भ्रमिवमशं सति
तत्र धाम्नः दिव्यस्य स्थानस्य इतरः प्रसिद्धनरकोऽप्यो विलक्षणः
नारकः नरक एव भवेत् ।

रस्यानि कामधारीणि विमानानि सभास्तथा ।

आक्रीडा विविधा राजन् पश्चिन्यध्यामलोदकाः ॥

एते नै निरुयस्तात स्थानस्य परमात्मनः ।

इति भारतीकेरिति भावः । 'स्यान्नारकस्तु नरकः' इत्यमरः । मध्येलोपगतः । मध्यः स्वर्गपातालयोर्मध्यवर्तिनी या इला भूरिति उपगतः अवगतः ज्ञात इत्यर्थः । नरलोकः मर्त्यलोकः नरको भवतीति किमाश्चर्यम् । महासुखत्वेन पुराणादिप्रतीतस्य स्वर्लोकस्यैव नरकप्रायत्वे दुःखसहस्रनिरन्तरकबलितो मर्त्यलोको नरकप्रायो भवतीति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥

पक्षे—नाकोऽपि नाक इति शब्दोपि अन्ततः मध्ये इतरः प्राप्तरेफः इतः रः येन स इति विग्रहः । नारक एव नारकशब्द एव भवेत् । नरलोकः नरलोक इति शब्दः मध्ये अन्तराले लोपगतः लो इति वर्णः अपगतो यस्मात्स तथोक्तः । आहिताग्नेधादेशकृतगणत्वाग्निष्ठायाः परनिषातः । अपगतलोवर्णः नरक इति निष्पद्यत इति किमाश्चर्यम् ॥

यथावा—

शरवर्षैस्तव शमितो मुरोऽग्निनिभ इति किमद्भुतं शौरे । स पुरस्कुरुतामन्यं मुरमयमपि मुर्मुरो भवञ् शास्येत् ॥ १५२५ ॥

हे शौरे ! तव शरवर्षैः बाणवर्षैः सलिलवर्षैश्च । अग्निनिभः मुरः तन्नामा दैत्यः शमित इति किमद्भुतम् । सः मुरः अन्यं मुरं मुरासुरं पुष्कुरुतां त्वद्विजयय स्वापेक्षया प्रबलं मुरान्तरमेवाग्रे कुरुतां 'प्रेषातिसर्ग' इत्यादिना अतिसर्गार्थे लोद । अतिसर्गः कामचारानुष्ठा । सोऽपि अन्यो मुर्मुरोऽपि मुर्मुरः तुषाग्निः भवन् शास्येत् । 'मुर्मुरस्तु तुषानलः' इति विश्वः । पक्षे मुर इति शब्दः अन्यं स्वापेक्षया भिन्नं मुरं मुर

इत्याकारकं शब्दं पुरस्कुरुतां स्वमुखभागे कुरुताम् । अयमपि
मुरशब्दोऽपि मुर्मुखः मुर्मुख इति निष्पद्यमान इत्यर्थः । अत्र प्रव-
लतरमुरान्तरस्यैव तुषाग्नितुल्यतया शान्तौ मुरासुरस्याग्निभस्य
शान्तिः कौमुतिकन्यायेन सिद्धा ॥

यथावा—

सकृदीक्षसेऽम्ब यं त्वं स एव कल्याणगुणग-
णनिधिश्चेत् । तव नित्यनिवासोऽयं तादृग्भवतीति
विस्मयः कोऽत्र ॥ १५२६ ॥

अत्र—

स स्थाव्यस्स गुणी धन्यस्स कुलीनस्स बुद्धिमान् ।

स शूरस्स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥

इत्यस्यार्थोऽनुसंहितः ॥

यथावा—

इन्दीवरमेव हरे विन्देच्छ्रुतिशिखरशेखरत्वं
चेत् । त्वं तद्भजसीत्येतत्कस्य पुनर्विस्मयाय
कल्पेत ॥ १५२७ ॥

इन्दीवरमेव भगवत्सवर्णमेवेत्यभिप्रायः ॥ श्रुतिशिखरशेखरत्वं
कर्णवित्तसत्त्वं वेदान्तवेद्यत्वं च ॥

व्यवधायकोऽव्ययश्चेद्वधायकस्स्यात् क्षमो हिर-
ण्यस्य । प्रह्लादस्य विपत्तौ वरहिततां प्रप्य धाय-
कश्च भवेत् ॥ १५२८ ॥

अव्ययः भगवान् । नाशरहितोऽपि भावः 'अव्ययोऽस्त्री
शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिषु' इति मेदिनी । प्रह्लादस्य
विपत्तौ आपदवसरे हिरण्यस्य हिरण्यकशिपोः वधाय वधं
कर्तुं व्यवधायकश्चेत् व्यवधानं चासंस्कृतयाऽवस्थानं, औदा-
सीन्यभाक्चेदिति यावत् । व्यवपूर्वकाद्भातेः कर्तरि ण्वुल् । कः
क्षमः । कोऽन्यस्तद्वधसमर्थ इत्यर्थः । किञ्च वरहिततां प्राप्य ।
प्रह्लादस्येति क इति चानुषज्यते । प्रह्लादस्य वरहिततां वर-
दानेनानुकूल्यं प्राप्य । धायकश्च पोषकोऽपि को भवेत् 'यत्रा-
मृतः पुरुषस्तोऽव्ययात्मा । अव्ययः पुरुषस्ताक्षी' इत्यव्ययतया
प्रथितः परमपुरुष एव हिरण्यकशिपुवधतत्तन्मन्त्रपोषणयोरुदा-
सीनश्चेत्कस्तत्संहारोऽन्यः प्रभवेदिति भावः ॥

पक्षे व्यवधायकः वधधायकशब्दः अव्ययः व्यं व्य इत्याका-
रकवर्णसमुद्भयं यातीति व्ययः स न भवतीत्यव्ययः । व्यशब्दोप-
पदकाद्भातेः 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये 'आतो लोप
इति च' इत्यालोपः । व्यकाररहितश्चेदित्यर्थः । वधायकस्स्यात्
वधायक इति निश्चयेत । अवपूर्वकाद्भातेर्ण्वुलि 'गण्डे भागु-
रिच्छोपमवाग्योरुपसर्गयोः' इति अवत्युपसर्गावयवाकारलोपः ।
ततः वरहिततां वकारविधुरतां प्राप्य धायकश्च धायक इति
शब्दोऽपि भवेत् ॥

यथावा—

गोपायापायान्मां पापमपि द्विष इतीममपि
भगवन् । पयसिजनयनं कियदिदं द्विपावनं लोक-
पावनस्य तव ॥ १५२९ ॥

हे भगवन् । पापमपि दुष्कृतेनमपि अत्रापिर्विरोधे । इम-
मपि मामपीति भावः । अत्रापिस्समुच्चये । द्विप इति । द्विरद-
इति पापशब्दस्य पकारद्वयघटितत्वाच्छब्दार्थोपास्तादात्म्यात्तद-
र्थस्यापि द्विपत्वमिति हार्दोऽभिप्रायः । अपायात् विपद्ः । गोपाथ-
रक्ष । लोकपाथेनस्य सकललोकगालानां रक्षकस्य द्विपावनं गजर-
क्षणं कियत् । द्वौ पातीति द्विपः तस्य वस्तुद्वयपालयितुः गोपनं
कियदित्यप्यर्थो गम्यते । द्विपावनमित्यत्र शेषषष्ठ्या कर्मणि षष्ठ्या
वा समासः । लोकपाथेनस्य सकलमुचनपायायितुः द्विपावनं
द्वयोः गजरस्य मम चेत्युभयोः पवित्रीकरणं इदं कियदित्यप्यर्थः
प्रतीयते । तदा पूर्वार्धे गोपनं पवित्रीकरणरूपमित्यनुसंधेयम् ।
इमानि सर्वाण्युदाहरणानि प्राचामनुरोधेन ॥

रसगङ्गाधररीत्या त्विदं लक्षणम्—

अर्थेन केनचित्तुल्यन्यायादर्थान्तरस्य चेत् ।

अपत्तिः कथ्यते तेषां काव्यार्थपत्तिरुच्यते ॥

केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिः काव्यार्थप-
त्तिः । न्यायश्च कारणम् । सा च प्रकृतेन प्रकृतस्य, अप्रकृ-
तेनाप्रकृतस्य, प्रकृतेनाप्रकृतस्य, अप्रकृतेन प्रकृतस्येति तावच्च-
तुर्भेदाः । प्रत्येकमर्थान्तरस्य साम्याधिक्यनूनत्वैर्द्वादशधा । ततो
भाषत्वाभाषत्वाभ्यां चतुर्विंशतिभेदाः ॥

प्रकृतेन प्रकृतस्यापादनं यथा—

सहजश्रीत्वाद्यदि ते हृद्यत्वं कौस्तुभः प्रप-
द्येय । सहजश्रीको न कुतः प्रपद्यतां हृद्यतां
मणिकिरीटः ॥ १५३० ॥

हृद्यत्वं च हृद्यस्थितत्वं हृद्यप्रियत्वं च । अत्र आपादका-
त्प्रकृतादापाद्यमानस्य प्रकृतस्य साम्यम् ॥ श्लेषोच्चम्भितमिदम् ॥

नाथ सुमहाच्छविद्युत्पुष्करपुष्कलविकासि तव
भासा । असिताभ्रं यदि विजितं जितमसिता-
ब्जमिति तत्समं स्थाने ॥ १५३१ ॥

हे नाथ ! सुमहाच्छा अतिमाघनिर्मला विद्युत् तदित् यस्मि-
स्तत् । अन्यत्र सुमहती च्छाविः दीप्तिः तथा विद्योतत इति
सुमहाच्छविद्युत् । द्योततेः क्तिप् । पुष्करे व्यास सलिले च ।
पुष्कलं अतिशोभने यथातथा विकासि विजृम्भमाणं उत्फुल्लं च ।
असिताभ्रं नीलजलदः तत्समं । असिताब्जं इन्दीवरं च ।
स्थाने युक्तम् । सुगममितरत् । अत्र द्वयोरपि प्रकृतत्वं साम्यं च ॥

मद्गक्षणोन्मुखा यदि रक्षोक्त्या सा रमैव तव
दयिता । तर्हि हरे तदधीना क्षमाऽपि भविता
तथेति नाश्चर्यम् ॥ १५३२ ॥

हे हरे ! रक्षोक्त्या रक्ष त्रायस्व इत्युक्तिमात्रेणैव सा जग-
दीश्वरत्वेन दिव्यमहिषीत्वेन च प्रथिता तव दयिता रमैव मद्ग-
क्षणोन्मुखा यदि तर्हि तदधीना रमाया वशंवदा क्षमा भूदेव्यपि ।
यद्वा तदधीना उक्त पदार्थः । क्षमा भगवतः क्षान्तिरपि भग-
वत्कर्तृकाश्रितापरार्थक्षमायाः लक्ष्मीपुरुषकारत्वनिरूपयत्वादिति
भावः । तथा मद्गक्षणोन्मुखा भवितेति नाश्चर्यम् । 'नित्योन्नतो
नृपतिरेव वशीकृतश्चेत्किं कुर्वते परिजना इति कः प्रयत्नः'
इति न्यायादिति भावः । पक्षे रमा रमेति शब्दव्याक्तिः रक्षोक्त्या

रेफस्य क्षकारोक्तया तदधीना क्षकारवक्ष्या सती क्षमा भवि-
तेति क्षमेति निष्पत्स्यत इति नाश्चर्यमित्यप्यर्थश्चमात्कारमति-
शाययति । अत्र त्वद्वयितरमाकूपप्रकृतार्थापेक्षया प्रकृतायाः
क्षमायाः तदधीनत्वेन न्यूनत्वम् ॥

यथावा—

करुणामयि कृतमन्तुं त्वमेव मां यदि रमे
परित्यजसि । क्रोधोष्मलोऽपराधिषु नाथोऽपि
सुदूरमेव संत्यजति ॥ १५३३ ॥

अत्रपि प्रस्तुतेनापाद्यमानस्य प्रस्तुतस्य न्यूनत्वम् । तच्च
करुणामयि क्रोधोष्मल इति विशेषणाभ्यामवगम्यते । अत एवेवं
परिकरोच्चेजिता । पूर्वा तु श्लेषसंकीर्णोति विशयः ॥

पुरुषोत्तम पाप्मानं मम यदि हन्तुं त्वमेव
नाशक्रोः । किमिदं नु विस्मयपदं क्षमाऽपि तव
नैव शक्यति निहन्तुम् ॥ १५३४ ॥

तव क्षमा क्षान्तिः । अत्र पापस्य अतिमहत्तरत्वेन भगवता-
ऽपि दुरुच्छेददत्वं सिद्धवत्कर्तुः कस्यचिदुक्तिः परमपुरुषापेक्षया
क्षमायाः स्त्रीत्वेन न्यूनत्वम् । अत एव किं विस्मयपदमिदमित्यु-
क्तम् । अत्रापाद्यापादकयोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वम् ॥

अप्रकृतेन अप्रकृतस्यापादनं यथा—

यदि कश्चित्तव तुलनां हृदि वाञ्छति जन्तुर-
च्युत तदानीम् । भूमेर्धौरन्धर्यं सौमेरवमेव वहति
परमाणुः ॥ १५३५ ॥

अत्राप्यप्रकृतात् अपादकात् अप्रकृतस्यापाद्यमानस्याधिक्यम् ॥

प्रकृतेन अप्रकृतस्यापादनं यथा—

सर्वज्ञ यदि तवाग्रे वर्धति मदीयमेतदपि कव-
नम् । सुरवैणिकवरसंसदि निरजीयत तर्हि मश-
कगानेन ॥ १५३६ ॥

निरजीयत निजितम् । निः पूर्वकाञ्जयतेभावे लङ् ।

अत्र वर्धतीति विद्यमानतारूपात्प्रकृतार्थात् निरजीयतेत्यापाद्यमा-
नस्याप्रकृतार्थस्य सर्वोरुद्धृतयाऽवस्थानरूपस्याधिक्यम् ॥

जाग्रति रमापते त्वयि जगदवनार्थे यतेत
चेदन्यः । सुलभं विलसति तादृशे शलभस्य तदा
शकुन्तसाम्राज्यम् ॥ १५३७ ॥

अत्र यतत इति यतनरूपात्प्रकृतार्थात् आपाद्यमानस्य साम्रा-
ज्यलाभरूपस्याप्रकृतस्याधिक्यम् ॥

भूमिभिक्षावसरे भगवानेवातिखर्वमूर्तिश्चेत् ।
सर्वोऽप्यन्यः कृपणः खर्वीभवतीति किं नु वक्त-
व्यम् ॥ १५३८ ॥

भूमिभिक्षावसरे इत्येतदुत्तरार्धेऽप्यन्वेति ॥

अर्थनिवोहेप्सितार्थास्त्वमेव चेन्ननु रमेश न
ददीथाः । इतरो भिक्षाकः किं सकृत्तिको मृत्ति-
कामपि ददीत ॥ १५३९ ॥

अत्राभावेनाभावापादनम् । प्रकृतादप्रकृतस्य पाद्यमानस्य
न्यूनत्वं च ॥

यथा—

क्षमयाऽप्यसमधिगम्ये रमया हरिहृदयसदनया
साम्ये । इतरासां महिषीणां सुतरां वार्ताऽपि
तस्य दूरतरा ॥ १५४० ॥

अत्राप्यभावेनाभावापादनम् । प्रकृतादप्रकृतस्य न्यूनता च ॥
अप्रकृतेन प्रकृतस्थापादनं यथा—

अधिजलधि निमज्जन्तं मधुसूदन मन्दरं तमु-
दधार्षीः । भवजलधौ प्लवमानं मामुद्धर्तुं किया-
न्रयासस्ते ॥ १५४१ ॥

अत्राप्रकृतात्तथाविधमज्जन्मन्दरोद्धरणवृत्तान्तात् प्रकृतस्या-
पततो भवजलधिप्लवमानोद्धरणस्य न्यूनता । किंच आपततः पुन-
रर्थान्तरस्यापोदानात्तुपादानाभ्यां संभवत्यस्या वैजित्रयम् । तत्रा-
पततोऽर्थस्योपादाने उदाहरणानि दर्शितानि ॥

अनुपादाने यथा—

वरुणालयधरणीगतमणयोऽपि कचन गण-
यितुं शक्याः । फणिगिरिमणेस्तु सुगुणा गणयितु-
ममुनैव नैव शक्यास्स्युः ॥ १५४२ ॥

अमुनैव श्रीनिवासेनैव । अत्र श्रीनिवासादन्येषां का कथे-
त्यापतदर्थान्तरमनुपात्तम् ॥

यथावा—

त्वन्महिमपरिज्ञाने सर्वज्ञोऽप्यज्ञ एव देव
भवेत् । पूर्णं तं वर्णयितुं चतुरास्योऽप्यचतुरास्य
एव हरे ॥ १५४३ ॥

अत्रान्वेषां का चार्तेत्यापतदर्थान्तरमनुपासम् । विशेषा-
भाससंकीर्णत्वं तु विशेषः ॥

यथावा—

जाग्रति नाकीशे त्वयि भवेदकाधीनगो हि
यो जन्तुः । स भवेद्बालिश एव स्यादपि नगवा-
लिकाधीशः ॥ १५४४ ॥

हे भगवन् ! अकं दुःखं पापं वा पणामस्तीत्येकिनः । ते
न भवन्तीति नाकिनः तेषां देवानामिति तु हृदयम् । अधीशे
अधीश्वरे त्वयि जाग्रत्यपि । 'बुद्धी चानादरे' इति सप्तमी ।
त्वामनादृत्येत्यर्थः । यो जन्तुः प्राणी अकाधीनगः अकस्य सां-
सारिकदुःखस्य अधीनान् गच्छतीति तथोक्तः ।

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्भवस्थिताः ।

प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः ॥

इत्याशुत्करीत्या भवदुःखभाजो ब्रह्मादयः तान् श्रित इत्यर्थः ।
सः नगबालिकाधीशस्स्यादपि सर्वज्ञश्चाम्भुरेव भवन्नपीति भावः ।
बालिश एव वैधेय एव भवेत् । निरतिशयानन्ददायित्वमानन्दमयं
भगवन्तमुपेक्ष्य कर्मवशमचतुराननाद्याश्रयकारी सर्वज्ञोपे मूर्ख
एव स्यात् । किमुतान्ये इति भावः । पक्षे नगबालिकाधीशशब्दः

अविद्यमानाः का धी न मा इति अत्रारो वर्णाः यस्य सः अका-
धीनगश्चेत् बालेश इति निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्र लुप्यमानानां
वर्णानां क्रमो न विवक्षितः । अत्र किमुताभ्ये इत्यापत्तदर्थान्तर-
मनुपात्तम् ॥

सावरणान्ब्रह्माण्डान् कवळयतो युगपदमित-
तरशक्तेः । नाकादयोत्र लोकास्तोकाः केऽमी
तवाच्युत पुलाकाः ॥ १५४५ ॥

अत्र भगवतो युगपदनेकब्रह्माण्डकवळनेन तदन्तर्गतानां ना-
कादिलोकानां कवळनस्यार्थिकत्वं कैमुतिकन्यायेन प्रतिपाद्यते ॥

यथावा—

अखिलजगद्गुरितमुषो मद्गुरितिमिदं जनार्दन
कियते । प्रलयाब्धिशोधणपटोः प्रचण्डकिरणस्य
को नु वेशन्तः ॥ १५४६ ॥

को नु कः पदार्थ इत्यर्थः । अत्र प्रतिशस्त्रूपमा महावाक्यार्थः ।
दलद्वयमुपमेयवाक्यार्थ उपमानवाक्यार्थश्च । तत्रोपमेयवाक्यार्-
थगतायामर्थापत्तौ आपाद्यमानस्तन्निमित्तभूतश्चेत्युभावप्यर्थौ प्रकृ-
तौ । उपमानवाक्यार्थगतायां त्वप्रकृतायितीदमेव पूर्वोदाहरणेभ्यो
वैलक्षण्यम् । अतया दिशा अन्यदप्युक्तम् ॥

अत्र विचार्यते—नेयं वाक्यचित्संमतायामर्थापत्तौ निवि-
शते, आपादकस्यार्थस्यापतितमर्थं विना अनुपपत्तेरत्राभावात् ।
नापि यद्यर्थातिशयोक्तौ, तस्या विपरीतार्थ एव द्वयोर्भिन्नास्ते,
न चेह तथा, आपादकस्य सिद्धत्वादापततश्च संभाष्यमानत्वा-

यथाश्रुत एव द्वयोर्धिभ्रान्तेः । तस्माद्येन न्यायेनैकार्थेस्तिष्ठस्ते-
नैव न्यायेनापरोप्यर्थस्तेषु महतीत्येवंरूपेयमर्थापत्तिः । अस्यां चा-
र्थान्तरं लोके अविद्यमानमपि कविना स्वप्रतिभया कल्पयित्वा
यथापाद्यते तद् अलङ्कारत्वं, यथा 'सुरवैणिकवरसंसदि' इत्यादौ ।
अन्यथा ■ कैमुतिकन्यायतामात्रं यथा 'सावरणान् ब्रह्माण्डान्'
इत्यादौ । प्राचीनरीत्या तदुदाहृतमस्माभिः । अत एव तत्र कैमु-
तिकन्यायेनेत्युक्तम् । यत् 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः' इति कुवल्या-
नम्बुर्ज्ञेयलक्षणमुक्तं तद्भातीवद्वयङ्गमं, कैमुतिकन्यायस्य न्यूना-
र्थविषयत्वेनाधिकाद्यर्थापत्तावन्यासेः । यथा —

त्वञ्चरणशरणगतमप्यभिभवति श्रीश यदि च
भवतापः । पीयूषकिरणमप्यभिभविता शनकैर्नि-
दाघभवतापः ॥ १५४७ ॥

अत्र शनकैश्चब्दमहिम्ना भगवत्प्रपञ्चेषु भवतापाभिभवापे-
क्षया पीयूषकिरणे ग्रीष्मतापकर्तृकाभिभवो दुष्कर एवेति विहित-
मपि न्यायसाध्यादापाद्यते । न तु कैमुतिकन्यायेन ॥

अत्र वैद्यनाथः—“केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वाद्धर्थान्तरस्या-
पत्तिरर्थापत्तिः । न्यायश्चात्र कारणम् । इति रसगङ्गाधरोक्तल-
क्षणमयुक्तं, का वार्ता सरसीरूहामिति कैमुत्यन्यायविषयार्था-
पत्तावन्यासेः । कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्याय-
त्वाभावादापादनाप्रतीतेश्च । न चात्र कैमुत्यन्यायतामात्रं न त्वलं-
कारत्वमिति युक्तं, अलङ्कारतत्त्वविदामभियुक्तानां प्राक्तनानां
शून्यद्वयताया अपामरेण संभावयितुमशक्यत्वात् । लोकेष्व-
वहारेऽपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायेन

तस्या अलङ्कारतासिद्धेः । इत्थं च त्वदुक्तार्थापत्त्युदाहरणे
वक्ष्यमाणरसभावनालङ्कारः 'योऽन्यैर्यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' इति
यद्यर्थातिशयत्वेनोक्तः यद्यर्थातिशयोक्तौ आपाद्यापादकयोर्विपरी-
ताभिविश्रान्तत्वम् । इह तु आपादकस्य सिद्धत्वं आपाद्यस्य
संभाव्यमानत्वमिति वैचित्र्यं तु तद्वधान्तरमेव तायां रसाधकम् ।
न तु तद्वद्भिर्भूतताया इति न तत्रान्यासिद्ध्युपासीत्यलम्" इति ॥

इत्यलङ्कारमणिः । अत्र काव्यार्थापत्तिसर एकषष्ठितमः ।

अथ काव्यालिङ्गसरः. (६२).

यत्सामान्यविशेषत्वानालीढं स्यात्समर्थनम् ।

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यालिङ्गं तदुच्यते ॥

अर्थान्तरन्यासवारणायानालीढान्तम् ॥

यथावा—

भो दोषा युष्माभिर्वस्तुं स्थानान्तराणि मृग्य-
न्ताम् । लभ्योऽत्र नावकाशो मय्यधकूलंकषो
वसति कश्चित् ॥ १५४८ ॥

अत्र दोषाणामवकाशालामरूपः पूर्ववाक्यार्थः । तस्य च
सकलदोषनिर्दोषहरणबणध्रीहरिसांनिध्यप्रदर्शनरूपोत्तरवाक्या-
र्थेन समर्थनं काव्यालिङ्गम् ॥

संस्थावा—

त्वामाश्रितवत्सल इति वदतां नाव्युत विवे-
कलेशोऽपि । येन कृता रिपुसुहृदोर्विश्वाश्वगजा-
वनीप्राप्तिः ॥ १५४९ ॥

येन त्वया रिपुसुहृदोः विश्वाश्वगजावनीप्राप्तिः कृता । रिपु-
पक्षे—विश्वा विगतः श्व इत्याकारकवर्णः यस्यस्त्व । अश्वगजाव-
नीप्राप्तिः श्ववर्णापाये अगजावनीप्राप्तिरिति निष्पद्यते । शैलप्रदेश-
गतभूम्यवाप्तिः तेषां सर्वस्वभ्रंशनाद्वनान्तरप्रापणं कृतमिति भावः ।
सुहृत्पक्षे—विश्वं समस्तं यत् अश्वगजं तस्य अवनी पालयित्री
प्राप्तिः अभ्युदयः पेश्वर्यमित्यर्थः । ‘उदयेऽधिगमे प्राप्तिः’ इत्य-
मरः । कृता । यद्वा विश्वाश्वगजं च अश्वनी च तासां प्राप्तिः
लाम् इति । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनं श्लेषोत्त-
म्भिततुल्ययोगिताविशेषपरिष्कृतमिति पूर्वापेक्षया विशेषः ॥

ननु विश्वाश्वगजावनीशब्देन शैलप्रदेशगतभूम्यवाप्तिरूपा-
थस्य कथं प्रतीतिः ? वाचकशब्दप्रयोगमन्तराऽर्थप्रतीतेरयो-
गात् । विश्वाश्वगजावनोशब्दस्य तदर्थवाचकशब्दत्वाभावादिति
चेत्सत्यम् । विगतश्ववर्णस्याश्वगजावनोशब्दस्येत्यर्थोऽन्तरस्य श्ले-
षमहिम्ना उपस्थितौ तादृशशब्दस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । तादृश-
शब्दस्य प्रकृतोपयोगित्वे न स्वतः । किंतुकार्येनाभेदाव्यवसाय-
सहकारात् । अभेदाव्यवसायनिमित्तं च योऽर्थस्तु शब्दः इति
तावात्म्यव्यवहारः । तादात्म्यं च मञ्जूषादौ श्वकमित्युत्प्रेक्षाले-
कारप्रकरणे ‘विद्युन्मुखे विकारम्’ इत्यत्र स्फुटं न्यरूपयाम ।
यद्वा श्लेषमहिम्ना अगजावनीशब्दस्योपस्थितौ तदर्थस्याप्युपस्थि-
तिरित्यालंकारिकसमयः । अतो नार्थप्रतीत्यनुपपत्तिरिति ॥

पदवाक्यरत्नाकरे तु एकशब्दोपासयोर्ध्वार्थयोरेव शब्द-
रूपव्यङ्ग्यार्थस्यार्थरूपवाक्यार्थस्य चाभेदाध्यवसाय इत्युक्तम् ।
अयं हि तद्वन्धः “आलंकारिकास्तु व्यञ्जनया वृत्त्या उपास्थि-
तानां पदानामन्वयबुद्धौ कचित्तादात्म्येन कचिद्वाच्यवाचकभा-
वेन पदार्थानुप्रवेशः । तथाहि—

“ दया तितिक्षां सत्यं च युक्तं व्यक्तं ननु स्वया ।

अपवर्गव्यञ्जनानि कथं स्युर्मिमभूमिष ॥

इत्यत्र भीमामित्राने राजानि प्रकृते मीमभूमिषदस्य व्यञ्जना-
लभ्यस्य तादात्म्यमारोप्य तस्मिन्नपवर्गव्यञ्जनानामासन्नसिद्धि-
सूचकानां दयातितिक्षादीनां प्रस्तुतानां ध्वनिप्रतीतपवर्गेतरस्व-
रान्यवर्णाभेदेनासंभवः कथं स्युरित्यनेन प्रतिपाद्यते ” इत्यादि ।
अधिकं तु तत्रैवानुसंधेयम् । एवंच तादात्म्यं शाब्दिकानामि-
वालंकारिकाणामप्यभिमतमित्यत्र न कोऽपि संदेहः । अनया दिशा
‘मूकीभाषो विशिष्यते ’ इत्याद्युदाहरणेऽपि निर्वाहो द्रष्टव्यः ॥

यथावा—

स्याज्जातु नापयातो भवदाधारो हरे पयोनिधि-
राट् । अपराजिततां प्राप्तो निरहिततां चापि यो-
धिराड्भवति ॥ १५५० ॥

हे हरे ! भवदाधारः भवान् आधारः आश्रयः यस्य स
तथाभूतः, तस्वं तु भवतः आधारः अधिकरणमिति । भवतस्स-
मुद्रशायित्वादिति भावः । पयोनिधिराट् जलधिराजः जात्वापि
अपयात् एणे अपयानं प्राप्तः पराभूतः न स्यात् । भवदाश्रित-
स्यापयानं ॥ भवेदिति भावः । वस्तुतस्तु न आपयात् इति

छेदः । अपां समूहः आपं आपं यासं गते यस्मात्स तथोक्तः
 विगतसालिलनिषह इत्यर्थः । न स्यात् सदाऽपि सलिलपूर्णत्वा-
 दिति भावः । पक्षे न अपयातः तेन पकोरेण यातः पयातः
 न पयातः अपयातः न स्यात् । पयोनिधिराहुस्त्वस्य पका-
 रघटितत्वादित्यर्थः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । यः पयोनिधिराद्
 अपराजिततां अपराभूततां, निर्गताः अहिताः यस्य सः निराहितः
 तस्य भावः निराहितता । तां निस्त्वपन्नतां च प्राप्तस्सन् अधि-
 राद् राजाधिराजो भवति । स कथमिव अपयातः स्यादिति
 योजना । पक्षे पयोनिधिराहुः अपराजिततां पवर्णभासुरत्वा-
 भावः निराहिततां निवर्णराहित्यं च प्राप्तः योधिराद् भवात् योधि-
 राद्धिषि निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्राप्युत्तरार्धवाक्यार्थेन पूर्वार्धवा-
 क्यार्थस्य समर्थनम् । वक्ष्यमाणपदार्थहेतुकस्थापीदमुदाहरणं
 मविष्यति ॥

यथावा—

इन्द्राधिकस्त्वदीयस्तन्द्राधिक एव भवति पर-
 कीयः । कथमनयोरैक्यं स्यादभिदधति तयोरि-
 तस्ततो भेदम् ॥ १५५१ ॥

इन्द्राधिकः इन्द्रादप्यतिशयितश्रीः । तन्द्राधिकः आधिकतन्द्रः
 अलस इत्यर्थः । तयोः त्वदीयपरकीययोः इतस्ततः तत्रतत्र भेदं,
 पक्षे तयोः इन्द्राधिकतन्द्राधिकशब्दयोः इतः इकारेण ततः
 तकारेण च भेदं त्रैलक्ष्यं अभिदधति । जना इति शेषः ।
 तयोस्तावानेव भेदो नान्य इति भावः । अत्र अभिदधतीत्या-
 विवाक्यार्थेन उत्तरेण पूर्ववाक्यार्थसमर्थनम् । भगवदीयाभ्यदी-

यथोस्साम्यं गदितारं प्रत्युक्तिरूपतामभिप्रेत्येति ज्ञेयम् । अन्यथा
तु पदार्थेन वाक्यार्थस्य समर्थनम् ॥

यथावा—

सङ्गस्य सतां महिमा निरवधिकोऽब्जाक्ष-
सेविनां येन । द्युसदग्रणीर्यथातिद्युच्युतिमानपि
सदग्रणीरासीत् ॥ १५५२ ॥

अब्जाक्षसेविनां सतां सङ्गस्य महिमा निरवधिकः । येन
सत्सङ्गमहिम्ना द्युसदां दिवौकसां अग्रणीः यथातिः द्युच्युतिमा-
नपि त्रिदिवात्केनचिन्मिमेन भ्रष्टोऽपि सदग्रणीः सन्तः स्वदौ-
हित्राः प्रतर्दनशिविभ्रभूतयः अग्रं नयन्तीयग्रण्यः उत्तारकाः यस्य
स तथोक्त एवासीत् । त्रिदिवाङ्ग्रेऽयन् यायातिस्सङ्गिस्स्वदौहि-
त्रैस्तारित इत्येतिहासीकी कथा ॥

यथा यायातिस्सन्मध्ये पतितः पुनरागतवान् ।

स्वःपदं तत्तथा सत्सु पतितो न विमुह्यति ॥

इत्यादिप्रमाणान्वयबालुसंहितानिः । पक्षे द्युसदग्रणीरिति शब्दः
द्यु इति वर्णसमुदयच्युतौ सदग्रणीरिति निष्पन्न इत्यर्थान्तरम-
प्यत्र चमत्कारि । अत्राप्युत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनम् ॥

यथावा—

त्वच्चरणमेव शरणं त्वत्तोऽपि वरिष्ठमिति वृणे
शरणम् । सुगतिं ददाति यदिदं जगतां सुगतिप्र-
दस्य भवतोऽपि ॥ १५५३ ॥

हे भगवन् ! त्वत्शरणमेव त्वत्तोऽपि वरिष्ठं शरणं रक्षकं इति मत्वा शरणं वृणे उपायतया वृणोमि ।

उपाये गृह्णन्ति श्रोतृशब्दश्च शरणमित्ययम् ।

वर्तते साम्प्रतं चैव उपायार्थकवाचकः ॥

इत्यदिर्बुद्ध्यसिंहलोकेः । यद्विद् त्वत्शरणे जगतां सुगतिं शोभनमुपायं गम्य स्थानं उत्तमदशां वा प्रददातीति तथोक्तः । तथाविधस्य भवतोऽपि सुगतिं ददाति, उक्त एवार्थः । रमणीयं गमनमिति तु वस्तुस्थितिः । 'गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्रा-
भ्युपाययोः' इति मेदिनी ॥ अत्राप्युत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थस्य समर्थनम् ॥

यथावा—

मा गास्तामससमतां माधवसक्तं कदाऽपि
मानस भोः । सा न निवर्तेत ततस्सहस्रकृत्वो-
ऽप्यधिशारःपतने ॥ १५५४ ॥

भो मानस ! त्वं माधवविमुखं सत् कदाऽपि तामससमतां तामसप्रकृतिभिस्तुल्यतां मा गतः । वैपरीत्ये अभिष्टमापद्येतेत्याह—
सेत्यादिना । ततः तामससमतावाप्त्यनन्तरं सा तामससमता सहस्रकृत्वः अधिशारःपतनेऽपि न निवर्तेत इति लोकोक्तिः । अतो मा तामसं भूरिति भावः । पक्षे सा तामससमतेति शब्द-
व्यक्तिः । अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे आरोप्यत इत्यसकृद्वचोवाचम् । सहस्रकृत्वः अधिशारःपतनेऽपि वैपरीत्यप्राप्तावपीति यावत् । न निवर्तेत मिश्रस्तिप्रयुक्तवैलक्षण्यं नाप्नुयादिति यावत् । पूर्वानुपूर्वीविशिष्टैव भवतीति भावः । अत्राप्युत्तरार्धवाक्यार्थेन पूर्वा-

धर्वाक्यार्थसमर्थनम् । अत्र तामससमतावासिप्रतिषेधस्य माध-
वसङ्गरूपपदार्थेन समर्थनं वा ॥

यथावा—

कुरु दीर्घाकारां श्रीः कृपां विहितसंप्रसारणां
सद्ये । न तव ख्यायेत कृपा सुतरामयि संप्र-
सारणाकरणे ॥ १५५५ ॥

हे सद्ये श्रीः । दीर्घः आकारः स्वरूपं यस्यास्तां तथोक्तां
कृपां कृपां विहितं कृतं संप्रसारणं सुदूरव्यापनं यथा तां
तथोक्तां कुरु । मय्यविच्छिन्नां कृपां प्रसारयेत्यर्थः । मयि
त्वन्कृपावलम्बैकार्थिनीति भावः । संप्रसारणाकरणे तव सुतरा
शोभनतरा कृपा न प्रख्यायेत न प्रयेत । त्वत्कृपैकशरणे दीने
मयि त्वं कृपां न प्रसारयसि चेत्तव कृपायाः ख्यातिरेव नो-
न्मिषेदिति भावः ॥

पक्षे दीर्घः अकारः अवर्णोऽन्ते यस्यास्तां आकारान्तामित्यर्थः ।
कृपां कृपेति शब्दव्यक्तिं विहितं वक्ष्यमाणसूत्रेणानुशिष्टं संप्र-
सारणं रेफरूपयणस्थानिकसंप्रसारणसंज्ञकज्ञवर्णं यस्यास्तां तथो-
क्तां कुरु । सुतरां अयि इति छेदः । अयि श्रीरिति योजना ।
संप्रसारणाकरणे 'कृपेस्संप्रसारणं च' इति विदायद्संनि-
योगाशिष्टसंप्रसारणस्य अकरणे कृपा कृपेति शब्दव्यक्तिरेव तव
सुतरां न ख्यायेत । न सिध्येदिति यावत् । अत्र पूर्वार्धवाक्यार्थस्य
कृपासंप्रसारणावश्यकतारूपस्य तदकरणे तदख्यात्यापादनरूपो-

त्तरार्धवाक्यार्थेन समर्थनम् । अत्रापि पूर्ववदेव सद्यत्वरूप-
दार्थो वा हेतुः ॥

यथावा—

त्वञ्चरणशरणवरणादकुतोभयतामलप्समहीदा-
नीम् । कीनाशमनादरणात्कीशमिवेक्षामहे महेश
वयम् ॥ १५५६ ॥

हे महेश ! भगवन् !

यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्व मेहश्चरः ॥

इति श्रुतेः । अतएव 'महेश हातुं तव पादपङ्कजम्' इति
यमुनाचार्याश्चाहुः । अलप्समहि अलभामहि । इदानीं ईदृशला-
भानन्तरमित्यर्थः । कीनाशं कृतान्तं भुद्रमित्यपि गम्यते । 'कृतान्ते
पुंसि कीनाशः भुद्रकर्षकयोः शिषु' इत्यमरः । अनादरणात् निर्ल-
क्ष्यमित्यर्थः । कीशमिव कपिमिवेक्षामहे अकिञ्चित्कारं मन्यामहे
इति भावः । 'मर्कटो घातरः कीशः' इत्यमरः । पक्षे कीनाश-
शब्दं नः नाकारस्य आदरणं नादरणं ततो नकुसमासः अनादरणं
तस्मात् नाकारत्यागादिति यावत् । कीशं कीशशब्दं ईक्षामहे ।
कीनाशशब्दं नाकारोत्सारणेन कीशशब्दं विप्र इत्यर्थः । इवशब्दो
वाक्यालङ्कारः । स्पष्टमन्यत् । अत्र भगवच्चरणशरणवरणनिबन्ध-
नाकुतोभयत्वप्राप्तिरूपपूर्ववाक्यार्थेन इदानीमित्यादेः कीनाशकी-
शतादर्शनरूपोत्तरवाक्यार्थस्य समर्थनम् । अयमेव पूर्वोदाहर-
णोभ्यो विशेषः । पूर्वत्र उत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनं
हि कृतम् ॥

यथावा—

अग्रीयं शमवन्तं शरणं विन्दामहे शरण्य
त्वाम् । पुर एवाशमयुक्तं पुनश्शरण्यान्तरं भजेम
कुतः ॥ ३५५७ ॥

शरणे साधुः शरण्यः । तस्य संबुद्धिः हे शरण्य ! भगवन्
अग्रीयं पराङ्मुखं निरतिशयमित्यर्थः । शं सुखं भवन्तं प्राप्तुं तं
अवतेरवाण्यर्थकत्वेनानुशिष्टाच्छता । 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति
निरतिशयविपुलसुखरूपत्वश्रवणात् 'सुखविशिष्टाभिधानादेव च'
इति सूत्रितत्वादिति भावः । त्वां, यद्वा अग्रीयं उक्तोऽर्थः
शमवन्तं शान्तं अशनायाद्यूर्मिषट्कप्रतिभट्टमित्यर्थः । 'यत्तच्छा-
न्तमजरम्' इति श्रुतेः । इह अस्मिन् जन्मानि शरणं उपायं
रक्षितारं च विन्दामहे । पुनः इतः परमपीति यावत् । पुर एव
आदावेव अशं सुखविहीनं अत एव अयुक्तं आश्रयणार्हं च ।
यद्वा अशमयुक्तं अशान्तमित्यर्थः । शरण्यान्तरं अन्यं शरण्यं
तु कुतो भजेम । न भजेमैवेत्यर्थः । पक्षे हे शरण्य ! रक्षण-
साधो अग्रीयं आद्यं शं शकारं भवन्तं प्राप्तुं त्वां भवन्तं
शरणं गृहं लब्ध्वा पुर एव आदावेव अशं शकाररहितं अयुक्तं
शकारस्थाने अकारयुक्तं शरण्यान्तरं शरण्यान्तरमित्यर्थः । अन्तरं
मध्यं कुतो भजेम । रक्षणसाधु गृहं लब्ध्वा असुखमयुक्तं शर-
ण्यान्तरं कुतो भजेमेत्यर्थश्च चमत्कारी । अत्र शरण्यत्वादिगुण-
शालिभगवत्शरणलाभरूपपूर्वयाक्यार्थेन अतादृशशरण्यान्तरमज-
मौदास्यरूपोत्तरवाक्यार्थसमर्थनं श्लेषमूलकव्यतिरेकगर्भमुपपादि-
तचमत्कारान्तरपोषितं चेत्यवधेयम् ॥

यथावा—

जगतां जननि भवत्या क्रमादनालोकितौ यदि
भवेताम् । नाकेशो वा सत्यं लोकेशो वाऽपि
केशभूतौ स्तः ॥ १५५८ ॥

हे जगतां जननि ! नाकेशः इन्द्रो वा लोकेशः ब्रह्मा वा ।
'हिरण्यगर्भो लोकेशः' इत्यमरः । क्रमात् यथापूर्वमनुग्रहात् अना-
लोकितौ अकटाक्षितौ भवेतां यदि तदा केशभूतौ केशप्रायौ
स्तः अतिवेलनिस्सारौ भवत इति भावः । पक्षे नाकेशशब्दो
लोकेशशब्दश्च क्रमात् अनालोकितौ आविद्यमानौ ना लो धर्णौ
ययोस्तौ अनालोकौ 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अनालोकौ
कृतौ अनालोकितौ भवेतां यदि क्रमेण नाकेशशब्दो नावर्णेन
लोकेशशब्दो लोवर्णेन च विरहितौ चेदित्यर्थः । केशभूतौ केश-
शब्दतया निष्पन्नावित्यर्थः । अत्र विचक्षिते लक्ष्मीकटाक्षलक्षि-
तत्वाभावप्रतिषेधे उत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वम् ॥

यथावा—

यो भाति वासुदेवः प्रथते यश्चापि वामदेव
इति । श्रौतस्सुमतो भेदोऽस्त्यनयोरभिदां वदन्न
किं मूर्खः ॥ १५५९ ॥

अनयोः वासुदेववामदेवयोः भेदः श्रौतः सुमतः 'नारा-
यणाद्बुद्धो जायते' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धतया सर्वसम्मत इत्यर्थः ।
अनयोरित्येतन्मध्यमभिन्न्यायेनोभयतोऽन्वेति । अनयोः एवं भिन्न-
त्वेन श्रुतिप्रसिद्धयोः अभिदां अभेदं वदन् जनः मूर्खो न किं मूर्खः

एवेत्यर्थः । किंच वासुदेववामदेवशब्दयोः सुमतः सुकारप्रकाराभ्यां
सार्वभिमक्तिरस्तसि । मेदः श्रौतः कण्ठरवेणोक्तः । अनयोः एवे
विधयोः शब्दयोः अभेदं वदन् मूर्ख एवेत्यर्थान्तरमपि चम-
त्कारातिशयमाधत्ते । अत्र यो भातीत्यादिपूर्ववाक्यार्थेन अनयो-
रभिदामित्यावुत्तरवाक्यार्थस्तमर्प्यते ॥

यथाशा—

वशिन्नं नारायणमिह वदन्ति सन्ततमनन्त-
निगमान्ताः । यदि नशिवं तं ब्रूयाद्यः कश्चित्स
प्रतीपद्वडूनम् ॥ १५६० ॥

अनन्ताः निगमान्ताः 'सर्वस्य वशी । एको वशी' इत्याद्यः
उपनिषदः संततं नारायणं 'एको ह वै नारायण असीत् ।
अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजास्सृजेय' इत्यादि-
श्रुतिभिस्सर्वजगत्कारणत्वेन जोषुष्यमाणमिति भावः । वशिन्नं
वशः प्रभुत्वं आयत्तत्वं वा । सोऽस्यास्तीति वशी । तं तथोक्तं
वदन्ति 'वशो अनिस्पृहायज्ञेष्वायत्तत्वप्रभुत्वयोः' इति विश्वः ।
'जगद्वशे वर्ततेदम्' इत्यादिकमपीह स्मर्तव्यम् । तं पर्व वशिन्नं
सर्वेश्वरं यः कश्चित् नशिवं नशब्देन समासः । अकल्याणमुणं
ब्रूयाद्यदि स एव वक्ता प्रतीपद्वक् नूनं विद्वद्धार्यद्रष्टव्यः । सर्व-
श्वरत्वौपयिककल्याणगुणगणपरिपूर्णमप्यशिवं ब्रूयाच्चेत्, तस्य
श्रुतिप्रतिकूलार्थद्वक्तृत्वे कस्संदेह इति भावः । यद्वा सर्वं जगद्यदा-
यत्तमिति धर्षीति श्रुतिः तस्य सर्वनिधन्तुः 'नारायणाद्रुद्रो जायते'
इति शिवस्यापि कारणतया तथैव श्रुत्या प्रतिपादितस्थ 'शिवश्च
नारायणः' इति कण्ठरवेणोक्तं कार्यकारणत्वनिबन्धनं नियाम्बानि-

यामकभावनिबन्धनं शरीरात्मभावनिबन्धनं वा सामानाधिकर-
ण्यमविवक्षित्वा तं नशिवं ब्रूयाद्यादि तस्य प्रतीपदर्शित्वे को विशय
इति भावः । पक्षे वशिनमित्यानुपूर्वीमत्पदं नशिचमिति वदेच्चेत्
सः प्रतिलोभदृष्टिरेव । उक्तानुपूर्व्याः प्रातिलोभ्येन तथा निष्प-
त्तेरिति भावः । अत्रापि वशिनमित्यादिपूर्ववाक्यार्थेन स प्रती-
पदगित्युत्तरवाक्यार्थस्य समर्थनम् । पूर्वस्मिन्नुदाहरणे भगवतो
रुद्रस्य च निष्कृष्टरूपनिबन्धनो भेद उक्तः । इह तु शरीर-
वाचकशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वनिबन्धनं कार्यकरणभावादिनिब-
न्धनं वा सामानाधिकरण्यमवलम्ब्याभेद इति बोध्यम् ॥

यथावा—

पद्मेऽत्यरुणरुचा तव चरणेन स्पर्धते तरणि-
रेनम् । भास्वरतरमप्याहुर्विसर्जनयाग्रगण्यन्तम् ॥

हे पद्मे ! अरुणं मानुमतिक्रान्ता अत्यरुणा रुक् भाः यस्य
तेन अतिमात्रारुणभासा वा तव चरणेन तरणिः मानुः स्पर्धते ।
अत एव तमेन तरणिं भास्वरतरमपि अतिद्युतिशालिनमपि
विसर्जनीयानां बहिष्कार्याणां अग्रगण्यं आहुः । सन्त इति शेषः ।
त्वचरणस्पर्धिनोऽप्यन्यः को नाम बहिष्कार्य इति भावः । वस्तु-
तस्तु एनं तरणिरिति शब्दं भास्वरौ तरौ तकाररेफौ यस्मिंस्तं
विसर्जनीयः विसर्गः अग्रगः चरमभागविद्यमानः यस्य सः
तादृशो णिः णिवर्णः अन्ते यस्य तं विसर्जनीयाग्रगण्यन्तमाहुः
तरणिशब्दस्य तथाविधत्वादिति भावः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् ।
अत्रापि पूर्वार्धवाक्यार्थेनोत्तरार्धवाक्यार्थसमर्थनम् । अग्रस्तुतप्रशं-
सासंकीर्णम् ॥

यथावा—

आदौ सश्रीकमथ त्वत्पदवसुहारिविप्रतीपम-
लम् । कमलं कलमत्वमयच्छ्रितान्यलिङ्गं वना-
न्तरेऽवात्सीत् ॥ १५६२ ॥

हे पक्षे ! इति पूर्वपद्यावनुषज्यते । कमलं आदौ सश्रीकं सशोभं सवैभवं वा सत् अथ अनन्तरं त्वत्पदवसुहारि त्वच्च-
रणश्रीहरं त्वद्भवनरुचिहरं च सत् अत एव विप्रतीपः अप्रति-
ष्टुः मलः पापं मालिन्यं च यस्य तत्तथोक्तम् । जगज्जननीप-
दसंपदपहारादन्यत्किमतिशयितं कुरितं स्यादिति भावः । विगतः
प्रतीपः प्रातिकूलः यस्य तदिति विग्रहः । कलमत्वं चौरत्वं ग्रीहिस्-
त्थत्वं च अगात् प्राप्नोत् । ततः अनन्तरं श्रितं अन्यलिङ्गं चिह्ना-
न्तरं येन तत्तथोक्तं वेषान्तरप्रतिच्छन्नपूर्वरूपमिति यावत् । वने
कापि विपिने जले चावात्सीत् वसति स्म । पक्षे कमलमिति
पदं आदौ सश्रीः कः यस्य तथोक्तं प्रकाशमानकवर्णमित्यर्थः ।
अथ विप्रतीपौ मलौ मकारलकारौ यस्य तत्तथोक्तं व्यत्यासित-
मकारलकारमित्यर्थः । अत एव कलमत्वं कलमशब्दत्वं अगात् ।
श्रितं अन्यलिङ्गं लिङ्गान्तरं येन तत्तथोक्तम् । कमलशब्दत्वाव-
स्थार्या स्थितं ह्रीवत्वं त्यक्त्वा पुल्लिङ्गतां प्राप्नोमित्यर्थः । 'कलमो
लेखनीचोरशालिकाक्षुरकेषु च' इति । कलमः पुंसि मेदिन्यां
शालौ पाटचरेऽपि च' इति विश्वमोदीनीकोशाभ्यां कलमशब्दस्य
पुल्लिङ्गतानुशासनादीति भावः । अत्रापि पूर्वोदाहरणवदेव सर्वं
द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

कलयसि कमलविलोचन काञ्चन सुतरांह-
तिं हिताहितयोः । सर्वसमस्त्वं न कथं दर्वीकर-
शेखराद्रिनाथ भवेः ॥ १५६३ ॥

हिताहितयोः काञ्चनसुतरांहीत कलयसि । त्वं सर्वसमः
कथमिव न भवेः । हितस्य जनस्य सुतरा शोभनतरा अंहतिः
विश्राणनं काञ्चनस्य सुवर्णोपलक्षितविभवस्य सुतरांहतिः, तां
'अपसर्जनमंहतिः' इति विश्राणनपर्यायेष्वमरः । हन्ति दुरि-
तमनया अंहतिः 'हन्तेरंहश्च' इत्यौणादिके अतिप्रत्यये हन्तेरंदा-
देशः । अहितस्य तु काञ्चन अनिर्वचनीयां सुतरां अतिमात्र-
हतिं हिंसाम् । हन्तेः किन् । 'अंहतिस्स्याग्निरोगयोः' इति हेम-
चन्द्रकोशपर्यालोचनायां ■ यद्यपि अहितपक्षेऽप्यंहतिशब्दमेवा-
दाय अंहतिं रोगमिति व्याख्यानेऽपि विषक्षितसिद्धिर्भवत्येव । त-
थाऽपि पद्मङ्गलतविच्छित्तिविशेषसङ्गादात्प्रागुक्तपदार्थद्वयेयान् ।
यद्वा पुष्पाक्षेषु नानार्थकत्वस्य दोषाभावावयवद्वयमप्यस्तु । शिष्टं
स्पष्टम् । अत्र पूर्वार्धवाक्यार्थेन सर्वसमत्वमित्याद्युत्तरवाक्यार्थस्य
समर्थनम् । इदं हित हिताश्रितौद्यलक्षणतुल्ययोगितया श्लेषप्र-
तिभोन्मीलितया दत्तहस्तमिति ध्येयम् ॥

यथावा—

एका कुवलयबन्धुर्जगतां बन्धुः परा तु हृदय-
स्य । अस्मादपि को बन्धुर्नमतां संभाव्यतां दया-
सिन्धुः ॥ १५६४ ॥

अत्र पूर्वार्धवाक्यार्थेन जगद्वन्धुभूतलोचनद्वितयधस्वरूपेणोत्तरार्धगतस्य भगवतदशरणागतबन्धुतानिर्णयरवाक्यार्थस्य केमुत्तेन समर्थनमिति विच्छित्तिविशेषः ॥

यथावा—

त्वदपाङ्गान्वयभाजस्तदभाजश्चापि भवति पर-
भेदः । आद्यो विष्टपभृत्स्यादन्त्यः फणिशैलनाथ
विष्टरभृत् ॥ १५६५ ॥

परभेदः उत्कृष्टो भेदः महान् भेद इत्यर्थः । पकाररेफाभ्यां भेद इत्यर्थोऽप्युपस्कार्यः । आद्यः त्वदपाङ्गान्वयभाक् विष्टपभृत् भुवनमर्ता लोकपाल इत्यर्थः । अन्त्यः तदभाक् विष्टरभृत् परेषां पीठाद्यासनभृत् किंकर इति यावत् । दर्भमुष्टिधारी इत्ययाजनादिकर्तैति यावदिति वा । 'विष्टरो विष्टपो दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्' इत्यमरः । लोकपालान्त्यकिंकरयोर्महान् भेद इति भावः । विष्टपभृद्विष्टरभृच्छब्दयोः पकाररेफाभ्यामेव भेदः । अन्यवर्णानुपूर्व्या उभयत्र तुल्यत्वादिति परभेद इत्युक्तम् । अत्र पूर्वार्धप्रतिपादितपरभेदभवनरूपवाक्यार्थस्यैकस्योत्तरार्धवाक्यार्थाभ्यां समर्थनं व्यतिरेकगर्भमिति पूर्वभ्यो वैलक्षण्यम् ॥

यथावा—

दूरेऽपसर तमस्त्वं चक्रधरो मम चकास्ति
हृदि नित्यम् । यदि चेष्टसेऽल्पमपि वा तवावशि-
ष्येत नोत्तमाङ्गमपि ॥ १५६६ ॥

हे तम इति समोगुणाभेदेनाध्यवसितस्य राहोस्तं बुद्धिः । अत्र तमसो दूरापसर्पणं अनपसर्पणेन यत्किंचिदपि चेष्टसे पूर्वबहुश-

माङ्गावशेषणमपि दुर्लभमित्येतौ पूर्वोत्तरवाक्यार्थौ । चक्रधरो
मे चकास्ति हृदीति स्वहृदयाधिकरणकराशुशिरश्छेत्तुसुदर्शनायु-
धधरभगवत्प्रकाशरूपवाक्यार्थेन मध्यमणिकल्पेन समर्थितावित्ये-
केन वाक्यार्थेन वाक्यार्थद्वयसमर्थने पूर्वोद्भो विच्छिन्नतिशालि ॥

मालारूपमपीदं दृश्यते । यथा—

त्वां य उदास्ते माधव मदवृत्तिस्स मनुजो-
ऽपि दनुजस्स्यात् । नित्यमुपास्ते यस्त्वां दमवृ-
त्तिस्स दनुजोऽपि मनुजस्स्यात् ॥ १५६७ ॥

हे माधव ! मदवृत्तिः मदे गर्वे वृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । स
मनुजोऽपि मानवीऽपि मत्ततया उदासितृत्वाद्दनुज एव स्यात्
आसुरस्वभाव एव भवेत् । पक्षे मनुजशब्दः मकारस्थाने दका-
रभ्यासे दनुज इति निष्पद्येत्यर्थः । यस्तु त्वां नित्यं दमे
दान्तत्वे वृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । दकारस्थाने मकारभ्यासे इत्यर्थः ।
स दनुजोऽपि मनुजः दमशीलत्वान्मनुजतुल्य एव भवेत् । पक्षे
दनुजशब्दो मनुज इति निष्पद्येत्यर्थः । अत्र विवक्षितयोरुदा-
सनप्रतिषेधोपासनावश्यकतयोः पूर्ववाक्यार्थयोरुत्तरवाक्यार्थाभ्यां
समर्थनमिति मलारूपत्वम् । एवमुत्तरत्रापि यथायथं द्रष्टव्यम् ॥

यथाथा—

आलोकितास्त्वया ये भवन्ति ते लोकपालभृत
एव । ते पुनरलोकिता यदि जननि भवेयुः कपा-
लभृत एव ॥ १५६८ ॥

अलोकिताः अदृष्टाः, अविद्यमानः लोवर्णो येयां ते अलोकाः
'शेषाद्विभाषा' इति कप् । अलोकाः कृताः अलोकिताः । अत्रापि
पूर्ववदेव मालारूपत्वम् ॥

यथावा—

शममभिवर्धय सततं मम शङ्कामत्र यदि
तनोषि त्वम् । कामो भविता वृद्धः क्षेमो मे
स्यात्ततः कथं शौरे ॥ ५५६९ ॥

हे शौरे ! सततं मम शमं शान्तिं अभिवर्धय । अत्र शान्त्य-
भिवर्धनविषये त्वं शङ्कां विनाशय तनोषि यदि कामः विषयाभि-
लाषः वृद्धः अभिवृद्धो भविता । ततः अनन्तरं मे क्षेमः संसा-
रोत्तरादिकुशलं 'कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः । कथं स्यात्
विषयलोलुपतायां न कथंचिदपि श्रेयस्सुलभमिति भावः । अत्र शं
कां इति पदद्वयं 'वा पदान्तस्य' इति शमो मकारस्यानि-
कानुस्धारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । शं शमशब्दे शकारं कां
काकारं तनोषि चेत् शमशब्दः कामशब्दो भवन् वृद्धस्यात् ।
आद्यस्यो वृद्धसंज्ञकरथादृद्धसंज्ञको भवति । 'वृद्धिर्यस्याच्चाप्तादि-
स्तद्वृद्धम्' इति वृद्धसंज्ञाविधानात् ततः शकारस्थाने काकार-
स्यासानन्तरं क्षेमः कथं स्यात् काकारस्यासौ काम इत्येव शब्द-
स्याज्ञ तु क्षेम इतीत्यर्थान्तरमप्यनुसंधेयम् । अत्र शमाभिध-
र्थनौदास्यरूपवाक्यार्थेन कामाभिवृद्धिभवनरूपवाक्यार्थस्य तेन
च क्षेमभवनसंदेहरूपवाक्यार्थस्य च पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरस्य सम-
र्थनीमिति मालारूपत्वम् ॥

यथावा—

मम चेतना विचेयाकाराऽव्युत यातनामयी
भवभयतः । याचेकृतावर्भातेः क यातना तर्हि
चेतनैव स्यात्सा ॥ १५७० ॥

हे अव्युत ! मम चेतना बुद्धिः भवभयतः संसृतिभीतेः यात-
नामयी प्रचुरतीव्रवेदना सती । प्राचुर्यार्थं मयद् । विचेयाकारा
विचेयः गवेषणीयः आकारः आकृतिः यस्यास्सा तथोक्ता भवति ।
संसारोद्वेगजनितवेदनाप्रचुरतया चिनष्टप्राया भवतीत्यर्थः । अतः
अभीतेः अभयस्थ कृतौ करणे विषये याचे । अभयप्रदाने
स्वां प्रार्थये इत्यर्थः । ततः किं तव सेत्स्यतीत्यत्राह—केति ।
तर्हि तदा त्वदभयदानानन्तरमित्यर्थः । यातना पूर्वोक्तवेदना क
स्यात् न स्यादेव, किंतु सा चेतनैव पूर्वोक्ता बुद्धिरेव स्यात्
सत्तां लभेतेत्यर्थः । त्वदभयधितरणानन्तरं मम बुद्धिरस्तीति व्यव-
हार्या भवेदिति भावः । पक्षे चेतना चेतनेति शब्दव्यक्तिः
विचेयाकारा विभ्रंशितः चेः चे इत्याकारकवर्णः येन स तथोक्तः
विचेः याकारः यावर्णः यस्यास्सा तथोक्ता विभ्रंशितचेकारा
तत्स्थानप्रापितयावर्णा सतो यातनामयी 'तत्प्रकृतपचने मयद्'
इत्यत्र तदिति योगविभागात्स्वार्थिको मयद् । यातनेति
रूपं प्राप्ता भवतीत्यर्थः । अभीतेः विद्यमानवर्णभ्रंशनन्तरस्थान-
वर्णान्तरन्यसनाभ्यां शब्दरूपं विपरीतं स्यादिति भयराहि-
त्यादिति भावः । याचेकृताविति समस्तं पदम् । यावर्णस्थाने
चेवर्णकरणे यातना क । उक्तीत्या याकारस्थाने चेकारन्यासेन
यातनाति शब्दरूपं क स्यात् । तत्स्वरूपस्यैव गतत्वादिति भावः ।

प्रत्युत सा पूर्वोक्ता चेतनैव चेतनेति शब्दव्यक्तिरेव स्यात् ।
यातनात्वं प्राप्ता चेतनेति शब्दव्यक्तिश्चेतनेत्येव सत्तां प्रपद्येत ।
आगन्तुकयाकारस्थाने पुनश्चेकारन्यासादिति भावः । अत्र भव-
भययातनाभूलकबुद्धिभ्रंशरूपवाक्यार्थेन भयदभययाचनरूपवा-
क्यार्थस्य तेन च यातनानिश्चितिरूपवाक्यार्थस्य तेन च चेत-
नास्वास्थ्यरूपवाक्यार्थस्य समर्थनमिति धेयम् ॥

यथाचा—

भवदव वल्गसि कियदिव दूरं स्फारं हरेः
कृपापूरम् । मयि सृत्वरमतिसत्वरमभिपश्य तदा
विनश्यति मदस्ते ॥ १५७१ ॥

अत्र कृपापूरदर्शनेन वाक्यार्थेन मदविनाशवाक्यार्थः तेन
भवदववल्गनोपसंहाररूपवाक्यार्थेऽसमर्थितः । अत्र मध्यगतपू-
र्ववाक्यार्थहेतुकोत्तरवाक्यार्थेन तत्पूर्ववाक्यार्थसमर्थनम् । पूर्वो-
दाहरणोक्तयो विशिष्टमिदं मालारूपं रूपकसंकीर्णं चेति ॥

पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गं यथा—

अन्योन्यजयप्रेप्ताशृङ्गाशृङ्गिप्रसङ्गिणोरुभयोः ।
तुन्नः पन्नगगिरिणा कनकगिरिमेंरुरित्यूचे ॥ १५७२ ॥

कनकगिरिः पन्नगगिरिणा तुन्नस्सन् शृङ्गेण विद्यस्सञ्चि-
त्यर्थः । कर्मणि निष्ठातत्वं च । अत एव मे मम अहः अणमज्जनोति
ऊचे उक्तवान् । शृङ्गः कर्तेरि लिट् 'तुवो वाचेः' इति वच्या-
देशः । पक्षे मेहः सुमेरुरिति ऊचे उच्यते स्म जनैरिति शेषः ।
कर्मणि लिट् । अत्र मेरुरित्यूचे इति वाक्यार्थस्तुष्ट इति पदा-

येन समर्थितः श्लेषामेत्तिकामेव, व्यवसायानुप्राणितवक्ष्यमाणनि-
रुक्त्युत्तमैतः ॥

यथावा—

राजासनहृदयङ्गमवृत्तिरपि त्वयि निरासहृदय
इह । जायेत जगदधीश्वर जानङ्गमवृत्तिरेव जन्तु-
रहो ॥ १५७३ ॥

राजासनेन राजार्हसिंहासनेन राजासने वा हृदयङ्गमा हृद्या
वृत्तिः स्थितिः यस्य स तथाभूतोऽपि त्वयि विषये निरासे औदास्ये
तिरस्कारे वा हृदयं चित्तं यस्य स तथोक्तः । हे जगदधीश्वर !
जन्तुः जनङ्गमः अन्त्यजः तस्येयं जानङ्गमी वृत्तिः जीविका यस्य
स एव भविता । त्वदुदासिता महाराजोऽपि 'यो विष्णु सततं
हेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसम्' इत्युक्तीत्या चण्डालवृत्तिरेव भवे-
दित्यर्थः । जनङ्गम इत्यत्र 'गमञ्च' इति सूत्रेण संज्ञायां सन्ध-
स्ययः 'अर्द्धवदजन्तस्य' इति मुम् । 'चण्डालप्लुचमातङ्गविवा-
कीर्तिजनङ्गमाः' इत्यमरः । जनाङ्गच्छति दूरमागसर्पतीति जन-
ङ्गम इति विग्रहः । तस्येयं जानङ्गमी अण्णन्तलक्षणङीष् तादृशी
वृत्तिर्यस्य । पुंश्र्चावः । पक्षे राजासनहृदयङ्गमवृत्तिशब्दः निगताः
रासहृदय इत्याकारका वर्णाः यस्य स तथोक्तः । अत एव जान-
ङ्गमवृत्तिरित्याकारकवर्णानामेव पारिशेष्याजानङ्गमवृत्तिरिति नि-
श्चयत इत्यर्थः । अत्र राजासनहृदयङ्गमस्यापि जानङ्गमवृत्तिता-
व्याप्तिरुपवाक्यार्थः त्वयि निरासहृदय इति पदाभ्यां समर्थितः ।
धर्मस्फारविशेषस्तु व्यक्त एव ॥

यथावा—

तव सुतराम्बरहिततां स्ववर्णतोऽम्बानुविन्दती

कबरी । मधुरिपुहृत्पद्माकरविलोडने वत करी
भवति ॥ १५७४ ॥

हे अम्ब ! सुतरा अतिमात्रशोभना तव कबरी स्ववर्णतः
स्वकीयस्यामलिङ्गा । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अम्बराथ व्योम्ने
हिततां मित्रतां अनुविन्दती सती व्योमतुलनां प्राप्तवती सती ।
मधुरिपुहृदेव पद्माकरः पद्मानामावासभूतस्तटाकः तस्य विलो-
डने विक्षोभणे करी भवति गजस्संपद्यते । तदुल्लो भवति
पद्ममवतीति यावत् । एके कबरी कबरीति शब्दव्यक्तिः सुतरां
अतिमात्रं स्ववर्णतः स्वस्मिन्विद्यमानेषु वर्णेषु पूर्णवत्सार्वविभक्ति-
कस्तसिः । वरहिततां ववर्णविधुरतां अनुविन्दती सती करी भवति
कबरीशब्दो ववर्णराहित्ये करीति निष्पद्यत इत्यर्थः । अथ कबरीः
करीभवनमयडमानं सुतराम्बरहिततामित्याद्यनकेपदार्थैस्समर्थ्यते ।
इदं च श्लेषपदंपरितरूपकाभ्यां परिपोषितमिति द्रष्टव्यम् ॥

यथावा—

ननु दुग्धसागरः प्राक्कौर्मे रूपेऽगमयनतो भग-
वन् । समतानि दुग्धसारो भवता कौस्तुभरमे
समाददता ॥ १५७५ ॥

हे भगवन् ! अगमयनतः अगेन मन्दरेण मयनं 'साधनं
कृता' इति समासः । तस्मात् अगमयनतः अगमयनं कृत्वेति
ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्यास्तसिः । कौस्तुभः रमा लक्ष्मीश्चेत्येते
समाददता स्वीकुर्वता 'लक्षणदेवोः' इति सौत्रनिर्देशेन
पूर्वनिपातप्रकरणस्याभित्यक्तापमात्कौस्तुभशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

भवता दुग्धसागरः दुग्धसारः दुग्धः विरेचितः सारः स्थिरांशः
यस्य स तथोक्तः समतानि । सारतमश्नीकौस्तुभादानेन दुग्ध-
सागरस्याखिलस्सारोऽपि दुग्ध इति भावः । पक्षे दुग्धसा-
गरशब्दः रूपेणमथनत इत्यत्र मथनत इति छेदे गस्य गकारस्य
मथनयः विलोपनादिति यावत् दुग्धसारः दुग्धसारशब्दः सम-
तानि । गकारोत्सारणेन तथा निष्पादित इत्यर्थोऽपि समत्कारी ।
अत्रापि अगमथनपूर्वककौस्तुभरमासमादानरूपैर्बहुभिः पदार्थैः
दुग्धसागरस्याप्रसिद्धं दुग्धसारत्वं समर्थ्यते ॥

यथावा—

सूर्यकरः कचनार्यो भूत्वाऽनुकतङ्गमम्ब जह-
वासीत् । अपरिस्थक्ताद्योत्तमवर्णस्सूरीभवंस्त्वद-
ङ्घ्रिरुचिः ॥ १५७६ ॥

हे अम्ब ! सूर्यकरः मानुकिरणः कचनार्यः कुलीनः न्याय्यः
साधुर्वा भूत्वा 'गौर्यामार्या त्रिषु त्वेष कुलीनन्याय्यसाधुषु'
इति रत्नमाला । अनुकानां कामुकानां अनुकामयत इत्यर्थे
'अनुकामिक' इत्यादिना अन्तोः कञ्चिपाल्यते 'कमुके कामिता-
ऽनुकः' इत्यमरः । विषयरसलालसानामिति यावत् । सङ्ग
संबन्धं जहत् त्यजन् 'नाभ्यस्तात्' इति नुस्त्रिवेधः । अपरिस्थक्तः
आद्यः प्रथमभवः अत एव उत्तमः श्रेष्ठः वर्णो यस्य स तथोक्तः
अनुपेक्षितब्राह्मणवर्णः आभ्यां प्रतिकूलवर्जनानुकूलावर्जने दर्शिते ।
ब्राह्मणवर्णोचिताचारशील इति यावत् । यद्वा कचनार्य इत्यत्र
कचन अर्थ इति छेदः । अर्थः वैश्यो भूत्वा 'अर्यस्त्वामिवैश्ययोः'
इति निपातनात्साधुः 'स्यादर्थस्त्वामिवैश्ययोः' इत्यमरः । अनु-

कसङ्गतिं जहत् उक्त एवार्थः । अपरित्यक्ताद्योत्तमवर्णः अपरित्यक्तौ अनुसृताविति यावत् । तादृशौ आद्यौ स्वापेक्षया पूर्वीं उत्तमौ स्वस्माद्वरिष्ठौ वर्णौ ब्रह्मक्षत्रवर्णौ येन स तथोक्तः । ब्रह्मक्षत्रवर्णमानयितेति यावत् । अत एव सूरिभयन् असूरिस्सूरिस्संपद्यमानो भवन् ब्रह्मविद्भवन् त्वदङ्गौ रुचिरभिरतिर्यस्य स तथोक्तः आसीत् । पक्षे सूर्यकरशब्दः कच्चन अर्यः अविद्यमानर्यवर्णः भूत्वा अनुकसङ्गं अनु अनन्तरविद्यमानस्य कस्य कवर्णस्य सङ्गं जहत् र्येक इति वर्णसमुदयं त्यजन्नित्यर्थः । अपरित्यक्तौ आद्यः प्राथमिकः उत्तमः अन्तिमश्च आद्योत्तमौ वर्णौ सूर इत्याकारकौ वर्णौ येन च तथोक्तः 'उत्तमौ प्रवरान्तिमौ' इति रत्नमाला । 'उत्तमं च नैवाद्यम्' इत्यादयः प्रयोगाश्च । अत एव सूरिभयन् असूरसूरिस्संपद्यमानो भवन् सूर्यकरशब्दः र्येकवर्णत्वागे सूर इति निष्पन्न इत्यर्थः । त्वदङ्गैः रुचिरिव रुचिर्यस्य स तथोक्त इति वस्तुस्थितिः । शब्दार्थयोस्तादात्म्येन सूरशब्दस्य श्रीचरणतुल्यत्वमित्यवधेयम् । अत्र सूर्यकरस्य सूरिभवनमप्रसिद्धतया समर्थनसापेक्षमनेकपूर्वपदार्थसमर्थितम् । श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्युत्तमिभतत्वादिकश्चमत्कारस्तु श्यक्त एव ॥

यथावा—

स्वर्णं स्वस्मादुत्तमवर्णं श्रीदेहमधमवर्णं स्वं
च । अवयत्तमुत्तमर्णं विदधत्स्वस्याधमर्णमभवत्स-
र्णम् ॥ १५७७ ॥

स्वर्णं कनकं कर्तुं । अथो देहं दिव्यविग्रहं स्वस्मात् उत्तमवर्णं स्वं च आत्मानं च अधमवर्णं निकृष्टवर्णं अवयत् जान-

स्सत् । अथपूर्वादिणश्शतरि 'हणो यञ्' इति यणादेशः । तं धीदि-
व्यवेहं स्वस्य आत्मनः उत्तमर्णं वर्णरूपकृणप्रयोक्तारं विदधत्
तन्वत्सत् 'लक्षणहेत्वोः' इति शता । उत्तमर्णकरणेन हेतुने-
त्यर्थः । अधमर्णं वर्णरूपकृणग्राहकं अत एव सर्वं कृणसाहित-
मेवाभूत् । न तु स्वत्प्रत्यर्पणक्षममिति भावः । स्वर्णमिति नाम्ना
स्वत एव कृणवस्थं च प्रतीयते ॥

पक्षे—स्वर्णमिति पदं कर्तुं उत्तमवर्णमिति पदं अथयत् अधि-
द्यमानवकारं कुर्वत् उत्तमर्णमिति कुर्वत् । अधमवर्णमिति पदं
तथा कुर्वत् अधमर्णं आत्मानं स्वर्णमिति पदं तथा कुर्वत् सर्वं
वाभूदित्यर्थान्तरं चमत्कारमतिशाययति । अत्र स्वर्णस्याधमर्ण-
त्वादिकमलैतिकतया संमर्थनापेक्षं स्वस्मादुत्तमवर्णमित्वादिप-
दायैस्समर्थ्यते । तच्च लक्ष्मीदिव्यविग्रहस्वर्णयोरुत्तमर्णत्वाधमर्ण-
त्वासेवन्धेऽपि तत्संबन्धवर्णनरूपातिशयोक्तिप्रसादसमासादित-
साम्राज्यमिति ध्येयम् । 'उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ
क्रमात्' इत्यमरः ॥

यथावा—

त्वद्वचनसुधाहरणात्स्वाद्यस्तमजनि सुधाकरो
भूत्वा । स्वाद्यः कथंन्वितरधा सोऽयं स्यात्कुमु-
दबान्धवो वान्तः ॥ १५७८ ॥

हे सगवर्जिति प्रकरणाद्भूयते । कुमुदबान्धवः चन्द्रमाः
त्वद्वचनसुधायाः हरणात् अपहारादेव सुधाकरः सुधायाः आकरः
स्थानं भूत्वा । पक्षे सुधाकरः अमृतकिरण इत्यर्थः । स्वाद्यः
आस्वादनीयः सुकारः आद्यवर्णो यस्य स तथोक्त इति तत्त्वम् ।

शब्दार्थयोस्तादात्म्यं न विस्मर्तव्यम् । समञ्जसि अजायत इत-
रथा प्रकारान्तरेण उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । वान्तः वमनकर्माभूतः
ऊर्ग्रीर्ण इत्यर्थः । सोऽयं कुमुदबान्धवः चन्द्रमाः पक्षे कुमुदबा-
न्धवशब्दश्च तस्यान्ते वकारश्रवणात् वान्तत्वं बोध्यम् । कथं
स्वाद्यस्स्यात् । वान्तस्य वस्तुनः कथमितरैरास्वाद्यत्वं स्यात्
अन्तरा त्वद्वचनसुधाहरणहेतुकसुधाकरत्वप्राप्तिमिति भावः । पक्षे
कुमुदबान्धवशब्दस्य वान्तत्वं संभवेत् न तु स्वाद्यत्वं, तस्य
काद्यत्वादिति भावः । अत्र वान्तस्य कुमुदबान्धवस्य स्वाद्यत्वा-
न्यधानुपपत्त्या भगवद्वचनसुधाहरणहेतुकसुधाकरत्वं कल्प्यत
इति वक्ष्यमाणार्थापत्तिरूपप्रमाणालंकारो महावाक्यार्थः । तत्रा-
वान्तरवाक्यार्थद्वयं चन्द्रमसस्वाद्यत्वसमर्थने भगवद्वचनसुधा-
हरणहेतुकसुधाकरत्वे स्वाद्यत्वाक्षेपसमर्थने वान्तत्वं धेति पदार्थौ
हेतू इति काव्यलिङ्गद्वयरूपमिति विशेषः । श्लेषोक्तमितत्वेन
चमत्कृतिविशेषः पूर्ववदेव । वस्तुतस्त्विदमर्थापत्तेरेव प्राधान्या-
त्तदुदाहरणतार्हमेवेति युक्तम् ॥

यथावा —

त्वद्वर्णोत्कर्षेप्सं साध्वस्तमथापि तत्र सङ्गमि-
तम् । कासारजमखिलेश्वरि कासरजं को नु वा
न जानीयात् ॥ १५७९ ॥

हे अखिलेश्वरि ! कासारजं सरसिजं त्वद्वर्णादपि उत्कर्षे
ईप्सा अन्तुमिच्छा यस्य तत्तथोक्तम् । तव वर्णोत्कर्षे ईप्सा-
ऽस्येति तथोक्तं वा । अथ एव एतादृशं यथा तथा अस्तं त्वया
निरस्तं पक्षे कासारजमिति पक्षे साध्वस्तं ध्वस्तसावर्णमित्यर्थः ।
अथापि एवमपि तत्र त्वद्वर्णोत्कर्षेप्सायां सङ्गं अभिपद्यं इतं प्राप्तं

इणः कर्तरि क्तः । तत्र ध्वस्तस्य साकारस्य स्थाने साधु यथा तथा सं ह्रस्वसकारं गमितं प्रापितं कासरजं मदिपजातं कासरजशब्दं च कोऽनु वा न जानीयात् । अदौ तुल्यं भवस्तु विशेषप्रेप्सया प्रवृत्तस्त्वस्य कपरादृतञ्च सन् मदिपतुल्यमतिर्न चेतको वा तदर्थं पुनः प्रवर्ततेति भावः । अत्र कासारजस्य कासरजत्वमलौकिकतया समर्थनसापेक्षप्रत्येकैः पूर्वपक्षार्थैस्समर्थयते । अमत्कारान्तरं तु स्फुटमेव ॥

यथावा—

संख्यावतां कुलं त्वय्यनुरक्तं स्वान्तरे शमुप-
यातम् । निःश्रेयससाम्राज्यं साधयितुं कुशल-
मेव भवति हरे ॥ १५८० ॥

संख्यावतां विदुषां कुलं वृन्दं त्वयि अनुरक्तं अत एव स्वान्तरे निजचित्ते शं सुखं आनन्दं उपयातं सत् निःश्रेयस-
साम्राज्यं साधयितुं कुशलमेव भवति । पक्षे कुलमिति पदं स्वान्तरे वर्णद्वयात्मकस्य स्वस्य मध्ये शं शकारं उपयातं सत् कुशलमित्येव निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्र संख्यावत्कुलस्थ निःश्रेय-
ससाम्राज्यसाधनकुशलत्वं त्वय्यनुरक्तमित्यादिपदार्थहेतुकम् ॥

यथावा—

प्रस्तरवरकौस्तुभमणिसौवस्तिकमम्बुजाक्ष तव
हृदयम् । अरिगणहारकिणदन्तुरमत्यन्तं मयि
कठोरमित्युचितम् ॥ १५८१ ॥

अत्र श्रीनिवासहृदयकठोरत्वं प्रस्तरवरेत्यादि-अरिगणेत्यादि-
पदार्थाभ्यां समर्थितम् ॥

यथावा ममैव श्रीहृदयवदनस्तुतौ —

अमृतकरे वससि हरे क्षीररुचिस्त्वं निसर्गतो
मधुरः । तव सैन्धव इति वादो भविता कण्ठोप-
रीत्युचितमेव ॥ १५८२ ॥

हे हरे ! अहियवदन । अमृतकरे सुधाविधायके पीयूषकिरणे
इति ■ तत्त्वम् । वससि । अनेनागन्तुकं माधुर्यमुक्तम् । निसर्गतः
स्वभावत एव मधुरः मधुररसविशिष्टः जगतां प्रिय इति तु तत्त्वम् ।
'स्वादुप्रियो तु मधुरौ' इत्यमरः । अत एव क्षीरस्य दुग्धस्य रुचिः
स्यादिमेव रुचिः स्वादिमा यस्य स तथोक्तः । तत्र ईदृशस्य
सैन्धवः लक्षणमिति वादः उक्तिः कण्ठोपरि कण्ठादूर्ध्वं प्रवृत्तः
अहृदय एव । न ■ हृदयपूर्वक इत्युचितमेव । अतिमात्रमधुरस्य
लक्षणमिति कथनं कथं मनःपूर्वकं भवेदिति भावः । परमार्थतस्तु—
सैन्धवः अश्व इति वादः कण्ठादुपरि तव हृयास्थत्वादिति
भावः । 'सैन्धवो लवणे न स्त्री हये ना सिन्धुजे श्विषु' इति
रत्नमाला । अत्र अमृतकरे वससिति याक्यार्थेन क्षीररुचिः
निसर्गतो मधुर इति पदार्थाभ्यां च सैन्धवतावादस्य कण्ठा-
दुपरि प्रवृत्तत्वैवित्यत्र रूपस्य समर्थनमिति विशेषः ॥

कवित्पदार्थवाक्यार्थौ परस्परसापेक्षौ हेतुमात्रं भजतः यथा—

तज्जयतु कनकमकुटं यज्जगदीशो विभर्ति
शिरसैव । कनकगिरिणाऽस्य तुलना सकलसुरै-
रप्यधःकृतेन कथम् ॥ १५८३ ॥

अत्र कनकगिरेर्भगवत्किरीटसादृश्याभावे यज्जगदीशो विभर्ति
शिरसैवेति वाक्यार्थः सकलसुरैरप्यधःकृतेनेति पदार्थश्चेत्युभयं
संभूय हेतुतामश्नुते । ननु सकलसुरैरप्यधःकृतेनेति पदार्थः कनक-
गिरिनिष्ठत्वेन तास्त्रिष्टे भगवत्किरीटसादृश्याभावे हेतुभावं मज्जतां,
यज्जगदीशो विभर्तीति वाक्यार्थस्तु तदवृत्तितया कथं नाम तत्र
हेतुमवितुमर्हतीति चेत् साध्यकिरीटसादृश्याभावानुप्रविधिकीरीट-
गततयोपनिबध्यमानो वाक्यार्थस्तथाविधकिरीटघटितसादृश्याभाव-
प्रायोजकतया हेतुरित्युभयं संभूय हेतुतां भजत इति गृहाण ॥

यथावा—

निर्विद्येऽहमविद्ये विद्येत मया न ते सुखल-
वोऽपि । विजहीहि मामकिंचनमकिंचनजनाश्रयं
श्रितं कंचित् ॥ १५८४ ॥

निर्विद्ये निर्विण्णोऽस्मि । अकिंचनजनानां दरिद्राणां उपाया-
न्तरविधुराणां च आश्रयं कंचित्पुरुषं भगवन्तमिति वस्तुस्थितिः
अत्राविद्यायाः स्वपरित्यागे पूर्वार्धवाक्यार्थः, अकिंचनजनेत्या-
दिपदार्थश्चेत्युभयं हेतुः । वाक्यार्थपदार्थयोस्सापेक्षताविरहेऽपि
हेतुत्वमिति पूर्वस्माद्विशेषः । समासोक्तिसंकीर्णं चेदमित्यपरो-
ऽपि विशेषः ॥

यथावा—

चितरति बहुप्रसादो विपुलां विनताय संपदं
भगवान् । ननु कथमिव नित्यश्रीरसान्वितोऽयं
बहुप्रदो न स्यात् ॥ १५८५ ॥

भगवान् बहुप्रसादस्सन् विनताय विपुलां संपदं वितरति ।
नित्यश्रीः अयं रसान्वितः अनुग्रहान्वितश्चेत् कथमिव बहुप्रदो
न स्यात् श्रीसम्प्राप्तिमत्त्वे अनुग्रहशालित्वे च विनताय बहु-
प्रदानं नाश्चर्यमिति भावः । पक्षे बहुप्रसादशब्दः नित्यश्रीः असा-
न्वित इति छेदः । असाग्नितः सा इत्याकारकवर्णहीनश्चेत् बहुप्रद
इत्येव श्रूयत इत्यर्थः । अत्र विनतोद्देश्यकविपुलसंपत्प्रदानरूप-
वाक्यार्थो बहुप्रसाद इति पदार्थेन ननु कथमिवेत्युत्तरवाक्या-
र्थेन च समर्थ्यत इति विशेषः । उत्तरवाक्यार्थेऽपि नित्यश्रीः
रसान्वित इति पदार्थाभ्यां बहुप्रदत्वं समर्थ्यत इत्यपरोऽपि
विशेषः । चमत्कृतिविशेषस्तु स्फुट एव ॥

कैचित्समर्थनीयार्थसमथनार्थे वाक्यार्थे पदार्थो हेतुः ।
यथा—

विषयचलः प्रागघुना त्वद्गुणविवशस्तवेश न
स्मर्ता । आनन्दनिमग्नोऽग्रेऽप्यागस्करणं त्रिरस्य
सह्यमिदम् ॥ १५८६ ॥

अत्र त्रिरागस्करणं समर्थनीयम्, अस्फुटहेतुकत्वात् । तत्स-
मर्थनं च भगवद्विस्मरणरूपैवाक्यार्थैर्निबद्धम् । तत्र प्रतिवाक्यार्थे
विषयचलत्वाद्यस्त्रयो हेतवः पदार्थरूपाः । तवेत्यत्र 'अधीगर्थ'
इत्यादिना षष्ठी । न स्मर्तेत्यत्र अयमिति अहमिति वा सहा-
मित्यत्र त्वयेति व्याख्याद्वारः ॥

यथावा—

प्राह्लादिमवध्नास्त्वं मुग्धोऽतितराममूमुचः क-

ह्रस्व । स्वातंत्र्यदौर्ललित्यं सोढा कोऽच्युत तवे-
श्वरस्यापि ॥ १५८७ ॥

हे अच्युत ! अतितरां मुग्धः मूढः सौम्यश्च स्वं 'मुग्धस्सौम्ये
नवे मूढे' इति रत्नमाला । ग्राह्यादिं प्रह्लादगोत्रापत्यं बलिं अवध्याः
धरुणपाशैरिति शेषः । ग्राह्यादिमित्यनेन अतिमानान्तरङ्गता द्योत्यते
कङ्के जटायुं अभूमुचः अमोचयः मुक्तमश्वबन्धमकरोः । कङ्कमित्यनेन
तिर्यक्तया अतिषेलोदासीनता द्योत्यते । किञ्च कमपि कमपीत्य-
ज्ञातशीलमतिवहिरङ्कमित्यर्थोऽपि व्यज्यते । अत्र भगवतः स्वात-
न्त्र्यदौर्ललित्यं समर्थनसापेक्षं, अव्यक्तहेतुकत्वात् । तत्समर्थनं
च अन्तरङ्गभूतबलिवन्धनोदासीनतमगृध्रमोचनलक्षणवाक्यार्थाभ्यां
क्रियते । तत्र प्रतिवाक्यार्थं मुग्ध इति पदार्थो हेतुः ॥

यथावा—

भव्यगुणायत्तोऽविदमीश्वरमात्मानमेव पूर्वम-
हम् । न्यस्तभरोऽपि तथैवेत्यच्युत मन्तुद्वयं क्ष-
मेथा मे ॥ १५८८ ॥

पूर्वं भरन्यसनात्प्राक् अहं भव्याः भवे साधवः 'तत्र साधुः
इति यत् । संसारीपयिका इति यावत् । ये गुणाः रजःप्रभृतयः
तेषु आयत्तः अर्चानः । यद्वा भवी अगुणायत्त इति छेदः
भवी संसारी अहं अगुणायत्तः अगुणाः अप्रशस्तगुणाः मात्स-
र्योदयः नञ्प्राशस्त्ये । यद्वा भगवत्कटाक्षलाभौपयिकशान्त्या,
दिगुणाः तेषामनधीनस्सन्नित्यर्थः । आत्मानं मामेव ईश्वरं त्वां
अविदं अहमेव ब्रह्मोति स्वस्वरूपाद्भिन्नमविदम् । यद्वा 'ईश्वरो-

ऽहमहं भोगी' इत्युक्तरीत्या स्वतन्त्रात्मभ्रमवानस्मीत्यर्थः । न्यस्त-
मरोऽपि त्वयि समर्पितात्मास्मीपरक्षाभरोऽपि तथैवाविदम् । भव्य-
गुणायत्तः आत्मानमेवेश्वरमज्ञासिषमित्यर्थः । इति पदप्रकारं
भरार्पणपूर्वोत्तरकालकृतं मे मम मन्तुद्वयं अपराधयुग्मं क्षमेथाः ।
घास्तवार्थस्तु—भरन्धसनोत्तरं भव्याः कल्याणाः ये गुणाः सौशी-
ल्यादयस्तावकाः शान्त्यादयो मामकाश्च तेष्वायत्तस्तन् आत्मा-
भमेव ईश्वरमविद् परमात्मानं त्वामेव शोषिणमज्ञासिषम् । यद्वा
आत्मानं प्रत्यगात्मशरीरकं ईश्वरमविदम् । ईश्वरशरीरभूतमा-
त्मानमविदमिति भावः । अनेन स्वतन्त्रात्मभ्रमो निवर्त्यते ।
अत्र तावदपराधद्वयं समर्थनीयमस्फुटहेतुकत्वात् । तत्समर्थनं
च भरार्पणपूर्वापरकालयोरैकरूपेण श्लेषमूलकेन यत् आत्मन
ईश्वरत्ववेदनं तद्रूपाभ्यां वाक्यार्थाभ्यां क्रियते । अत्र वाक्यद्वयेऽपि
भव्यगुणायत्त इत्येष उक्तरीत्या एकपदार्थोऽनेकपदार्थो वा हेतुः
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायानुप्राणितत्वं पूर्वतो विशेषः ॥

कचित्समर्थनीययोरन्योन्यमविरुद्धयोरुभयोः क्रमादुभौ हेतु-
भावे भजेते ।

यथा—

यस्य रमां दयिततमां तनयं प्रतिलोमतद-
भिधावाच्यम् । आहुस्तस्य तवाच्युत विभवं
रूपं च को गदितुमीष्टाम् ॥ १५८९ ॥

प्रतिलोमा व्यत्यस्ता तस्याः रमायाः अभिधा आख्या तस्याः
वाच्यं अभिधेयं मारमित्यर्थः । अत्र सगदाभिभवरूपयोर्निरतिश-

यत्वे यस्य रमां दयितवतां तनयं प्रतिलोमतत्पदार्थं चेत्युभौ
हेतुतया निबद्धौ ॥

कचित्परस्परविरुद्धयोर्द्वयोः क्रमादुभौ हेतुभावमभुवाते ।

यथाथा—

श्रुतनकाक्रान्तद्विपदीननिनादो हरे भवानथ
च । प्रविमृष्टतदैकान्त्यः खेदं मोदं च युगपद-
गात् ॥ १५९० ॥

हरे ! इति संबोधनं गजेन्द्रमोक्षार्थशुद्धीसावतारत्वज्ञापनाय ।
ऐकान्त्यं भगवत्येकस्मिन्नेव अन्तः शरण्यत्वेन तिष्ठत्यो यस्य स
एकान्तः तस्य भावः ऐकान्त्यं, एकस्यासावस्तथ एकान्तः
सोऽस्यास्तीत्येकान्ती तस्य भाव इति वा । तत् प्रविमृष्टं सम्य-
ग्विचारितं येन स तथोक्तः । अत्र भगवतः युगपत्खेदमोदयोः
परस्परविरुद्धयोः क्रमात् नकाक्रान्तगजेन्द्रार्तनिमादभ्रवर्णं तदी-
यैकान्त्यविमर्शनं चेत्युभौ पदार्थौ हेतुतया निबद्धौ ॥

कचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोस्समर्थनीययोरेक एव हेतुः ।

यथाथा—

आकाङ्क्षितावलोकं लोकाधीशं चिराद्विलोकि-
तवान् । निर्वेदं खर्वेतरमविन्दमप्यहममन्दमान-
न्दम् ॥ १५९१ ॥

अपेक्षितदर्शनं सर्वलोकेश्वरं श्रीनिवासं चिराय पश्यतो मम
इत्यन्तमपि समर्थं वृथैव ईदृशविन्यमङ्गलविग्रहनिर्वर्णनं नावदतेति

निर्वेदः तल्लभेनानन्दः । अत्र निर्वेदानन्दयोर्द्वयोर्विरुद्धयोर्मगव-
हिलोकनमेकमेव हेतुः ॥

अत्र दीक्षिताः—ननु सामिमायपदार्थवाक्यार्थाविन्यसनरूपा-
त्परिकरादस्य काव्यलिङ्गस्य को भेद इति चेत् श्रूयताम् । परिकरे
पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमानावर्थौ वाक्योपसंस्कारकतां भजतः ।
काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुमात्रं भजत इति भेदः ।
तथाहि 'सुधांशुकलितोत्तंस' इत्यादौ विशेषणबलात्प्रतीयमानस्य
तापनिवारकामृतकिरणसंश्लिधानस्य तापहरणरूपधाक्योपसंस्कार-
कता, न तु पदार्थवाक्यार्थयोस्तत्रोपसंस्कारकता । अतस्तत्र
काव्यलिङ्गासंभवात्परिकरं पत्रं युक्तः । काव्यलिङ्गे तु पदार्थ-
वाक्यार्थयोरेव हेतुत्वं न तु प्रतीयमानार्थापेक्षा । 'सुखालोकोच्छे-
दिनि । अग्नेऽप्यनतिमान्' इत्यादिपदार्थवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गो-
दाहरणे च सुखालोकोच्छेदित्वोत्तरकालानमनरूपाभ्यां पदार्थवा-
क्यार्थाभ्यामेव प्रतीयमानार्थनैरपेक्ष्येण वाक्यार्थस्य समर्थनादु-
भयोर्विविक्तविषयतया भेद इति वदन्ति । एवं प्राखामधुरांशेन
काव्यलिङ्गं प्रदर्शितम् ॥

रसमङ्गाधरकारस्तु—“अनुमितिकरणत्वेन सामान्यविशेष-
भावाभ्यां खानालिङ्गितः प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विवक्षितोऽर्थः का-
व्यलिङ्गम् । उपपादकत्वं च तन्निश्चयजनकज्ञानविषयत्वम् । अनु-
मानार्थान्तरन्यासयोर्धारणायानालिङ्गितान्तम् । उपमादिधारणाय
उपपादकत्वेनेत्यन्तम् । पञ्चम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुताकस्य हे-
तोरेव धारणाथोपपादकत्वेन विवक्षित इति । न तु शब्दात्तेन
रूपेण बोधित इत्येतदर्थफलकम् । तेन 'भयानकत्वात्परिवर्ज-
नीयो दयाभ्रवत्त्वादसि देव सेव्यः, इत्यादौ नायमलंकारः ।

गम्यमानहेतुताकस्यैव हेतोस्सुन्दरत्वेनालङ्कारिकैः काव्यलिङ्ग-
तायां अभ्युपगमात् । तच्च सुबन्ततिङन्तार्थत्वाभ्यां तावद्विधि-
धम् । आद्यमपि शब्दान्तरार्थविशेषितशरीरं शुद्धैकसुबन्तरूपं
चेति द्वेधा । अत्राप्याद्यं साक्षात्परंपरया वा वाक्यार्थविशेषितं
सुबन्तार्थमात्रविशेषितं चेति द्विभेदम् । तिङन्तार्थभूतमपि साक्षा-
त्परंपरया वा वाक्यार्थविशेषितं सुबन्तार्थमात्रविशेषितं चेति द्विप्र-
कारम् । शुद्धभेदस्तु तिङन्तार्थस्य न संभवति । क्रियायाः कार-
कविशेषितत्वावश्यभावात् " इत्याह । तत्प्रकारेणोदाहरणानि—

अञ्जलिमात्रचिकीर्षोस्त्वं जगद्विकां श्रियं
ददद्गवन् । जानन्नालं तदिदं वदान्यमूर्धन्य इति
नुतौ त्रपसे ॥ १५९२ ॥

अत्र ह्यनितरसाधारणत्वेन वर्णितायाः भगवतः क्षीतिवासस्य
वदान्यमूर्धन्यताप्रयोज्यलज्जायां आपाततोऽवदमानाया उपपाद-
नाय अञ्जलिचिकीर्षुमुक्त्यैश्वर्यदानसमानाधिकरणः पर्याप्त्यमा-
द्यस्सुबन्तमात्रार्थविशेषितात्मा सुबन्तार्थो हेतुत्वेनोपनिबद्धः ॥

ननु 'लक्षणहेत्वोः' इति सूत्रविहितशब्दन्तेन जानन्नित्यनेन
साक्षाद्देतेरभिधानात्कथंकारं काव्यलिङ्गम् । तादृशहेतुवाचकप-
देन हेतेरभिधाने तद्वनवतारस्य सर्वालङ्कारिकसंप्रतिपन्नत्वादिति
चेन्नैवम् । तद्विहितशब्दो न हेतुवाचकः येनैवं शङ्क्येत । किंतु
तद्विशोक्तः । तथाच तत्सुबशेखरग्रन्थः । 'इह लक्षणादि घोषं
शत्राघर्थस्तु कर्त्रादिरेव' इति । एवं शानजन्तहेतुस्थलेऽपि बोध्यम् ।
अतएव 'यदा पुनः पदार्थस्य हेतुत्वं तदा यदि तृतीयान्तं
पञ्चम्यन्तं वा पदमुगादीयते तदा हेतुमात्रे नालङ्कारः, यदा तु

विशेषणद्वारा कारणोपनिबन्धः तदा 'गार्ध्ववृत्ति काव्यलिङ्गम्'
इत्येकाधलीकारेण तृतीयापञ्चमीधिमकस्यन्तयोरेवेहशस्थले हेतु-
त्वमसुन्दरमिति कण्ठत एव वर्णितम् । अतएव रसगङ्गाधरका-
रस्य 'इमं ते मामग्न्य त्वमथ करुणाक्रान्तद्वये पुनाना-
सर्वेषामधममथनदर्पं दलयसि' इति काव्यलिङ्गोदाहरणं दर्शयतः
पवित्रीकरणस्यान्याधर्पदलनसमर्थकतोकिस्सगच्छते । अस्य
चायमभिप्रायः—हेतोश्शाब्दतायामेव न काव्यलिङ्गाधतारः 'लक्ष-
णहेत्वोः' इति विहितशतृशानजन्तस्थले हेतुहेतुमद्भावस्य संस-
र्गतया तृतीयापञ्चम्यन्तस्थले इव हेतोर्न शाब्दत्वमिति । यद्यपि
पुनानेत्यत्र ताच्छील्यार्थे शक्यते वा चानशा निर्वाहस्सुकरः
तस्याहेत्वर्थकत्वात् । तथाऽपि 'नमस्सुकसंप्रीत' इत्यादौ हेत्व-
र्थविहितशत्रन्तस्य नमस्त्वित्यादिपदस्य मुक्तत्वं प्रति हेतुत्वव-
र्णनात् शतुर्हेतुत्वमशाब्दमित्येवावसेयम् । न हि चानश इवास्य
शतुस्ताच्छील्यार्थकत्वेनान्यथासिद्धिदशक्या कर्तुं, तादृशानु-
शासनादर्शनात् । एवमुदाहृतसूत्रविहितशानजन्तस्थलेऽपि द्रष्ट-
व्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

यथावा—

उपगूहितादधीयन्नदधिसुताकुचयुगात्कठोरत्व-
म् । तद्धारयन् हृषी हरे दीनेषु भवेः कथं नु
मृदुहृदयः ॥ १५१३ ॥

अत्र तुर्वीटस्य भगवतो मृदुहृदयताभावस्योपपादनाय उद-
धिसुताकुचयुगापादानककठोरताध्ययनसमानाधिकरणस्तद्धृदय-
धारणरूपसंस्तुयन्तमात्रार्थविशोपितस्सुयन्तार्थो हेतुतयापोक्तः । अ-
धीयन् धारयन्नित्यत्र 'इद्वार्थोदशत्रकच्छिणि' इत्यकृच्छ्रार्थे शता ॥

यथावा—

अपि नाथ ब्रह्माण्डान्यधिजठरं धारयन्नखिन्न-
स्त्वम् । न्यस्तो मयाऽवनभरः कियानपि स्या-
त्ततो नु विभियाः किम् ॥ १५९४ ॥

कियानपि स्यात् अल्पीयान्वा भवेन्महीयान्वा । अत्रानन्य-
सामान्यतया प्रतिपादितस्व भगवत आत्मरक्षाभरवहनभयामाव-
रूपोत्कर्षस्थापाततो घटमानस्योपपादनायानन्तकोटिब्रह्माण्डाकेश-
धारणसमानाधिकरणः खेदाभावस्सुबन्तमात्रार्थविशेषितस्सुबन्ता-
र्थो हेतुतयोपनिबद्धः । धारयन्नित्यत्र पूर्ववदेवाकृत्यार्थे शता ।
इमानि त्रीण्यप्युदाहरणानि तुल्यानि ॥

यस्य स्मरणायापि त्रस्यन्ति चतुर्मुखादयो
लेखाः । तद्ब्रह्म हृदि निबध्नन्नलज्जयत्कोऽपि तान-
सुरडिम्भः ॥ १५९५ ॥

स्मरणाय त्रस्यन्ति स्मरणं कर्तुमपि बिभ्रयति । कोऽपि
असुरडिम्भः प्रह्लाद इत्यर्थः । तान् चतुर्मुखादीन् अलज्जयत् ।
तद्ब्रह्मनागोचरमपि ब्रह्म स्वहृदि निबध्नन् तान् अपाविष्टानकरो-
दिति भावः । अत्र चतुर्मुखादिकर्मफलज्ञाप्रयोजकत्वसिद्धये तथा-
विधपरब्रह्मकर्मकद्दयाधिकरणकबन्धनं कथिना निबद्धं, तद्येत-
रसुकरत्वात्तादृशसिद्धयसमर्थं विशेषकान्तरमपेक्षत इति चतु-
र्मुखादिकर्तृकपरब्रह्मानुस्मरणवासरूपवाक्यार्थः परब्रह्मरूपकर्मद्वा-
रा विशेषक उपात्तः, तद्विशिष्टं च तादृशद्दयाधिकरणकबन्धनम-
सुरडिम्भारूढं तादृशलज्ञाप्रयोजकत्वरूपकार्योपपादनसमर्थमिति
भवति हेतुः ॥

श्रुतिशिखरदुर्गमाद्भुतविभव हरे तावकान्
गुणानखिलान् । भणितुं विजृम्भितवतो डिम्भ-
स्यागस्त्वयैव सोढव्यम् ॥ १५९६ ॥

अत्र डिम्भत्वं शुद्धैकसुबन्तार्थः अपराधसोढव्यत्वे हेतुः ।
तथा अद्भुतविभवत्वमचिन्तनीयैश्वर्यत्वं सुबन्तार्थविशेषितसुबन्ता-
र्थरूपं श्रुतिशिखरदुर्गमत्वे । एवं तादृशभगवद्गुणकर्मकवर्णनभा-
गसि तादृशवर्णने च उच्छृङ्खलतया विजृम्भणमिति शुद्धसुबन्तार्थो-
दाहरणे विशिष्टसुबन्तार्थस्याप्युदाहरणम् ॥

दयितोऽपि तव मयाऽम्ब त्वदाश्रयमदादुदास-
नमनायि । यदिमुञ्चसीममधुना रक्षेति तमेव
किमिति शरणमियाम् ॥ १५९७ ॥

हे अम्ब ! त्वदाश्रयमदात् त्वदवलम्बगर्वात् तव दयितो भग-
वानपि उदासनं उरोक्षणं अनायिं प्राप्यत । सर्वशरणं तमप्यु-
पेक्षितवानिति भावः । अधुना त्वदुपेक्षावसरे अमुं मामिति भावः ।
मुञ्चसि यदि । अधुनेत्येतत् मध्यमणिन्यायादुभयतोऽन्वेति ।
अधुना तमेव पूर्वं गर्वादुपेक्षितमेव तव दयितं किमिति शरणमियां,
इयं लोकोक्तिः । कृतापराधस्तदग्रतः किमातुकृत्यं मयाकृतमिति
शरणं प्राप्नुयामिति भावः । अत्र इममित्यादिना अभिव्यक्ते यक्तृ-
निष्ठानन्यशरणताहेतुकाभयान्तरपाराङ्मुख्ये अत्मकर्तृकभगवत्कर्म-
कोदासीनताप्रापणरूपसुबन्तार्थविशेषिततिङ्बन्तार्थ उपपादकः ॥

द्रुह्यन्ति ये अगद्रथस्त्वद्वयितायापि हन्त तेभ्यो-
ऽपि । वितरसि विविधं विभवं सुतरां मुग्धाऽस्ति
दुग्धसिन्धुसुते ॥ १५९८ ॥

अत्र भगवत्या जगज्जनन्या मौग्ध्योपपादने तिङन्तार्थस्य वितरणस्य सुवन्तार्थविशेषितस्य तस्यैव विविधविभववितरणात्मनो वा असामर्थ्याज्जनददिद्रोघधृत्वरूपपूर्ववाक्यार्थविशेषितं वितरणं हेतुः । विशेषणत्वं च संज्ञाने विशेषणत्वात्परंपरया बोध्यमिति ॥

इदं सर्वमपि प्राचीनालंकारककल्पितपदार्थवाक्यार्थरूपप्रभेदस्यैव प्रकारान्तरेण कथनं व्युत्पत्तिवेचित्रप्रदर्शनायैवेति ध्येयम् । अत्र रसगङ्गाधरकारः—“काव्यलिङ्गं नालंकारः, कविप्रतिभानिर्मितत्वप्रयुक्तचमत्कारविशेषात्मकविच्छिन्नविरहात् हेतुहेतुमद्भावस्य लोकसिद्धत्वात्, श्लेषादिसंमिधणजन्यस्तु चमत्कारः श्लेषप्रयुक्तत्वात्तदंशस्यैवालंकारतां कल्पयति न । काव्यलिङ्गस्य । तत्प्रयोज्यकचमत्कारान्तरविरहात्” इति । अत्र च दम्ति—भेदं युक्तं, लौकिकत्वेऽपि कविप्रतिभामात्रगम्यतया चमत्काराधायकत्वात् ‘इमं तं मामम्ब त्वमथ करुणाश्रान्तदृश्ये पुनाना सर्वेषामघमघनदर्पं दलयसि’ इत्येतदीयहेतुहेतुमद्भावस्य लोकसिद्धत्वाभावाच्च । न हि ‘सुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे’ इत्यादौ सुखालोकोच्छेदादीनां महामोहतादात्म्याविहेतुत्वं कचित्सिद्धम् । किंच एवमप्युपमादेरप्यलंकारता न स्यात् । सादृश्यस्य वास्तवत्वेन कविप्रतिभाकलितत्वविरहात् । न च तत्राप्युपमाप्रयोजकसाधारणधर्माभेदांशे तत्कल्पितत्वमेवेति वाच्यं, रमणीयत्वादिनिमित्तधर्मस्यापि लोकप्रसिद्धत्वात् चमत्कारस्य लौकिकस्याप्यलंकारत्वे बाधकमाभावात् । अन्यथा सर्वालंकारोच्छेदापत्तेरिति ॥

इत्यलंकारमणिहारे काव्यलिङ्गस्यो विषयितम्.

अथार्थान्तरन्याससरः (६३)

समर्थनं विशेषस्य सामान्येनास्य तेन वा ।
आहुरर्थान्तरन्यासं साधर्म्येणेतरेण वा ॥

विशेषस्य सामान्येन सामान्यस्य विशेषेण वा समर्थनमर्थान्तरन्यासः । अर्थान्तरस्य विशेषस्य सामान्यस्य वा समर्थकतया न्यास इत्यन्वर्थोऽयम् । समर्थनं च इदमेवमनेवं वा स्यादिति संदेहस्य प्रतिबन्धकमिदमित्थमेवेत्यवधारणं, निश्चय इति यावत् । तच्च द्विविधमपि साधर्म्येण वैधर्म्येण चेति पुनर्द्विविधम् । तत्र प्रकृतयोस्सामान्याविशेषयोस्समर्थकत्वं अप्रकृतयोर्विशेषसामान्ययोस्समर्थकत्वं प्रायशो दृश्यते ॥

यथा—

स्यालो हरेरितीन्दुर्बालोऽपि जडोऽपि हन्त
कुटिलोऽपि । ध्रियते शिवेन शिरसा महदनु-
बन्धो हि मान्यताहेतुः ॥ १५९९ ॥

अत्र प्राथमिकचरणवितयेनोक्तो विशेषस्तुरीयचरणोक्तसामान्येनाप्रकृतेन साधर्म्येण समर्थ्यते ॥

यथावा—

धनसारस्तिलकस्तान्मृगनाभिस्तिलकितः कथं
हरिणा । अथवा प्रभुस्त्वतन्त्रो यदिच्छति करोति
तन्निरोद्धा कः ॥ १६०० ॥

घनसारः कर्पूरः तिलकः स्तात् भवतु । हरिणा प्रकृतेन भग-
वता श्रीनिवासेन तस्यैव कर्पूरकस्तूरीतिलकितफालत्वप्रसिद्धेः ।
अत्र घनसारस्य नासैवाभ्यर्हणीयस्य तिलकीकरणमुचितमेव ।
भृगुनाभेः नासैव सुगुप्तानीयस्य तिलकीरणमनुचितमित्याक्षिप्य
अथवेत्यादिना सामान्येन समर्थित इत्याक्षेपालंकारसंकीर्णत्वं पूर्व-
स्माद्विशेषः ॥

यथावा—

उद्दामरामतेजोज्वलनैर्ध्रष्टो धरातलभ्रष्टो । निः-
श्रीकोऽरिगणोऽभूद्भ्रष्टस्य रमागमः कुतो वा
स्यात् ॥ १६०१ ॥

उद्दामरामतेजांस्येव ज्वलनाः अग्नयः तैः अरिगणः धरा-
तलमेव भाष्टु अभ्यर्णीयं तस्मिन् 'क्रीयेऽभ्यर्णीयं भ्राष्टो ना' इत्य-
मरः । भ्रष्टः भर्जनं प्रापितस्सन् निःश्रीकः अलक्ष्मीकः अभूत्
भ्रष्टस्य भर्जितस्य 'भ्रस्ज पाके' इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । भ्रष्टं
प्राप्तस्य च, संशयातोः कर्तरि क्तः । 'जक्ष' इति षत्वे घृत्वन् ।
रमागमः लक्ष्मीप्राप्तिः । पक्षे रमित्याकारक आगमः कुतो वा स्यात् ।
'भ्रस्जोरोपधयोरमभ्यतरस्वाम्' इति रमागमस्य वैकल्पिकत्वेन
भ्रष्टस्येत्यत्र तदभावः । अन्यथा भर्हस्येति स्यादिति भावः ।
"भ्रस्जः रेफस्य उपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके
मित्वाद्यन्त्यादयः परः स्थानवर्गनिर्देशाद्गोपधयोर्धिवृत्तिः" इति
सूत्रार्थः । अत्रापि पूर्वपादत्रयप्रतिपादितस्य विशेषस्य चरम-
पादप्रतिपाद्यसामान्येन समर्थनम् । रूपकक्षेपोजीवितत्वादिकं
विशेषः ॥

यथावा—

त्वज्जङ्घादास्याप्तथाऽहा जाता जननि काहळी
काळी । श्रेयस्करीश्वराणां प्रायस्तेवा जडात्मनो-
ऽपि स्यात् ॥ १६०२ ॥

काहळी त्वज्जङ्घयोः वास्यस्य आप्तथा ईदृशभाष्येनेति भाषः ।
काळी गौरी जाता 'काळी हैमवतीश्वरी' इत्यमरः । हा इत्या-
श्रये । पक्षे काहळीति शब्दव्यक्तिः अहा जातेति छेदः । अहा
अविद्यमानहकारा सती काळी जाता काळीति निष्पद्येति
शब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषदत्तहस्तो विशेषस्य सामान्येन सम-
र्पनरूपोऽयम् ॥

यथावा—

श्रीस्तनकलशयुगेन स्पर्धायै यदि भजेत
मुखगतताम् । गुच्छस्तुच्छस्स्यादिह कठिनेन
मृदोर्हि भवति परिभूतिः ॥ १६०३ ॥

गुच्छः स्तवकः श्रीस्तनकलशयुगेन सह स्पर्धायै स्पर्धायै
मुखगततां तस्मैमुखीनतां भजेत् यदि तदा तुच्छ एव स्यात्
शौर्यरिक्त एव स्यात् 'शूर्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके' इत्यमरः ।
पक्षे गुच्छः गुच्छशब्दः मुखे विद्यमानो यो गः तस्मिन् ततां
तकारत्वे भजेतचेत् तुच्छः स्यात् । गतेत्यत्र वर्णद्वयेऽप्यकारो
मुखमुखोच्चारणार्थः । गकारमपनीय तत्र तकारन्यासे तुच्छ इति
निष्पद्येत्यर्थः ॥

यथावा—

ग्लौस्त्वन्मुखमात्सर्याद्यदाविलत्वं परं गतो नु
भवेत् । गौरेव तदाऽम्ब भवेन्मत्सरिणां स्वस्वरू-
पहानिस्स्यात् ॥ १६०४ ॥

हे अम्ब ! ग्लौः चन्द्रः त्वन्मुखे मात्सर्यात् यदा परं अति-
शयितं आविलत्वं कलुषत्वं गतः भवेत् । नुर्धितकं । पक्षे-
ग्लौः ग्लौशब्दः यदा गतः गवर्णात् आद्यादित्वात्ततिः । परं
अनन्तरं विलत्वं विगतलकारत्वं अनुभवेत् प्राप्नुयात् तदा
गौरेव भवेत् । उत्कृष्टतमलक्ष्मोवदनमात्सर्येण कलुषितहृदयमेतस्य
पशुरेष्येति भावः । पक्षे ग्लौशब्दो लकारविरहे गौरित्येव हि
निष्पद्येतेति भावः । मत्सरिणां परोत्कर्षासहिष्णूनां स्वस्वरूपहा-
निस्स्यात् स्वगौरवक्षतिरेव स्यादिति भावः । पक्षे ग्लौशब्दस्य-
गौरिति निष्पत्तौ स्वरूपव्यत्ययस्स्यादिति भावः ॥

यथावा—

त्वद्गतिभाग्यमवाप्तुं यतमानोऽपि च करी
पराभूतः । मन्दा एव भवेयुस्तुङ्गा अपि देवि
पेचकारूढाः ॥ १६०५ ॥

त्वद्गतिभाग्यं स्वप्राप्तिभागधेयं त्वद्गमनतौल्यं च अवाप्तुं
यतमानोऽपि च करी पराभूतः । कुत इत्यत आह—मन्दा इति
तुङ्गा अपि महान्तोऽपि उन्नता अपि च । पेचकेन उलूकेन अम्यञ्च
पुच्छमूलोपान्तेन आरूढाः करिण इति यावत् । ‘उलूके करिणः
पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः’ इत्यमरः । मन्दा एव माग्यहीना

एव, पक्षे मन्वसंज्ञा एव 'मन्दीतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभ्या-
म्यरोगिणोः । अल्पे च विषु पुंसि स्याद्वस्तिजात्यन्तरे शनौ' इति
मेदिनी । उलूकारूढानामीप्सितलिङ्गार्थं यतमानानामपि कुतो
महाभाष्यलाभ इति भावः । अमीषु श्रीस्तनेत्यादिषु विषूदादर-
णेष्वपि श्लेषोक्तस्मितविषमालंकारसंकीर्णत्वं विशेषः ॥

यथा—

पुष्करमम्ब पदा तव निष्कासितमपि रमे
त्वदाधारतया । पुरमासीत्तव महता तिरस्कृ-
तोऽप्याश्रितोऽमुमयते हि शुभम् ॥ १६०६ ॥

हे अम्ब रमे ! पुष्करं कमलं तव पदा पादेन निष्कासितं
स्वविजिततया स्थानत्रिस्तारितमपि त्वदाधारतया त्वदेकावल-
म्बनतया त्वदधिष्ठानतया च तव पुरं गृहं आसीत् 'अगारे
नगरे पुरम्' इत्यमरः । पक्षे पुष्करमिति पदं निष्कासितं निगतः
ष्क इति वर्णसमुदायो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा आसितं
उपवेशितं पुरमासीदित्यर्थः । स्पष्टमन्वत् । अत्रापि विशेषस्य
सामान्येन साधर्म्येण समर्थनम् ॥

यथा—

त्वय्यत्यादरवांश्चेत्प्रत्याख्यातोऽपि चेतनो भग-
वन् । सुतरां प्रख्यातस्स्यात्त्वदादरो ह्यद्वितीयतां
फलति ॥ १६०७ ॥

हे भगवन् ! त्वयेति शेषः । प्रत्याख्यातः अभिभूतोऽपि
चेतनः कश्चित्प्राणी प्राज्ञादिर्वलिरिवेति भावः । त्वयि अत्या-

दरवान् अविश्रुयभक्तिमांशेत् सुतरां असदृशतयेति यावत् । प्रख्यातस्यात् त्वदाश्रयः अद्वितीयतां कीर्त्यादिभिरसदृशतां, पक्षे द्वितीयवर्णराहित्यं च फलते हि । प्रत्याख्यातशब्दः अत्यादरवान् त्या इत्याकारकवर्णे आदरवान्न चेत् तद्विशिष्टश्चेदिति यावत् प्रख्यातशब्दो भवतीत्यर्थान्तरम् ॥

यथावा—

तव तेजसि विद्वेषान्नाथ महारश्मयो रवेर्ल-
ब्धवा । अप्यश्मदशामभवन्महारयो वासना हि
दुर्मोचा ॥ १६०८ ॥

महारश्मयः अश्मदशां प्रस्तरावस्थां लब्ध्वाऽपि महारय
एव महाविद्विष एव अमवन् । पक्षे महारश्मय इति शब्दः अवि-
द्यमानः इम इति वर्णसमुद्भयो यस्य स तथाभूतः अश्मः तस्य-
दशां लब्ध्वा, अमवत् महारय इति छेदः । महारय इति लिप्प-
न्नोऽभूदित्यर्थः । शिष्टे स्पष्टम् ॥

यथावा—

समुपनतेऽपि नदीनस्तव गाम्भीर्यादुपर्युपरि
भङ्गे । व्यक्रियत नान्तरीदृङ् न विकृतिभाक्प्रकृ-
तिवैपरीत्येन ॥ १६०९ ॥

हे भगवन्निति लभ्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात् । नदीनः सरि-
त्पतिः । अदीन इत्यन्युपस्कार्यम् । तव गाम्भीर्यात् हेतुभूतात्
उपर्युपरि पदेपदे भङ्गे स्वस्य परिभवे, पक्षे उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्व-
माग एव भङ्गे तरङ्गे जात्यभिप्रायकमेकवचनम् । समुपनतेऽपि

प्राप्तेऽपीत्यर्थः । अन्तः मनसि, पक्षे अन्तः प्रदेशे न व्यक्रियत न विकुरुते स्म । हृदयदौर्बल्यं न प्राचीकशदिति यावत् । कर्मकर्तरि यक् । यद्वा न व्यक्रियत नदीनतां नात्याक्षीदित्यर्थः । पक्षे क्षुभितो नासीदित्यर्थः । ईदृक् गभीरस्वभावः प्रकृतिवैपरीत्येन गभीरिरु-
स्वस्वभावविपर्ययेण विकृतिभाक् लाघवरूपविकारमाक् न भवति । आपतस्वपि हृदयविक्षोभहेतुषु भूयस्सु न गभीरप्रकृतिस्वस्व-
भावविरोधिलाघवादिरूपविकारमाप्नोतीति भावः ॥

पक्षे नदीनः नदीन इति शब्दः उपर्युपरि अग्रेऽग्रे भङ्गे
स्वादिविभक्तीनां परस्परं भेदे उपनतेऽपि । 'भङ्गो जयविपर्यये ।
भेदरोगतरङ्गेषु' इति मेदिनी । अन्तः विभक्त्यपेक्षया पूर्वव-
र्तिनि प्रातिपदिकरूपे अन्तर्भागे न व्यक्रियत । विभक्तीनाम-
न्योन्यभेदसङ्गान्वेषि प्रकृतेरविकृततत्त्वैवावस्थानादिति भावः । न
केवलं यथास्थितप्रातिपदिकाविकृतत्वमेव, अपितु तद्वैपरीत्ये-
ऽप्यविकृतत्वमेवेत्याह—ईदृगिति । ईदृक् नदीनशब्द एवेति भावः ।
प्रकृतिवैपरीत्येन प्रातिपदिकरूपप्रकृतेर्भ्यस्ततया पाठे न विकृति-
भाक् पूर्वादिक्षया विभिन्नवर्णानुपूर्वीकः न भवति । किंतु यथापुरं
नदीन इत्येवावतिष्ठत इति भावः । अत्र समुपनतेऽपीत्यादिना
नान्तरित्यन्तेन प्रतिपादितस्य विशेषस्य ईदृगित्यादिसामान्येना-
प्रस्तुतेन समर्थम् । समासोक्तिसंकीर्णत्वादिविच्छित्तविशेषस्तु
सुगम एव ॥

यथावा—

विकचसिताम्बुजमुद्गतगन्धं त्वन्नयनजितमथा-
पचितम् । तव सर्वदाऽऽस्यलक्ष्मीमलमत सूनस्य
वृत्तिरियती हि ॥ १६१० ॥

हे भगवन् ! विकचं व्याकोचं सिताम्बुजं पुण्डरीकं उद्भटः
गन्धः यस्य तत्तथोक्तं अतिसौन्दर्यगर्वितमित्यर्थः । अतिसौरभ-
शालीति तु तत्त्वम् । अथ त्वन्नयनजितं अत एव अपचितं अप-
चयं प्राप्तं त्वन्नयनजितं अथ अपचितामिति वा योजना । पक्षे विक-
चसिताम्बुजामिति पदं अपचितं अपगतचकारं कृतं सत् विकसि-
ताम्बुजं भवदिति भावः । तत्र सर्वदास्यलक्ष्मीं सर्वविधकैक-
र्यश्रियं, पक्षे सर्वदा आस्यलक्ष्मीं मुखशोभां अलभत । तथाहि,
सूनस्य सुष्ठु ऊनस्य वैरशुद्धशौपयिकशौर्यवैर्यादिभिस्सर्वथाऽपि
हीनस्य प्रसूनस्येति तु तत्त्वम् । गतिः स्थितिः इयती पता-
वती । यत्प्रतीकाराक्षमतया स्वज्ञेनोपसर्पणमिति भावः । अय-
मपि सामान्येन विशेषस्य समर्थनरूप एव ॥

त्वत्सौकुमार्यविजितं मत्वा निजसौकुमार्यम-
खिलाम्बु । नवनीतमनस्थितिमद्वनीतमासीन्मृदोर्हि
गतिरियती ॥ १६११ ॥

नवनीतं अनस्थितिमत् अनसि शकटे स्थितिमत् 'शर्परे
क्षरि वा विसर्गलोपः' इति विसर्गलोपे स्थितित्यत्रैकसकारक-
मेव रूपमर्थान्तरे शब्दावैरूप्यायेति ध्येयम् । देशान्तरप्रस्था-
नाय शकटमारूढमिति भावः । वनीतं वनीं गतं अथवा वनी
इता प्राप्ता येनेति बहुव्रीहिः । अरण्यानीं प्रविष्टमित्यर्थः । पक्षे
नवनीतमिति पदं नस्य नकारस्य स्थितिः साऽस्यास्तीति
नस्थितिमत् तत्र भवतीत्यनस्थितिमत् नकारविषयितं वनीतमा-
सीदित्यर्थः । तथाहि, मृदोः कोमलस्य अतीक्ष्णस्य च गतिः ईदृक् ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

यथावा—

त्वत्पदरुचिविद्वेषाद्विभङ्गमभ्येत्य विद्रुमशशौरे ।
द्रुम एव सर्वधाऽभूत्वद्वेषस्येदृशो हि परिणामः ॥

विद्रुमः प्रवालः विद्रुमशब्दश्च । विभङ्गं विशेषेण पराभवं
सर्वतांमुखं परिभयमिति भावः । पक्षे वि इत्याकारकवर्णस्य भाश
अभ्येत्य । द्रुम एव तद्वदेव पक्षे द्रुमशब्द एव अभूत् त्वयि
त्वद्विषये द्वेषस्य परिणामः परिपाकः ईदृशो हि । स्थावरज-
न्मप्रापणमेव हि ॥

यथावा—

फालेन तव परास्तो बालेन्दुर्भवति बहुल-
गलदोजाः । हालिकसंघर्षी मृदुरयते क्षयमेव देवि
हरिदयिते ॥ १६१३ ॥

बालेन्दुः अमिचुद्धो भवन्नपि बहुलगलदोजाः अतिमात्र-
क्षयत्तेजाः भवति बहुले कृष्णपक्षे गलदोजाः भवतीति वस्तु-
स्थितिः । हलं प्रहरणमस्य हालिकः तेन संघर्षी मृदुः शरी-
रतृणशौर्यतश्च मृदुलः । पक्षे हा अलिकसंघर्षीति छेदः अलिकं
ललाटं तेन संघर्षोत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यथावा—

परमपुरुषाश्रितो यः परवाक्छरवाधितोऽपि
दृढभावात् । न पुरेव स परमरुषाश्रितो भवेन्न-
हि तथाविधस्सीदेत् ॥ १६१४ ॥

यः पुमान् परमपुरुषाश्रितः सः परेषां वैरिणां वाग्मिश्चरै-
श्च । पक्षे शरतुल्याभिर्वाग्मिः आश्रितोऽपि क्षतोऽपि दृढभावात् भग-
वदनुग्रहजनितशरीरवाढ्यात्तद्भक्तिवाढ्याच्च पुरेव भगवदाश्रय-
णात्पूर्वमिव परं अरुधा व्रजेन 'व्रजोऽस्त्रियामर्मिमरः' इत्यमरः ।
श्रितो न भवेत् । प्रह्लादादेरिव तस्य भगवत्प्रसादात्परैः प्रयु-
क्ताश्शरा न व्यवलेक्षमरि विधातुमीशरिन्निति भावः । पक्षे पर-
मया रूपा क्रुधा श्रितो न भवेत् 'न क्रोधो ॥ च मात्सर्यम्' इत्या-
शुक्तीत्या क्षोदिष्ठमर्मस्पर्शैर्वाग्मिस्तस्य क्रोधानुदयादिति भावः ।
तथाहि तथाविधः महदाश्रितः ॥ सीदेत् नावसीदेदित्यर्थः ॥

पक्षे परमपुरुषाश्रितशब्दः न विद्यते पुः पुवर्णः यस्य नपुः
नशब्देन बहुव्रीहिः । पुवर्णरहित एव परमपुरुषाश्रित इति
जायते । तथाविधः पुवर्णविभुरतां प्राप्तोऽपि परमपुरुषशब्दः न
हि सीदेत् निरर्थकतया नावतिष्ठेत् किंतु अर्थवत्तयैव जाय-
यादिति भावः ॥

यथावा—

इन्दुः कन्दुरपि त्वन्मुखवसुहारी क्षयं कमपि
यातः । यो दुस्स्थितिमान् स्वान्ते स भवति
भावान्तरेऽपि दुस्स्थितिमान् ॥ १६१५ ॥

हे भगवन् ! इन्दुः त्वन्मुखवसुहारी वदनप्रभाहरणशीलः
स्वत्प्रभृतिधनहरणशालि इति च गम्यते । ताच्छीलये णिनिः ।
अतएव कमपि क्षयं सकलकलापचयरूपं राजयश्मार्णं यातस्तन्
कन्दुरपि कन्दुर्भवन्नपि कन्दुर्नाम अयोमय उत्तानो वर्तुलाकारो
होळकाद्यपूपनिर्वर्तनोपहरणभूतो अस्तुविशेषः । 'क्षिणेऽम्बरीषं

आद्यो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्' इत्यमरः । कन्दुशब्दः
 वा ना वा पुंसीति कोशार्थः । स्वेदनीजन्म भजमानोऽपि
 तद्वन्निस्तेजस्को भवन्नपीति तु हृदयम् । पक्षे हारी इक्षयमिति
 च्छेदः । इन्दुः इन्दुशब्दः इक्षयं इकारलोपं यातः नैतावदेव,
 कमपि यातः । अपिस्समुच्चये । इकारस्थाने ककारं च यातः
 कन्दुरिति निष्पन्न इत्यर्थः । एवं कन्दुरूपं प्रपन्नोऽपि कमपि
 क्षयं यात इत्यावृत्त्या योजनीयम् । इन्दुत्वावस्थायामिव कन्दु-
 त्वावस्थायामपि राजगक्षमार्गं प्राप्त पवासीत् न तु तमस्याक्षीदिति
 भावः । वस्तुतस्तु कमपि क्षयं गृहं महानसमिति भावः ।
 तत्रैव कन्दोरवस्थानौचित्याद् 'क्षयो रोगान्तरे वैश्मकल्पान्ता-
 पचयेषु च' इति मेदिनी । वद्वा तुल्यस्थित्यवसरलप्रधूममपी-
 व्यपनयार्थकतलिकतदिघर्षजभूयस्तया अपचयं यात इत्यर्थः ।
 कथमस्य जन्मान्तरेऽपि क्षयानुवृत्तिरित्यत आह—य इति । यः
 स्वान्ते मनसि 'स्वान्तं हृन्मानसम्' इत्यमरः । दुस्स्थितिमान्
 नित्यं परस्वापहारादिदुराशयवान् । नित्ययोगे मनुष्यः । तन्नुरूप-
 पक्षयाद्युपतापी च भवति । सः भावान्तरेऽपि 'भावस्तत्तास्व-
 भावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मद्यु' इत्यमरः । दुस्स्थितिमानेव भवति ।
 नहि नित्यमेव पापशीलानामप्रकृततत्रिष्वृत्तीनां जन्मान्तरेऽपि तत्फ-
 लानुभवस्तुकरापनोद इति भावः । वस्तुतस्तु यः इन्दुशब्दः
 स्वान्ते स्वस्य चरमभागे दुस्स्थितिमान् इकारलोपेन तत्स्थाने ककारं
 प्राप्तोऽपि नित्यदुवर्णस्थितिमानिति भावः । सः इन्दुशब्दः भावा-
 न्तरेऽपि कन्दुरिति रूपान्तरे प्राप्तेऽपि दुस्स्थितिमानेव दुवर्णस्य
 पूर्वमप्यनग्नतित्वाच्चद्विशिष्ट एव भवति । इन्दुकन्दुशब्दयोर्दम-
 योरप्यन्ते दुरितेवर्णसमुद्भयस्य तौल्यादिति भावः । शब्दार्थता-

दात्म्यविजृम्भितश्लेषमूलकामेदाध्यवसायानुप्रणितसामान्येनाप्र-
स्तुतेन विशेषसमर्थनरूप एवार्थान्तरन्यासः ॥

विशेषस्य सामान्येन वैधर्म्येण समर्थनं यथा—

संकल्पादेव जगदेङ्कटनाथस्सृजत्यवत्यत्ति ।
असमर्थो यः कार्येष्वपेक्षते स परमन्यसाहा-
य्यम् ॥ १६१६ ॥

अत्र पूर्वार्धोक्तस्य विशेषस्य प्रकृतस्य उत्तरार्धोक्तेन सामा-
न्येनाप्रकृतेन वैधर्म्येण समर्थनम् ॥

यथावा—

नितरां जननि कराभ्यां निजकरचरणेक्षण-
प्रतिस्पर्धि । नलिनं वत लालयसे न पराभवि-
ताऽरिमपि मृदुप्रकृतिः ॥ १६१७ ॥

अत्र प्राथमिकचरणत्रितयप्रतिपादितस्य विशेषस्य अनुर्थच-
रणोदितसामान्येन वैधर्म्येण समर्थनम् ॥

यथावा—

लोकेशो नाकेशो काके कीशोऽपि तव कृपा
सदृशी । न विशति हि महोदारो ननूत्तमाध-
मविभागकार्पण्यम् ॥ १६१८ ॥

अत्रापि पूर्वार्धोक्तो विशेषः प्रकृत उत्तरार्धोक्तेन सामान्येना-
प्रकृतेन वैधर्म्येण समर्थ्यते ॥

यथावा—

हुतवहमध्ये तप्त्वा हुतमुज्ज्वलितं भवान्तरे
भर्म । वर्म तवाच्युत समजनि कल्याणस्य स्वतः
किमप्राप्यम् ॥ १६१९ ॥

हि अच्युत ! भर्म स्पर्शं कर्तुं । हुतवहमध्ये पञ्चाग्निमध्ये अग्नि-
मध्ये च तर्पणा तपः कृत्वा तर्पितं भूत्वा च अतएव हुतं शशिं उज्ज्व-
लितं प्रकाशितं पक्षे हुतं द्रवतां गतं विलीनमित्यर्थः । उज्ज्वलितं
पुद्गलाकेन शोभितमित्यर्थः । भवान्तरे जन्मान्तरे रूपान्तरे च तव
भर्म कथंच भजनि । पक्षे भर्म भर्मेति पदं भवान्तरे वेन चका-
रेण अन्तरं अन्तर्धानं भस्य भकारस्य वान्तरं भवान्तरं तस्मिन्
सति चकारस्य भकारेण तिरोधाने सति भकारस्थाने चकारो-
च्चारणे लतीति यावत् 'अन्तरमचकाशावधिपरिधानान्तर्धमेवता-
दृश्ये' इत्यमरः । वर्म भजनि । भर्मेति पदं वर्मेति निष्पन्नमित्यर्थः ।
स्वतः कल्याणस्य मङ्गलकृतः सुवर्णस्य च किमप्राप्य सर्वं प्राप्य-
मेव 'न हि कल्याणकृतकश्चिदुर्गतिं तात गच्छति' इति गानादिति
भावः । 'कल्याणं मङ्गले स्वर्णे' इति रत्नमाला । अत्रापि पूर्व-
सर्वेय समर्थवम् । श्लेषादिसंकीर्णत्वं विशेषः ॥

यथावा—

अमरोऽपि तव पदाब्जे लग्नोऽभ्रममेत्य भवति
खल्वमरः । किंकिमलभ्यं त्वत्पदपङ्कजसक्तस्य
वेङ्कटाद्रिमणे ॥ १६२० ॥

भ्रमरोऽपि तिर्यग्जन्तुःपि कामुकोपीति वा 'भ्रमरः कामुके भृङ्गे' इति मेदिनी । तव पद्याब्जे लग्नस्सन् भ्रम्रमं अन्यत्र भ्रमणं अग्नान्ति वा पत्य अमरो भवति देवो भवति । खल्विति प्रसिद्धौ । पक्षे भ्रमरशब्दः ध्रुवमिति यत्र अन्नं अं इति छन्दः । अविद्यमानो भ्रः भ्रघर्णो यस्य तं संशितभ्रवणमिति यावत् अं अवर्णं पत्य-भ्रवर्णस्थाने अकारं प्राप्येत्यर्थः । अमरः अभूत् उक्तरीत्या भ्रमर-शब्दः अमरशब्दोऽभूदित्यर्थः । अत्रापि पूर्वदेव सर्वमनुसन्धेयम् ॥

यथावा—

अपि पामरस्तवाङ्गवुपजातरुचिस्त्वया कृतो-
ऽपापः । लभतेऽमरत्वमच्युत न भजेत्किं वा
त्वदाश्रितोऽभीष्टम् ॥ १६२१ ॥

हे अच्युत ! इदं संबोधनं विद्यक्षितपापहरणसाधनमायम् ।
यथा स्मर्यते—

अतिपापप्रसक्तोऽपि व्यायन्निमिषमच्युतम् ।

भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावचः ॥

इति । तव अङ्गौ उपजातरुचिः पामरः नीचोऽपि त्वया
अपापः कृतः निर्धूताखिलपूर्वोत्तराद्यः कृतस्सन् अमरत्वं 'यत्र पूर्वं
साध्यास्सन्ति देवाः' इत्युक्तप्रकारेण देवत्वं मुक्तत्वमिति यावत्
लभते । पक्षे पामरशब्दः त्वया पं आप्नोतीति पापः । कर्मण्यण् ।
नपापः अपापः पघर्णरहितः कृत इति यावत् । अमरत्वं अमर-
शब्दत्वं लभते इत्यर्थः ॥

यथावा—

आद्यन्तप्राप्तजयं मध्येऽपिच लेशतोऽप्यवि-

ध्वस्तम् । जयति जलेशयमम्ब त्वदाश्रितानां
कदा परिभवस्स्यात् ॥ १६२२ ॥

जलेशयं कमलं जलेशयमिति पदं च । आद्यन्तयोस्सम-
र्थयोः अद्यन्तमागयोश्च प्राप्तः जयः उत्कर्षः यस्य तत्तथोक्तं,
प्राप्तौ जयौ जकारयकारौ येन तदिति च । मध्येऽपिच मध्य-
कालेऽपि लेशतोऽपि लवभात्रतोऽपि अविध्वस्तं भ्रंशं न प्राप्तं,
पक्षे लेशतः ले श इति वर्णाभ्यां अविध्वस्त्वं अध्वस्तलेशव-
र्णमित्यर्थः । जयति सर्वोत्कर्षं प्राप्नोति । शब्दपक्षे जलेशयशब्दः
एवंविधो जयतीत्यर्थः ॥

यथावा—

नहुषस्त वासवस्तन्नवलेपात्स्वान्त एव हसि-
तोऽम्ब । बाहसभावमविन्दस्त्वदपाङ्गविपर्यये कि-
मिव न स्यात् ॥ १६२३ ॥

हे अम्ब । सः प्रसिद्धः नहुषः वासवस्तन् इन्द्रो भवन् सन्
अवलेपात् त्रैलोक्यैश्वर्यमदात् स्वान्त एव मनस्येव 'स्वान्तं हृम्मा-
नसं मनः' इत्यमरः । हसितः प्रतुल्यः कोऽभ्योस्तीति हस-
भिति गर्वानुभावोक्तिः । कर्तरि कः । बाहसभावं अजगरत्वं 'अज-
गरश्शयुर्बाहस इत्युभौ' इत्यमरः । अविन्दस् । पक्षे वासव-
शब्दः यस्य वकारस्य लेपः संघन्धः न वलेपः अवलेपः तस्मात्
वकारसंघन्धाभावं प्राप्येति व्यन्लोपे पञ्चमी । वकारलोपेन वास
इति निष्पन्नः स्वान्त एव स्वस्य अन्ते मध्यभाग एव हसितः
हेन हकारेण सितः वद्धस्तन् मध्ये हकारवद्वितस्तस्यित्यर्थः ।

वाहसभायं वाहसशब्दत्वं अविन्दत् वा स इति वर्णयोर्मध्ये टका-
रविन्यासे तथा निष्पत्तेरिति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥

यथावा—

त्वच्चरणरुचेस्तौल्ये किसलयमुद्युक्तमेव चेद-
म्ब । मुखभङ्गान्सलयं स्यादीदृग्दर्शयति किं मुखं
भग्नम् ॥ १६२४ ॥

किसलयं मुखभङ्गात् पराभवादिति यावत् । लयः यत्र
कापि वा लीनता तेन सह वर्तत इति सलयं स्यात् । केना-
प्यदृश्यमानतयाऽवस्थितं स्यादिति भावः । पक्षे मुखवर्णविच्युतेः
सलयं स्यात् किसलयमिति शब्दरूपं मुखवर्णभ्रंशे सलयमिति
निष्पत्तेरित्यर्थः । ईदृक् पदं पराभूतो यः कोऽपि वा भग्नं मुखं
दर्शयति किं ? जनानामिति शेषः । मुखभङ्गं प्राप्तवान्मानी कस्याचि-
दापि मुखं न दर्शयत्येवेति लोकोक्तिः । पक्षे ईदृक् सलयमिति
निष्पन्नं किसलयं किसलयपदं कर्तुं, मुखं आदिभागविस्थितमिति
यावत् किं किं इत्याकारकं वर्णं भग्नं दर्शयति च्युतं सूचयति ।
किसलयपदं सलयमिति श्रूयतचेत् अस्य मुखे वर्णं सस्तमिति
सूचयतीति भावः । शिष्टं स्पष्टम् । अत्र सामान्यमप्रस्तुतं सम-
र्थकम् ॥

यथावा—

पुलिनमपुंभावं गतमम्ब भवत्या नितम्बतो
विजितम् । कथमपि सदग्रभवनं पादधुतं किं
प्रगल्भतां ह्रीवम् ॥ १६२५ ॥

हे अम्ब ! पुलिनं अपुंभवं गतं स्वरूपत एवापुंस्त्वमापन्नं
'तोयोत्थितं तत्पुलिनम्' इति क्लीबत्वानुशासनादिति भावः । पक्षे
अपुं पुवर्णरहितं भावं स्थितिं गतं लिनमित्यवशिष्टमित्यर्थः । अत
एवं भवत्याः नितम्बतः पुंस्त्वभाज इति भावः 'गञ्जाक्षितम्बः'
इति पुल्लिङ्गत्वानुशासनात्तस्य । विजितं अथ कथमपि अग्रे
नितम्बस्य समक्षं भवनं स्थितः यस्य तयामूतं सत्, पक्षे अप्रमद्यः
आविभागस्थितिः नः नकारः यस्य तत्तथोक्तं नलिनं स्रदिति
यावत् । तदाऽपि क्लीबत्वमत्यजदेवेति भावः । पादेनं पुंस्त्वमा-
जेति भावः । ध्रुतं क्षिप्तम् । पुलिनभावे नितम्बेन नलिनभावे पादेन
च तिरस्कृतमिति निर्गलितोऽर्थः । कुत एवमित्यत आह—
किमिति । क्लीबं नपुंसकम् । किं प्रगल्भतां किमिति पुमानिव
प्रागल्भ्यं लभेतेति भावः ॥

यथावा—

गोत्रप्रवरे भवनं युवयोरेकत्र माधव तथा-
ऽपि । आसीद्विवाहयोगस्त्वैराः क्व नु विधिनिषे-
धवशागास्स्युः ॥ १६२६ ॥

हे माधव ! इदं लक्ष्मीपतित्वेन संबोधनं विवक्षितार्थोपष्ट-
म्भाय । लक्ष्मीश्च त्वं च युवां तयोः युवयोः "त्यवादीनि सर्वैर्नि-
त्यम्, त्यदादितश्शेषे पुञ्जपुंसकतो लिङ्गवचनानि" इति पुल्लिङ्गयु-
ष्मच्छब्दैकशेषः । एकत्र एकस्मिन् गोत्रप्रवरे गोत्रे च प्रवरश्च
अनयोस्समाहारः गोत्रप्रवरं तस्मिन् स्मृतिप्रसिद्धे एकस्मिन्नेव
गोत्रे प्रवरे बोल्यर्थः । पक्षे गोत्रप्रवरे गिरिभेटे शेषाद्राचित्यर्थः ।
भवनं जन्म गृहं च भवति । तथाऽपि युवयोः विवाहयोगः
परिणयरूपसंबन्धः । तथाऽपीत्यनेन—

“समानप्रवरां कन्यामेकगोश्रामथापि वा ।

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम्” ॥

“असंगीश्रामसमानप्रवरां विन्देत्” इत्यादिशास्त्रतत्पविष्णु-
प्रभृतिधर्मशास्त्रवचनविरोधस्तुचितः । पक्षे विः पक्षी गरुत्मान्
स एव वाः वाहनं तस्य योगः ‘अजिताकर्षणी नीतिर्गरुडा
गरुडासना’ इति, ‘वाहनं वेदात्मा विद्गोश्वरः’ इत्यादिमिर्लक्ष्या
अपि तद्वाहनात्वेति भावः । कुत एवं शास्त्रनिषिद्धे प्रवृ-
त्तिरत्यत्राह—स्वैरा इति । स्वैराः स्वेच्छाचारिणः कनु विधि-
निषेधवशाः स्युः न भवन्त्येवेति भावः ‘अप्रमेयोऽनियोज्यश्च
यत्र कामगमो वशी’ इत्युक्तीत्या भगवतस्त्वैरत्वमिति हृदयम् ॥

यथावा—

कचविजितोऽवध्वस्तश्शैवल इह शैलतां प्रपद्य
पुनः । कुचविजितोऽभूलक्ष्म्यादिश्रया जितः कनु
जयाय कल्पेत् ॥ १६२७ ॥

शैवलः शैवाले अवध्वस्तः अवचूर्णितः ‘अवध्वस्तोऽवचूर्-
णितः’ इत्यमरः । पक्षे वकारेण ध्वस्त इति वा वकारो ध्वस्तो
यस्मादिति वा वध्वस्तः । शैलतां गिरितां शैलशब्दतां च प्रपद्य ।
स्पष्टमन्यत् ॥

यथावा—

देवि प्रसूर्न हि त्वत्पुष्टा म्लायन्ति सुमनस-
स्तापैः । म्लायन्ति तरुगतास्तु कनु न म्लानिः
प्रसूनताभाजाम् ॥ १६२८ ॥

हे प्रसूः हे जननि ! सुमनसः विपश्चितः कुसुमानि च ।
तापैः आध्यात्मिकादिभिः रविकरादिजन्यैश्च संतापैः । प्रसूनता
प्रस्था जनन्या ऊनता हीनत्वं पक्षे कुसुमत्वं तां भजन्तीति
तथोक्ताः । सुगमामेतरत् ॥

यथावा—

मकरन्दस्वकदलनेऽप्यनुज्झितस्वार्थ एव तव वच-
सः । सख्यमुपैन्न हि मधुरा वैरायन्ते निजासुह-
द्भ्योऽपि ॥ १६२९ ॥

हे देवि ! मकरन्दः पुष्परसः मकरन्दशब्दश्च । तव वचसः
हेतुभूतावचनात् स्वस्य कं स्वकं तस्य दलनेऽपि मस्तकफा-
लनेऽपीति लोकोक्तिः । पक्षे स्वस्य कः कवर्णः तस्य दलने
भ्रंशे सत्यपि अनुज्झितः स्वः निजः अर्थः प्रयोजनं येन स
तथोक्तः । स्वप्रयोजनैकसाधनदृष्टिः । पक्षे अनुज्झितस्वार्थः अप-
रित्यक्तस्वाभिधेयः मकरन्दशब्दः कवर्णभ्रंशेऽपि मरन्द इति
निष्पन्नतया अपरित्यक्तस्वाभिधेय एव । मकरन्दमरन्दशब्दयो-
स्तुल्यार्थकत्वादिति भावः । वचस इत्येतन्मध्यमणिन्यायेनोत्तर-
प्राप्यन्वेति । तव वचसः वचनस्य सख्यं सौहार्दं उपैत् प्रापत् ।
स्वशिरोविदलनहेतुभूतेऽपि कुत एव न प्रत्यक्षादिदित्यत्राह—
मधुरा इति । मधुराः निसर्गैः एव प्रियर्शलाः स्वादुशीलाश्च
'स्वादुप्रियौ तु मधुरौ' इत्यमरः । निजासुहद्भ्योऽपि स्वप्रा-
णहारिभ्योऽपि न वैरायन्ते तानुद्दिश्य वैरं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।
'शब्दवैर' इत्यादिना कथञ्च 'तस्मै कः प्रथमाय मानिषु भक्षा-
वीराय वैरायते' इत्यत्रेव 'ऋधुद्दुह' इत्यादेना चतुर्थी ॥

यथावा—

पातालं हरिमहिळेऽपारहितं सख्यमेत्य तव-
कनाभेः । स्तनसख्यमप्यगात्कनु सर्वगुरु स्थिति-
मयत्सतां न सुहृत्स्यात् ॥ १६३० ॥

हे हरिमहिळे ! पातालं कर्तुं । तव नामेस्सख्यमेत्य तत्तुल्यं
भूत्वेति हृदयम् । अपारं यथा स्यात्तथा हितं प्राप्तं सत्
पक्षे पारहितमिति क्लृप्तं : पावर्णविधुरं सत् स्तनयोस्सख्यमप्य-
गात् तालं तालफलं सत् कुचतौल्यमप्यलमतेति भावः । शब्दा-
र्थतादात्म्यं न विस्मर्तव्यम् । तथा हि—सर्वगुरु सर्वेषामपि
पूज्यं सतां महतां स्थितिं मर्धादां अवत् प्राप्नुवत् यस्तु कनु
कस्मिन्वस्तुनि सुहृत् न स्यात् ईदृशं सर्वसुहृदेव भवेदिति
भावः । पक्षे सर्वे वर्णाः गुरवः यस्मिन् तत्तथोक्तं सतां ताका-
रसहितां स्थितिं अवस्थानं प्राप्ते, पाताळमिति पदं गुरुभूतस-
र्ववर्णं साकारसहितं चेति तथोक्तिः ॥

एवं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां विशेषस्य सामान्येन समर्थने तयोः
प्रस्तुतत्वाप्रस्तुतत्ववैलक्षण्यमनाहत्य समुदितान्येवोदाहरणानि य-
द्यापि प्रदर्शितानि । तथाऽपि अत्र प्रथमप्रमेदस्य 'स्यालो हरे-
रितीन्दुः' इत्यादिषुदाहरणेषु प्रस्तुतस्य विशेषस्याप्रस्तुतेन सामा-
न्येन समर्थनं 'त्वय्यत्यादरवाञ्छेत् । त्वत्पदसचिविद्वेषात्' इत्यु-
दाहरणयोः प्रस्तुतेन सामान्येनाप्रस्तुतस्य विशेषस्य समर्थनं
द्वितीयप्रमेदस्य तु 'संकल्पादेव जगत्' इत्याद्युदाहरणेषु प्रस्तुतस्य
विशेषस्याप्रस्तुतेन सामान्येन 'भ्रमरोऽपि तव पदाब्जे, इत्या-
द्युदाहरणचतुष्टये 'कच्चिद्विजितोऽयं भवस्तः' इत्याद्युदाहरणे च अत्र

स्तुतविशेषस्यैव प्रस्तुतेन सामान्येन समर्थनमिति वैलक्षण्यं बोध्यम् ॥

सामान्यस्य विशेषेण साधर्म्येण समर्थनं यथा—

त्वादृशसदीश्वरजुषां स्वगुणादश्रीनाथ संप्रका-
शेरन् । चन्द्राश्रितस्य सान्द्रद्वयामलिमा भाति
कृष्णसारस्य ॥ १६३१ ॥

सन् प्रशस्तः ईश्वरः स्वामी । सतां नक्षत्राणां ईश्वर इति
व तज्जुषाम् । अत्र पूर्वार्थोक्तस्य सामान्यस्य प्रकृतस्याप्रकृते-
नोत्तरार्थोक्तेन विशेषेण साधर्म्येण समर्थनम् ॥

यथावा—

निरवधिका धनतृष्णा स्फुरति हि निरतिश-
यसंपदामेव । नतजनधनमादत्ते विततं यस्माद्र-
मानिवासोऽपि ॥ १६३२ ॥

अत्र पूर्वार्थप्रतिपादितस्य सामान्यस्य प्रकृतस्य उत्तरार्थप्र-
तिपादितेन विशेषेण प्रकृतेन साधर्म्येण समर्थनमिति पूर्वस्मा-
द्विशेषः ॥

यथावा—

नियतं जगदीशेन न्यक्त्रियते जिह्मगो घराभू-
दपि । अधरीकृतस्सरीसृपगिरीश्वरो यद्रमेश्वरेणा-
यम् ॥ १६३३ ॥

अत्रापि पूर्ववदेवाप्रकृतस्य सामान्यस्य प्रकृतेन विशेषेण समर्थनं, श्लेषसंकीर्णत्वं ■ विशेषः ॥

यथावा—

ऋद्धिमतामेवाशा महती यन्नन्दमन्दिरे निव-
सन् । पीताम्बरोऽपि भगवान् बत पाटञ्चरदशा-
मुपादत्त ॥ १६३४ ॥

पाटञ्चरस्येयं पाटञ्चरी तां जीर्णवस्त्रसंबन्धिनीं दशां अञ्चले,
पक्षे पाटञ्चरस्य चोरस्य दशां अवस्थां उपादत्त दधिनधनी-
ताद्विचौर्यलीलाया दर्शितत्वादिति भावः । 'पाटञ्चरं जीर्णवस्त्रं ।
प्रतिरोधिपरास्कादिपाटञ्चरमलिङ्गुचाः' इति चामरः । 'वस्त्र-
वस्थांशुकान्तेषु दशा' इति रत्नमाला ॥

सामान्यस्य विशेषेण वैधर्म्येण समर्थनं यथा—

शरणगमीश भवादृक्करुणात्मा न त्यजेन्निही-
नमपि । विनिघातोत्सङ्गे स्वे विधुः कुरङ्गं श्रितं
हि लालयति ॥ १६३५ ॥

अत्र पूर्वार्धोद्दीरितस्य सामान्यस्य प्रकृतस्याप्रकृतेन विशेषेण
वैधर्म्येण समर्थनम् ॥

यथावा—

यो हि निसर्गाच्छ्रेयान् स जगति मूर्धन्यतां
स्वयं भजते । कमिह पुरस्कुर्वस्त्वं मूर्धन्याकार-
भाभवसि कृष्ण ॥ १६३६ ॥

हे कृष्ण ! कं पुरस्कुर्वन् पूजयन् आश्रयन्नित्यर्थः । मूर्धन्यः सफलमुखनशिरोमान्यः यः आकारः स्वरूपं तं भजतीति तथोक्तो भवति । न कस्यचिदपि पुरस्कारेण त्वं मूर्धन्याकारभाक् किंतु स्वभावत एवात भावः । पक्षे हे कृष्णेति कृष्णशब्दस्यैव संबोधनम् । त्वं कं कवर्णं पुरस्कुर्वन् सुखतः कुर्वन् मूर्धन्याः मूर्धस्थानकाः अकारणकारणकाराः 'क दु रषाणां मूर्धा' इत्यनुशासनीति । ते च अकारश्च मूर्धन्याकाराः तान् भजतीति तथोक्तः भवति संबुद्धचन्तकृष्णशब्दस्य ककारश्चकारणकाराकारभाक्त्वात्तथोक्तिः । अत्रापि पूर्ववदेव । श्लेषचमत्कारस्तु विशेषः ॥

समर्थ्यसमर्थकयोर्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्ययं दृश्यते । यथा—

दुर्लभमिह भविता श्रीवल्लभ किमु मे त्वदनु-
गृहीतस्य । त्वत्कृपया यद्वर्षीकरोऽपि भूभृद्वरेण्य
एवासीत् ॥ १६३७ ॥

वर्षीकरः शेषः सुदक्ष । भूभृद्वरेण्यः गिरिराजः राजमुख्यश्च ।
अत्र समर्थ्यसमर्थकयोर्वयोरपि प्रकृतत्वम् । एवमग्रेऽपि ॥

यथावा—

रक्षेरिति वरणकृतोऽच्युत विदधद्वंशमेव मम
मुख्यम् । तं शरणकृतं रचयेर्न हीयते जात्वपि
त्वदीयजनः ॥ १६३८ ॥

हे अच्युत ! रक्षेरिति गोपायिता भवेरिति वरणकृतः त्वं
शतवतः मम वंशं कुलमेव मुख्यं श्रेष्ठं विदधत्सन् 'लक्षणदे-

त्वोः' इति हेत्वर्थे शता । तं वंशं शरणकृतं भरत्यसनरूपो-
पायालुष्टाकारं रचयेः कुर्यां एव । मर्दशस्यैव श्लैष्ठ्यविधाने
प्रवृत्तस्त्वं तं प्रपद्यं कथं न रचयेरिति भावः । त्वदीयजनः
त्वदनुगृहीतो जनः जात्वपि न हीयते । 'कौन्तेय प्राति-
जानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' इति गानादिति भावः । अत्रा-
र्थान्तरं—शरणकृतः शरणकृच्छब्दस्य मुख्यं मुख्ये भवं चं चकारे
शं शकारं विदधत्सन् तं शरणकृच्छब्दं शरणकृतं शरणकृच्छब्दं
रचयेः । शरणकृच्छब्दस्यादिमवकारस्थाने शकारविन्यासे शरण-
कृदिति निष्पत्तेरिति ॥

यथावा—

तव कृपया राम पुरा बलीमुखोऽपि च चतु-
र्मुखो भवति । पङ्कजपलाशलोचन किंकिं न
करोति तव कृपा स्वैरा ॥ १६३९ ॥

हे राम । बलीमुखः कपिरपि हनूमानिति भावः । तव कृप-
या चतुर्मुखः पुरा भवति भविष्यति । पुराशब्दयोगेन 'यावत्पुरा ।
इति भविष्यत्यर्थे लट् । स्पष्टमन्यत् ॥

यथावा—

त्वमिव श्रीवल्लभ ते श्रीवत्सश्रीनिवासताम-
यते । स श्रीसध्वङ् भवति हि यस्तव हृदयसु-
लक्षणत्वमियात् ॥ १६४० ॥

हे श्रीवल्लभ । ते तव श्रीवत्सैः तन्नामा लङ्घनविशेषः त्वमिव
श्रीनिवासतां श्रीभक्तैस्तत्त्वं श्रयते ॥ श्रीवत्सश्रीश्रीनिवासः ।

ब्रह्मणि श्रीनिवासे' इति भवत इव तस्यापि श्रीनिवासत्वप्रसिद्धेः । तथाच तन्मन्त्रवर्णः 'श्रीवासाय श्रीनिवासाय नमः' इति । लक्ष्मीनिवासस्थानत्वादेव हि तस्य श्रीनिवासत्वव्यवहारः । यः पदार्थः तव हृद्यः हृदयप्रियः वक्षसि भवञ्च । सुलक्षणत्वे शोभनानि लक्षणानि 'शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैः प्रियतमैर्हरेः' इत्युक्तानि चिह्नानि यस्य स तथोक्तः । पक्षे शोभनं च तल्लक्षणं च तत्त्वं इथात् । सः सहाञ्जतीति सप्रथम् । श्रियस्तन्मन्त्रञ्च श्रीसहचारी भवति । भगवन्मनःप्रियश्च शुभलक्षणश्च चेतनरूपः पदार्थः अपरित्यक्तहृत्तैश्चर्यादिसमृद्धिर्भवतीति भगवद्वक्षस्य घस्त्वितक्षिद्रूपः पदार्थः नित्यं श्रिया सहैव वसतीति च निर्गलितोऽर्थः ॥

तयोरप्रकृतयोरप्ययं हृदयते । यथा—

शुभकृच्छ्रेयो विन्देत्त्वद्वच इव सरलसारता-
माप्नुम् । तप्त्वाऽधश्शीर्षं यद्रसालरस एव सरल-
सारोऽभूत् ॥ १६४१ ॥

शुभकृत् शुभकारी श्रेयः विन्देत् । 'धुमकृच्छुभमाप्नोति' इत्युक्तेरिति भावः । रसालरसः इक्षुरसः माकन्दरसो वा । त्वद्वच इव सरलसारतां उदाररसतां आप्तुं अधश्शीर्षं तप्त्वा सरलसार एव अभूत् । रसालरसशब्दस्य विलोमतया पठने तथा निष्पत्तेरिति भावः । अत्र समर्थसमर्थकयोर्द्वयोरप्यप्रकृतत्वम् ॥

अस्मिन्नलंकारे समर्थसमर्थकभाव आर्थशब्दध्वन्यालंकारताप्रयोजकः । न तु काव्यलिङ्गे हेतुहेतुमद्भाव इवार्थ एव । हि यत् यस्मात् इत्यादेः प्रतिपादकस्थाभावे आर्थः । स च 'असमर्थो यः कार्येष्वपेक्षते स परमन्यसाहाय्यम्' इत्यादौ । तत्सत्ये शाब्दः । सोऽपि 'न विशति हि महोदारः' ।

स्वरूपया यद्वर्णकरः' इत्यादौ दर्शितः । अत्र वक्तव्यमन्यत्सर्व-
मुदाहरणालंकारनिरूपणावसरे दर्शितमिति नात्र प्रतायते । अथ
हि प्रतिज्ञाहेत्ववयवयोरिव आकाङ्क्षाक्रमप्राप्तं समर्थसमर्थकवा-
क्ययोः पौर्वापर्यमिति न मन्तव्यम् । न ह्यत्र समर्थकं समर्थ-
रुपपत्त्युन्मोलितायामाकाङ्क्षायां सत्यामेवाभिधीयत इत्यस्ति निय-
मः । अनुपपत्तेरभावेऽपि प्रतीतिवैशद्यार्थं कविभिस्तस्याभिधानात् ।
एवं काव्यलिङ्गेऽपि । एवं च तयोर्वैपरीत्येऽपि न दोषः ॥

यथाना—

सरिदधिपे शिखरिणि वा सदृशं वर्षति घना-
घनस्सलिलम् । अवधीरितनिम्नोन्नतविभागमच्युत
भवादृशौदार्यम् ॥ १६४२ ॥

अत्र पूर्वार्धगत एव विशेषः उत्तरार्धगते सामान्ये प्रस्तुते
समर्थकः ॥

इत्यलंकारमणिहारे अर्थान्तरन्याससरस्त्रिषष्टितमः.

अथ विकस्वरालंकारसरः (६४)

सामान्येन विशेषस्य क्रियते यत्समर्थनम् ।
पुनस्तस्य विशेषेण स विकस्वर ईर्यते ॥

कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनं सामान्येन विधाय तत्प्रसिद्धाव-
परितुष्यता कविना पुनर्विशेषेण तत्समर्थनमुपमानरीत्या अर्थान्तर-
न्यासविधया वा क्रियते ॥ विकस्वरो नामालंकारः ॥

यथा—

न्यस्तभरं त्वयि मामिह न स्तोकं वाऽपि कर्म
बाधेत । किमपि विबाधितुमीष्टे न भाग्यवन्तं
यथा रविं ध्वान्तम् ॥ १६४३ ॥

किमपि वस्तु, इदं कर्तुं । ध्वान्तं तमः, इदमपि कर्तुं । इदमु-
पमानरीत्या विशेषान्तरन्यसने उदाहरणम् ॥

अर्थान्तरन्यासविधया यथा—

सत्स्वपि शिखरिषु बहुषु श्रीवास त्वं श्रितो-
ऽसि वृषशैलम् । न हि सर्वे भाग्यभृतो मिषत्सु
विबुधेष्ववाप हि श्रीस्त्वाम् ॥ १६४४ ॥

यथावा—

कृपया राज्यं प्रादाः कपये महतां निरङ्कुशा-
हि कृपा । गोपस्याप्यच्युत तव जगदीशत्वं ददौ
हि जलधिसुता ॥ १६४५ ॥

अयमलंकारश्चन्द्रालोकानुयायिदीक्षितानुरोधेन दर्शितः ।
जगन्नायादयस्तु—प्रकृतविशेषस्य सामान्येन समर्थनादेकोऽर्थान्त-
रन्यासः । सामान्यस्य विशेषेण समर्थनादपर इति भेदद्वय-
समावेशात्मकतायाः हकुटत्वात्तत्संस्पृष्टैव गतार्थत्वाच्चालंकारा-
न्तरस्वीकार उच्यते इत्याहुः ॥

इत्यलंकारमणिहारे विकस्वरालंकारसरश्चतुष्पठितमः

अथ प्रौढोक्तिसरः (६५)

यदुत्कर्षानिमित्तस्य तन्निमित्तत्वकल्पनम् ।

प्रौढोक्तिरेषा कथिता जयदेवमुखैर्बुधैः ॥

किञ्चिदुत्कर्षाहेतुभूते वस्तुनि तद्धेतुताकल्पनं प्रौढोक्तिर्मा-
लङ्कारः ॥

यथा—

सारस्वतपूरोदरसूरसमुद्बुद्धसारसात्यरुणे । च-
रणे सुभगंकरणे स्मरणे स्तां मे हरेः प्रियंक-
रणे ॥ १६४६ ॥

अत्र सरस्वतीपूरगतारुणिमातिशयाहेतोस्तदुदरसूरसमुद्बुद्ध-
स्वस्य तद्धेतुत्वकल्पनम् ॥

यथावा—

हारदमृतकरज्योत्स्नाच्छुरिताभ्रसरिद्विकासिकु-
मुदसिताः । मुरवैरियशःपूरा हरिता कर्पूरलेपमा-
दधते ॥ १६४७ ॥

अत्रापि कुमुदसितत्वातिशयाहेतोश्शरच्चन्द्रज्योत्स्नाच्छुरित-
त्वावेहेतुत्वकल्पनम् ॥

रसगङ्गाधरकारस्तु “कस्मिंश्चिदर्थे किञ्चिद्धर्मकृतातिशयप्र-
तिपिपादायिषया प्रसिद्धतद्धर्मवता संसर्गस्योद्भावम् प्रौढोक्तिः”
इति अस्यालङ्कारस्य लक्षणमाह । तदेवमुदाहरणम्—

इन्दुकरव्यतिकरितैश्चन्दनगिरिगन्धवाहसारांशैः।
जलनिधिकन्ये मन्ये जलरुहजन्माऽसृजत्तवापा-
ङ्गान् ॥ १६४८ ॥

अत्रापाङ्गेषु ■ केवलं शैशिर्यादयो मलयानिलकिशोरमात्रगुणा
एव कवेः प्रतिपिपादयिषिताः, किंतु सकलअणुजीवयितृत्वा-
दयोऽन्येऽपीति मलयानिलसारांशेषु चन्द्रकरसंसर्गो विशेषणत-
याऽतिशयार्थमुपास्तः। उत्पाद्योत्पादकभावश्चात्र न लोकप्रसिद्धः।
किंतु कविप्रतिभामात्रनिश्चयः। अत्र च धर्मिविशेषसंसर्गादति-
शयो धर्म्यन्तरगतो यदि व्यञ्जनविषयः तदैवायमलंकारः। यदि
याव्यवृत्त्या तत्तत्प्रयुक्तत्वेनभिधीयते तदा समालंकारस्वैव
विषयः।

यथा—

पद्मे प्रादुरभूः किल पद्मे पद्मे विभर्षि पाणि-
भ्याम् । असि पद्मनाभहृदयावसतिस्त्वं पद्मग-
न्धिरिति युक्तम् ॥ १६४९ ॥

अत्र लक्ष्म्यास्सौरभ्यातिशयस्तद्धर्मिसंयन्धप्रयुक्तत्वेन धर्णि-
त इति सम एवालंकारः। एवं चास्य मते—

‘एकोनविंशसंख्यकपुराणतः किञ्च षष्ठवेदेन। हेयगुणास्तत्र-
भगवन् व्याप्यन्ते भाविमातृगर्भभवैः’ ॥

इत्यादावेकस्य मिथ्यात्वलिङ्गार्थं मिथ्याभूतवस्तुन्तरकल्पनं
मिथ्याध्यवलिङ्गलंकारान्तरमिति न वक्तव्यं, प्रौढोक्तैरेव गतार्थ-
त्वान् । ‘कच्चाः कलिन्दजातरितमालस्तोममेचकाः’ इत्यादौ

प्राचीनकृतप्रौढोक्त्युदाहरणे यथा समालेषु इयामलिमातिशयार्थे
इयामलिमाधिकरणीभूतकालिन्दीसंबन्ध उद्भाष्यते तथा हेमगु-
णेषु मिथ्यात्वातिशयसिद्धये मिथ्यात्वाधिकरणैकोनविंशसंख्याक-
पुराणादेसंबन्ध इत्यस्यापि सुवचत्वात् । यदिच मिथ्याध्यवसि-
तिरेवालंकारान्तरं स्यात् सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यादित्वा-
पाद्यता रसगङ्गाधरकृता—

हरिश्चन्द्रेण संजताः प्रगीता धर्मसूनुना ।

खेलन्ति निगमोत्सङ्गे मातर्गङ्गे शुणास्तव ॥

इत्याद्युदाहृत्य अत्र हरिश्चन्द्रयुधिष्ठिरनिगमसंबन्धादुणान्तं सत्यत्वं
प्रतीयते । एवं—

मध्ये सुभासमुद्रस्य सितामयगृहोदरे ।

पूर्णेन्दुविष्टरे देव स्थातुं योग्यास्तवोक्तयः ॥

अत्रापि सुभासमुद्रादिसंबन्धात् उक्तिषु माधुर्यतिशयः
प्रतीयमानः कस्यालङ्कारस्य गोचरः स्यात् । अतोऽलंकारान्तरं
स्यात् । मम तु प्रौढोक्तैव गतार्थतत्पुक्तम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे प्रौढोक्तिसरः पञ्चषष्ठितमः.

अथ संभावनासरः (६६)

संभावनं स्याद्यद्येवं स्यादित्यूहोऽन्यसिद्धये ॥

यत्र किञ्चित्सर्कणमन्यसर्कणसाधनं तत्संभावनम् ॥

यथा—

मम कोटिवदनता स्याद्यदि पुरुषायुषमिदं च
कोटिगुणम् । ईशीय हरे स्तोतुं कौटितमांशं
त्वदेकगुणभूतः ॥ १६५० ॥

यथावा—

सितकिरणकिरणनिकरव्यतिकरतो द्रावित-
स्तुषारगिरिः । घनसारसारमसृणो यदि तुलये-
न्नाथ तव कृपासारम् ॥ १६५१ ॥

अथाद्ये स्तोतुः कोटिवदनत्वादितर्कणं भगवदेकगुणमहिम-
कोटितमांशतर्कणसाधनम् । द्वितीये तुषारगिरेश्चन्द्रकरद्वीभूत-
त्वादितर्कणं भगवत्कृपासारतुलनार्हतातर्कणसाधनम् ॥

यथावा—

कर्मानुगुणफलप्रदभर्त्रनुरोधश्रमोऽम्ब तव नो
चेत् । धनिदीनविभागकथादूरमिदं श्रीमदेव भुवनं
स्यात् ॥ १६५२ ॥

यथावा—

अहमेव यदि विधाता जातु भवेयं हरे भव-
त्कृपया । खलवदनगहननिपतनविसंस्थुलां न
रचयेय ननु वाणीम् ॥ १६५३ ॥

यथावा—

यदि तादृशशेषत्वं सिध्येन्मम तर्हि कथमपी-
शीय । लावण्यविभवमच्युत तव वक्तुं श्रोतुमीक्षितुं
वाऽपि ॥ १६५४ ॥

तादृशशेषत्वमिति । शेषत्वं तादृशेति विशिष्टतोऽयमभिप्रा-
यः—यद्यप्यच्युतऽपि स्वाभाविकं भगवदनन्यार्हशेषत्वमस्ति तथा-

ऽपि भगवद्भाषणवर्णनादिपदुत्तरं सहस्रवदनस्वरूपं शेषत्वं
वास्तौति । वक्तुं द्विसहस्ररसवत्त्वदिति भावः । श्रोतुमीक्षितुं
वाऽपि द्विसहस्रमयनत्वादिति भावः । स हि चक्षुरश्रवाः ॥

यथावा—

उज्झित्वा वक्वृत्तिं ननु शिष्टस्तत्त्वविद्वद्वन् स्तव-
कः । साध्वग्रभवन एव स्याद्यदि लक्ष्म्यास्तदा
स्तनत्वमियात् ॥ १६५५ ॥

स्तवकः शुक्लः स्तवकशब्दश्च । वक्वृत्तिं 'अधोदृष्टिनैक-
तिकस्त्वार्थस्साधनतत्परः, इत्याहुकां वक्वृत्तिं वक्तेत्यारकवर्णद्व-
यस्थिति च । उज्झित्वा त्यक्त्वा शिष्टः आचारशीलः तत्त्व-
वित् तत्त्वज्ञश्च भवन् । पक्षे शिष्टः उर्ध्वरितः यः स्तः स्त
इत्याकारकवर्णसमुद्भयो यस्य तथाभूतस्सन् व क वर्णलोपे स्तका-
रमात्रावशिष्ट इत्यर्थः । साधूनां सात्त्विकानां रम्यवस्तूनां वा
अग्रे अग्रं स्थितिः यस्य स तथोक्त एव । पक्षे साधु यथा
तथा अग्रभवः चरमश्रूयमाणः नः नकारः यस्य स तथोक्त
एव स्याद्यदि तदा लक्ष्म्याः स्तनत्वं इयात् स्तनजन्म प्राप्तया-
दित्यर्थः । स्तवकशब्दः वक्वर्णलोपेन अवसाने नवर्णघटनेन
च स्तन इति निष्पद्यत इति भावः । अत्र स्तवकस्य वक्वृत्तिप-
रित्यागादिपूर्वकसाध्वग्रभवनत्वतर्कणं लक्ष्मीस्तनत्वप्राप्तितर्कणसा-
धनम् । श्लेषादिकं तु पूर्वोक्तो विशेषः ॥

यथावा—

जननि मम स्तुत्या त्वं तनुया यदि च दरम-
न्तरामोदम् । सिद्धयेदामोदरपदमथ मम नास्त्य-
त्र विशयलेशोऽपि ॥ १६५६ ॥

हे जननि ! मम स्तुत्या मत्कर्तृकस्तवेन दूरं अल्पमपि अन्तः
मनांसि आमोदं प्रहर्षं तनुया यदि अथ तदैव मम दामोदरपदं
परमं पदं सिद्धेयम् । पक्षे दूरं दृश्य रश्च अनयोस्तमाहारः दूरं
अन्तरा 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इति द्वितीया । वकाररेफथोर्मध्ये
इत्यर्थः । आमोदं आमोदशब्दं तनुया यदि दामोदर इति पदं शब्दः
सिद्धेयम् इत्यर्थः । अत्र स्तोतुर्यत्किञ्चिच्छ्रद्धादयामोदोदयतर्कणं
दामोदरपदासिद्धितर्कणस्य साधनं श्लेषसंकीर्णम् । एवमग्रेऽपि ॥

यथावा—

त्वदुदारकरविधूतस्सुरागमो वीतराग एव भ-
वन् । यदि सुमतया परिणमेत्तदा तु तेऽच्युत
नखेन सदृशस्स्यात् ॥ १६५७ ॥

हे अच्युत ! सुरागमः कल्पतरुः तव उदरेण करेण विधूतः
अतएव वीतराग एव विधूतनजानितदैव्यातिशयेन विरक्त एव
भवन् तपस्वी भवन्निति यावत् । सुमतया शोभना मा लक्ष्मीः
यस्य स तथोक्तः सुमः तस्य भावः सुमता तथा शोभनल-
क्ष्मीविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । परिणमेद्यादि जायेतच्चेत् । पक्षे पुष्पतया
परिणतो भवेद्यदीत्यर्थः । तदा तु ते तव नखेन सदृशस्स्यात् ।
अत्र सुरागमशब्दः वीतरागः विगतरावर्णगवर्णश्चेत् सुमतयैव परि-
णस्यतीत्यर्थोऽपि चमत्कारी । अत्र सुरागमस्य सुमतापरिणति-
तर्कणं नखसादृश्यतर्कणसाधनम् ॥

यथावा—

यदि जातु विजानीयाच्छ्रीजाने तावकीनमौ-
दार्यम् । देवतरुस्त तवात्वे नासत्यं देवदारुतां या-
यात् ॥ १६५८ ॥

देवतरुः अचेतन इति भावः । जातु कदाचित् तावकीनं औदार्यं जानीयाद्यदि । चेतनकार्यस्याचेतनेऽसंभवाद्यदीति संभावना । सः देवतरुः तदात्वे तत्काल पक्षे देवदारुतां भद्रदारुनामधुद्रतरुविशेषतां यायात् यत्रकाप्यरण्ये देवदारुतरुष्वौदार्यप्रयोगन्धवीयस्तथा संकुचितो धर्मेतेति भावः । पक्षे देवतरु देवतरुशब्दः तदात्वे तकारस्य दाघर्णत्वे तकारमपनीय दाकारे पठिते इति यावत् । देवदारुतां यायात् देवदारुशब्दो भवेदिति भावः । अत्र देवतरोर्मगवदौदार्यज्ञानसंभावनं तद्देवदारुतासंभावनसाधनम् ॥

यथावा—

त्वां तत्त्वेन वृषाचलकान्त बिडौजा द्विषीत
यदि जातु । स भवेदेव गतौजास्सालो भूत्वा-
ऽन्ततो बिडालोऽपि ॥ १६५९ ॥

हे वृषाचलकान्त ! बिडौजाः इन्द्रोऽपि भ्रातृत्वेन व्यपदेश्योऽपि किमुतान्य इति भावः । जातु तत्त्वेन वस्तुतः न त्वारोपितकोपेन त्वां द्विषीत यदि तदा तर्हि बिडौजा गतौजास्सन् भगवद्विद्वेषमहिम्ना निस्तेजास्सन् सालः वक्षो भूत्वा स्थावरजन्म लब्ध्वेत्यर्थः । अन्ततः पर्यवसाने बिडालोऽपि भवेत् । स्थावरजन्मना व्यपनीतकियत्पापस्तिर्यग्जन्माऽपि लभेतेति भावः । भगवद्विद्वेषफलमहिमित्याभिप्रायः । पक्षे बिडौजा इति शब्दः गताः औजा इत्याकारकवर्णौ यस्य स तथोक्तः । अन्ततः चरमभागे औजा इत्याकारकवर्णापगमे परिशिष्टस्य बिडेत्याकारकवर्णस्य चरमभागे इत्यर्थः । सालः आल इत्याकारकवर्णसमुद्भयसाहितसन् बिडाल इति निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्र बिडौजसो भगव-

विद्वेगसंभावनं सालबिडालतासंभावनसाधनम् । विच्छिन्नसिचिशे-
षस्तु व्यक्त एव ॥

यथावा—

हृत्वाऽप्युत तव कान्तिं कचन ग्रावणि निली-
नमसिताभ्रम् । दर्शयति कान्तिमत्त्वं यदि तर्हि
बुधैः क्रियेत तद्भस्म ॥ १६६० ॥

हे अण्ड्युत । असिताभ्रं नीलजलदः तव कान्तिं हृत्वा कचन
कस्मिचित् ग्रावणि शैले । पक्षे प्रस्तरे 'ग्रावणौ शैलपाषाणौ'
इत्यमरः । विलोने सत् कान्तिमत्त्वं स्वस्य द्युतिमत्त्वं, पक्षे कः
कवर्णः अस्तिभो यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वम् । अस्मिन्
पक्षे अन्तिमत्त्वमित्यत्र तकारस्य 'अमञ्चि च' इति द्वित्वम् ।
दर्शयति यदि तर्हि बुधैः धर्मशास्त्रज्ञैः आयुर्वेदज्ञैश्च तत् अन्नकं
भस्म क्रियेत जगदोश्वरप्रशस्तवस्तुहरणदुरितापनोदनाजु रूपभ-
स्मान्तप्रायश्चित्तगोचरीक्रियेतेति भावः । पक्षे मसितं क्रियेत ।
कृष्णाभ्रकस्यैव भस्माविषये ज्यायस्त्वस्मरणादिति भावः । अत्रा-
सिताभ्रस्य कचिद्ग्रावणि कान्तिमत्त्वप्रकाशनतर्कणं भस्मीकरणत-
र्कणं प्रति साधनम् । चमत्कारातिशयस्तु पूर्वषट्पदेव ॥

यथावा—

रघुवीर महादेवो महाहवो यदि भवेत्त्वयि
कदाचित् । सत्यं स देहभिदया विकृतस्स्यात्त्वं हि
दलिततद्वन्वा ॥ १६६१ ॥

हे रघुवीर ! महादेवः मृत्युंजयः त्वयि विषये कदाचित् महा-
हवः प्रघर्तितप्रबलरणो यदि सः महादेवः देहस्य शरीरस्य भिदया

त्वच्छरकृतविदारणेन विकृतः स्यात् सत्यं मात्र संशयः । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् त्वं दलितं तस्य शंभोः धनुः भग्नं वा येन तथोक्तः । तस्मात् त्वया कृतमहारणोऽपि महादेवो देहाविदारणेन विकृतस्स्यादेवेति भावः । पक्षे देहभिदया देकारस्य हकारेण भेदमेव विकृतस्स्यात् । महादेवशब्दः महाद्वयशब्दतया विकृतस्स्यादित्यर्थः । अत्र महादेवस्य रघुवीराविषयकमहाद्वयत्वसंभावनं तद्देहावेदलनप्रयोज्यविकारवत्त्वसंभावनसाधनं हेतुपक्षमेव निबद्धम् ॥

यथावा —

भगवन्मुकुरः कुसृतेस्स्याच्चेत्त्वद्गण्डमण्डलजिगीषुः । शकलीभवेत्स नूनं त्वं मुरदलन इति स किल नाज्ञासीत् ॥ १६६२ ॥

हे भगवन् ! मुकुरः कुसृतेः शाब्वात् कुत्सितः सृतिः कुसृतिः कुमार्गः 'कुसृतिर्बिकृतिश्शाब्दम्' इति कपटपर्यायेष्वमरः । पक्षे कु इति वर्णस्य सृतेः अपसरणात् 'सृ गतौ' इत्यस्माद्धातोः क्तिन् । मुकुरो मुर इति निष्पन्न इति भावः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । त्वद्गण्डमण्डलजिगीषुस्स्याच्चेत् शकलीभवेत् । नूनं नात्र संदेहव्यमिति भावः । अथैवं मुरत्वं प्राप्तोऽपि मुकुरः मुरभिदस्तत्र विजिगीषायां कथं प्रवृत्त इत्यत आह—त्वमिति । सः मुकुरः त्वं मुरदलन इति नाज्ञासीत्किल । नाज्ञानादिति संभावये इति भावः ॥

यथावा—

अविकुलमप्यविकलमिह मुखेनाशेषपालकेन

यदा । दृश्येत तदा सत्यं भवेत्कविकुलं विमृ-
श्यता सम्यक् ॥ १६६३ ॥

अविकुलं मेघवृन्दमपि अत्र अविशब्दः अविसदृशे लाक्षणिकः ।
अतिमात्रमूर्खाणां समूहोऽपीत्यर्थः । मुख्येन अगतेणेन अशेषपाल-
केन सर्वेश्वरेण भगवता अविकलं यथा स्यात्तथा यदा दृश्येत
कटाक्षविपर्ययीक्रियते । तदा कविकुलं काव्यकृद्विबृद्धन्दं भवेत् सत्यं
नात्र संदेहः । यदि संदेहः तर्हि सम्यग्विमृश्यताम् । भगव-
त्प्रभावाविमर्शो उक्तोऽर्थस्तस्यैवायत् एवेति भावः । पक्षे अवि-
कुलमिति पदं अविकलं अकारेण विकलं सत् मुख्येनेति वक्ष्य-
माणत्वादाद्येनाकारेणेति लभ्यते । हे अशेषपाल सर्वेश्वर भगवन्
मुख्येन आद्येन केन कवर्णेन यदा दृश्यते चयाविताकरेण आद्य-
कवर्णेन घटितं दृश्यते चेत् तदा कविकुलमित्येव भवेदित्यर्थः ।
अत्राविकुलस्य भगवत्कटाक्षगोचरत्वतर्कणं कविकुलत्वतर्कणसा-
धनमित्यादिकं द्रष्टव्यम् ॥

यथाथा—

तुलनायालं वचनस्त्वं तव यदि नाम कोकि-
लोऽवेयात् । किं छिन्नमस्य जानन्कोलं तं जननि
बुद्धिमान् ब्रूयात् ॥ १६६४ ॥

हे जननि । कोकिलः तव वचनः तुलनाय साम्याय स्वं
आत्मानं अलं समर्थं यद्विनाम अवेयात् जानीयात् 'तमस्त्वस्ति'
इत्यादिना शत्रुर्थाः । अस्य अतिभाव्यतया प्रत्यक्षस्य तव वचनः
किं छिन्नं किं न्यूनं भवेत् । कोकिलस्य स्वरं तथा समर्थमन्यत्वे

त्वद्वचसोऽप्रतिद्वेष्टिरामर्णायकस्य का हानिर्भवेदिति विदधिति भावः । कः बुद्धिमान् तं कोकिलं अलं त्वद्वचनतुलापर्याप्तं ब्रूयात् । किञ्च तं कोलं सूकरं ब्रूयादित्यण्यर्थः । स्वपरशुणतारतम्य-विमर्शनाकुशलो यदि कश्चिदपकृष्टं स्वमुत्कृष्टसधर्मणं जानीयात् तं निपुणमतिस्स्थूलमतिं सूकरसदृशमेव मन्येतेति भावः ॥

पक्षे अस्य कोकिलस्य किं कीर्तिवर्णं छिन्नं निरस्तं जानन्नित्यर्थः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् । बुद्धिमान् तं कोकिलं कोलं ब्रूयात् कोकिलशब्दस्य किवर्णलेपे कोल इति निष्पत्तेरिति भावः । अत्र यदिनामेत्याद्यह्नं कोलं तमिच्छाद्यह्नं प्रति साधनम् । चमत्कारातिशयस्तु व्यक्त एव ॥

यथावा—

तव चरणारुणलक्ष्मीं हत्वाऽपि यदार्थमेव मनुते स्वम् । सूर्यकरस्तर्हि भवेत्सूकर एवाम्ब तत्र को विशयः ॥ १६६५ ॥

आर्यं पूज्यमेव । पक्षे अर्यं अविद्यमानर्यवर्णमित्यर्थः । अत्र और्यकर्तुरपि सूर्यकरस्यार्यताह्ननसंभावनं तस्य सूकरतासंभावन-साधनमिति लक्षणानुगतिः ॥

यथावा—

यदि तव वाग्रसमीप्तेत्स्वादिमविधिरोऽरसत्त्व-भाङ्गमकरन्दः । मालक्ष्योऽग्रे माधव विन्दतु माक-न्दतामियात्सफलत्वम् ॥ १६६६ ॥

हे माधव ! इदं वक्ष्यमाणार्थोपस्कारकम् । स्वादिज्ञा स्वाद्यु-तया रहितः तत्र हतुः—अरसत्त्वभागीति । अविद्यमानः रसः

मधुराद्युत्तमरसः यस्य स तथोक्तः । तस्य भावः तत्त्वं केनापि
श्लाघ्येन विधुरतया अभोम्य इति भावः ॥

रसस्वादे जले शीर्षे शृङ्गारादौ विषे द्रव्ये ।

मोगे रोगे वेदधातौ तिकादौ पारदेऽपि च ॥

इति हेमः । मकरन्दः उक्तिविशेषणमहिम्ना क्षुद्रतमयतिङ्गि-
त्पुष्परस इति लक्ष्यते । त्वद्वाचः रसं आस्वादं ईप्सेत्यादि अग्रे
उत्तरस्मिन् काले मालक्ष्यः यादृच्छिकादिसुष्ठुतपरिपाकवशेन
लक्ष्मीकटाक्षविषयस्सन् माकन्दतां सहकारफलतां 'माकन्दस्सह-
कारेऽपि' इति हेममेदिन्यौ । मां श्रियं कन्दति आह्वयति स्वर-
क्षणार्थमिति माकन्दः । तत्तां लक्ष्मीशिञ्जुतामिति च गम्यते ।
कश्चिन्नातोराहानार्थकात्कर्मण्यण् । विन्दतु । तदा सफलत्वं स्वा-
भीप्सितत्वद्व्याग्रसरूपफलसहितत्वं तद्भाक्त्वमित्यर्थः । इयात् ।
ईदृशमाकन्दजन्मपरिग्रहे सत्येव भाववस्य तव चाग्रसं विन्देत । न
तूकमकरन्दरूपेण स्वात्मनेति भावः । पक्षे स्वस्य आदिः आद्यः यः
मः मकारः तद्विधुरः । सतो भावः सत्त्वं रस्य सत्त्वं रसत्वं तद्भज-
तीति रसत्वमाह । स न भवतीत्यरसत्वमाह । मकाररेफशून्य
इति विशेषणद्वयाभिप्रायः । मकरन्दः मकरन्दशब्दः कन्द इति
निष्पन्नस्सन्निति भावः । अग्रे आदौ माः माधर्णः तेन लक्ष्यः इश्य-
स्सन् । माकन्द इति निष्पन्नः । सः फलत्वं इति छेदः । सः
माकन्दशब्दः फलतां फलवाचकतामिति यावत् । इयात् । अत्र
मकरन्दस्य माकन्दत्वसंभावनं भगवद्वाग्रसलभरूपफलवत्तासं-
भावनस्य साधनम् । शब्दार्थतादात्म्यमितिकश्लेषमूलकामेदाध्य-
वसायोजीवितमिति धेयम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे संभावनसरः षट्षष्ठितमः.

अथ मिथ्याध्यवसितिसरः (६७)

मिथ्यार्थोऽन्यः कल्पतेचेत्किञ्चिन्मिथ्यात्वसि-
द्धये । मिथ्याध्यवसितिर्नाम साऽलंकृतिरुदा-
हृता ॥

कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्याभूतार्थान्तरकल्पनं
मिथ्याध्यवसितिर्नामालंकारः ॥

यथावा—

गणनातिशायिघृणिना पयोजसुहृदा त्रयोद-
शेन शुचीनाम् । सन्तमसं हन्त हृदभ्यन्तरं
त्वङ्गुषां निरासि मुरारे ॥ १६६७ ॥

हे मुरारे ! गणनातिशायिनी घृणयः किरणाः यस्य तेन
तथोक्तेन त्रयोदशेन पयोजसुहृदा सहस्रमात्रसंस्थाककिरणतया
द्वादशाभतया च प्रथितान्द्रास्वतोऽभ्येन भास्करेणेत्यर्थः । त्वङ्गुषां
त्वाधि प्रीतिरूपापन्नध्यानभाजां न्यासविद्यया त्वां सेवमानानां वा
'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्मात्किञ्च । शुचीनां 'क्षेत्रज्ञस्येश्वर-
रूप्णाद्विशुद्धिः परमा भता' इत्याहुक्तसर्वप्रकारविशुद्धिभाजा-
मित्यर्थः । अग्नीनामित्यप्युपस्कार्यम् । हृदभ्यन्तरं अन्तरं संत-
मसं तमोगुणरूपं महासिमिरं निरासि निरस्यत । अत्र भगवत्प्र-
पन्नशुचिहृत्तमसोऽप्यन्तासेभावितस्य निष्पत्तये त्रयोदशभास्क-
रकर्तृकनिरासोऽत्यन्तासंभावितो निबद्धः । इदं श्लेषसंकीर्णम् ॥

यथावा—

अतसी परिभूता तव रुच्या तप्त्वा वनेष्वध-
शशीर्षम् । अन्ते संवेस्तीता स्याच्चेत्त्वद्रुचिमिया-
द्रघुकुलेन्दो ॥ १६६८ ॥

हे रघुकुलेन्दो ! इदं विवक्षितार्थोपस्काराय । अतसी क्षुमा-
कुसुमे 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक् । तव रुच्या स्थिता परि-
भूता सती वनेषु अधशशीर्षं तप्त्वा । पक्षे वैपरीत्येन स्थित्वे-
त्यर्थः । अन्ते पर्यवसाने संवेः बलवद्विरोधोऽनुचित इति संधि-
कृत्येत्यर्थः । पक्षे संहितात्वविधक्षाया इति यावत् । सीता स्या-
च्चेत् जानकीत्वं प्रामाण्येत् त्वद्रुचिं तव द्युतिं त्वय्यक्षुरागं च
इयात्, अन्यथा तस्यास्त्वद्रुचिर्न सुलभेति भावः । पक्षे अतसी-
शब्दव्यक्तिः वैपरीत्येनावस्थिताच्चेत् सीत अ इति स्यात्, तत-
स्तकाराकारयोस्सवर्णदीर्घरूपसंधिश्चेत् सीता इति निष्पद्येत ।
स एव दुर्घटः 'अतो गुणे' इति पररूपलक्षणैकादेशो सवर्ण-
दीर्घाप्रवृत्तेः । तथाच सीत इत्यदन्त एवायं शब्दो भवेत् । अ-
तु सीतेति दीर्घान्त इति भावः । अत्रातस्याः श्रृंगधुनन्दनरु-
चिप्राप्तेरतिवेलासंभावितस्य निर्द्वैत्यर्थं तस्यास्सीतात्वप्राप्तिरूपा-
तिवेलासंभावितत्वकल्पनम् । श्लेषचमत्कारान्तरादिकं व्यक्तमेव ॥

यथावा—

अष्टमजलधौ जनितष्पष्टो निर्जरतरुर्वृषाद्रि-
मणे । त्वत्तोऽपि वदान्य इति स्रष्टा षष्ठेन वदति
वदनेन ॥ १६६९ ॥

इदं शुद्धमुदाहरणम् । एवं प्रौढोक्त्यलंकारनिरूपणे प्रसङ्गा-
दुपदर्शितं 'एकोनविंशसंख्यकपुराणतः' इति पद्यमपि शुद्धमे-
वास्या उदाहरणम् ॥

चन्द्रालोके तृतीये काव्यलक्षणमयूखे काव्यलक्षणत्वेन यानि
अक्षरसंहतिशोभाभिमानहेतुप्रतिषेधनिरुक्तिमिथ्याध्यवसायसिद्धि-
युक्तिकार्याणि दश निरूपितानि; तानि कुवलयानन्दे चम-
त्कारितयाऽलंकारपदे निवेशितानि दीक्षितैः । तेष्वेकतमेयं मि-
थ्याध्यवसितिरिति ध्येयम् । तत्रैतल्लक्षणं लक्ष्यं चैवं दृश्यते—

स्यान्मिथ्याध्यवसायश्चेदसती साध्यसाधने ।

चन्द्रांशु सूत्रग्रथितां नमःपुष्पकजं वह ॥

इति । वक्तव्यान्तरं तत्सदृशसरे स्फुटीभविष्यति ॥

इत्यलंकारप्रणिहारे मिथ्याध्यवसितिसरस्सप्तषष्टितमः.

अथ ललितालंकारसरः (६८)

धर्मिणि प्रस्तुते वर्ण्यवृत्तान्तोल्लेखनं विना ।

तत्र तत्प्रतिबिम्बस्य वर्णनं ललितं मतम् ॥

प्रस्तुतधर्मिणि प्रस्तुतव्यवहारानुल्लेखेन तत्रैव निरूप्यमाणः
प्रकृतव्यवहारसंबन्धो ललितालंकारः । 'दोर्भ्यामन्धे तृतीर्षन्त-
स्तुष्टुवुस्ते गुणार्णवम्' इत्यादिनिर्दर्शनावारणाय तृतीयान्तम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसावारणाय प्रस्तुतधर्मिणीति ॥

यथावा—

काहं भवमरूपान्धः क च तव सायुज्यनित्य-
साम्राज्यम् । इत एवाच्युत सहस्रा सुमेरुशृङ्गाग्र-
मभवमुत्पित्सुः ॥ १६७० ॥

अत्र भवमरूपान्ध इत्येव सङ्गहं दुरासदत्वदीयनित्यसाम्राज्यप्रे-
प्सुरस्मीति प्रस्तुतव्यवहारं विषयं कण्ठरवेणाप्रतिपाद्यैव तत्प्रति-
बिम्बभूतः दुरारोहं सुमेरुशृङ्गाग्रमित एकोत्पातेनैवाविष्टानुमि-
कङ्कामीति विषयगुपनिबद्धः । विषयोपादाने तु निदर्शनैव ॥

यथावा—

मादृङ्मितवचनः क त्वादृङ्निगमागणेयसु-
गुणः क । भूमिष्ठ एव कल्पकसुमनिचयं निखि-
लमपचिचीयामि ॥ १६७१ ॥

अत्रापि मितपचमतिरहं निगमापरिक्रुद्धेयमगवदनन्तकल्पा-
णगुणविवक्षुरस्मीति विषयमकथयित्वैव भूमिष्ठ एव सकलकल्प-
तरुकुसुमान्यपचिचीयामीति विषयमेव निबद्धः ॥

यथावा—

यद्यपि नाहं पात्रं हृद्यतमाया हरे तव कृपा-
याः । उन्मर्याद उदन्वानुत्सर्पति चेदमुं निरु-
न्ध्यात्कः ॥ १६७२ ॥

अत्रापि स्वं नीचेऽपि मयि निरर्गलकृपाप्रसरध्वेदपर्यनुयो-
ज्यस्वातन्त्र्यवैभवं त्वां को नाम निरोद्धुमीष्टामिति बिम्बभूतवा-

कथार्थानुल्लेखेन उन्मर्याव इत्यादिप्रतिविम्बवाक्यार्थ एवोपन्यस्तः ॥

यथावा—

महतां सतां कुले मां विहितकृपस्त्वं व्यजी-
जनशौरे । निबुसीकार्यं धान्यं निविडे वातेऽ-
नुवात्येव ॥ १६७३ ॥

निविडे सान्द्रे वातेऽनुवात्येव अनुकूलतया ग्रहमान एव
धान्यं तुषाविविक्तमिति भावः । निबुसीकार्यं निस्तुषीकार्यं 'कडं-
गरो कुसं क्लीबे धान्यत्वाच्च तुषः पुमान्' इत्यमरः । निगतं कुसं
यस्य तद्विबुसम् । अत्र यादृच्छिकादिसुकृतवशात्सकुलप्रस-
वावसर एव परमपुरुषार्थस्साधनीय इति विषयवाक्यार्थमप्रति-
पाद्य तत्प्रतिविम्बवाक्यार्थमात्रमुल्लिखितम् ॥

यथावा—

श्रुतिपठिती वा भवतु स्मृतिपठिती वा हरिं
न विन्देद्यः । न हि कुकुरस्य रटतो भेदस्स्यात्कु-
कुटस्यापि ॥ १६७४ ॥

यः हरिं न विन्देत् सः श्रुतिपठिती स्मृतिपठिती वा भवतु,
उभयत्रापि पठितभेदेति विग्रहे दृष्टादिव्यञ्चेति कर्तरि इनिः तद्योगे
श्रुतिस्मृतिशब्दयोः 'कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्' इति
कर्मणि सप्तमी । ततस्सप्तमीसमासः, त्रयी धर्मशास्त्रं वा पठितवान्
स्यादित्यर्थः । कुकुरस्य शुनः कुकुटस्य च रटतः श्रुतिकुटु ध्वनतः
जेदो न हि स्यात् । उभयोरपि नैरर्थव्यस्य तौल्यादिति भावः ।
पक्षे कुकुर कुकुटशब्दयोः, रटतो भेद इत्यत्र अभेद इति छेदः ।

रटाभ्यामभेदो ■ किंतु भेद एवेत्यर्थः । अत्र भगवद्भजनहीनश्रुति स्मृतिपठनं निरर्थकमिति वर्ण्यमनुक्त्वा तत्प्रातिविम्बमेव निबद्धम् ।

यथावा—

केऽपि भजन्ते त्वदितरमितरे त्वामेव देव सेव-
न्ते । काकाः काका एव ह्यधरितशिरसोऽपि किं नु
हंसास्स्युः ॥ १६७५ ॥

काकाः वायसाः अधरितशिरसोऽपि । पक्षे काका इति
शब्दः विपरीतोऽपीत्यर्थः । अत्र देवतान्तरं भजतां महतापि
प्रयासेन भगवद्भक्तजनसाधर्म्यं न घटत इति विषयवाक्यार्थ-
मप्रदर्श्य तत्प्रातिविम्बवाक्यार्थं एव वर्णितः चमत्कारान्तरं तुदा-
हरणद्वयेऽपि व्यक्तमेव ॥

न चात्र सर्वत्रापि भेदेऽप्यभेद इत्यतिशयोक्त्या चारितार्थ-
यमिति वाच्यम् । तत्र हि पदार्थेन पदार्थस्यैवाभेदाध्यवसानम् '
'कनकलतायां विराजते चन्द्रः' इत्यादौ दृष्टम्, न तु व्यवहारेण
व्यवहारस्येत्यविषय एवायमतिशयोक्तेः । नापि सादृश्यभूलया
अप्रस्तुतप्रशंसया, धर्म्यशे प्रस्तुतत्वविरहात् । नापि निदर्शनया,
एकधर्मिगतव्यवहारद्वयोपादान एव तस्या इष्टेः । प्रकृते च
प्रकृतव्यवहारस्यानुगात्तत्वादलंकारान्तरमेव । एवंच—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चालपविषया भतिः ।

तितीर्षुर्बुस्तरे मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

इत्यत्र काव्यप्रकाशिकाकारो यन्निदर्शनामुदाहारीत् तदसंग-
तमेव, ललितस्यावश्यभ्युपगम्यत्वात् । निदर्शनाया अप्राप्तेः ।
तदेव ललितस्यालंकारान्तरत्वमुरीकुर्यतामाशयः ॥

अन्ये तु—ललितं नालंकारान्तरे, निदर्शनयैव गतार्थत्वात् । नन्वेकधर्मिगतप्रस्तुताप्रस्तुतव्यवहारद्वयोपादानजीविता निदर्शना कथमप्रस्तुतव्यवहारमात्रोपादाने पदं निधत्तामिति चेत्, श्रूयता-
मायुष्मता—इह तावदलंकाराः प्रायेण श्रौता आर्थाश्च संभवन्ति । तत्र श्रौतेभ्य आर्था न पृथगलंकारतया संख्यायन्ते किंतु पृथग्भेद-
र्था । तदलंकारसामान्यलक्षणेन क्रोडीकरणात् । इदं पुनर्वाक्यार्था-
निदर्शनास्वरूपम्—व्यवहारद्वयवद्भर्म्यभेदप्रतिपादनाक्षितो व्यव-
हारद्वयाभेदः । तत्र व्यवहारद्वयवद्भर्म्यभेदप्रतिपादनं श्रौतमेवापे-
क्षितमिति न नियमः । किंतु प्रतिपादनमात्रम् । तेन 'पर-
विसं हरन् मत्स्यो विषमेवास्यसंशयम्' इत्यत्र व्यवहारद्वयव-
द्धर्मिणोरभेदस्य श्रुत्या प्रतिपादन इव 'धिकपरस्त्वं तथाऽप्येष
विषमस्ति स कुर्मतिः' इत्यत्र आर्थप्रकृतव्यवहारवद्धर्मिश्रौताप्रकृ-
तव्यवहारवद्धर्मिणोरार्थाभेदस्य प्रतिपादनेऽपि धाक्यार्थनिदर्शना-
त्वमक्षतम् । एकत्र श्रौतीत्वं अपरत्रार्थीत्वमिति तु विशेषो
न वार्यते । पदार्थनिदर्शनास्वरूपं तूपमानोपमेयधर्मयोरभेदाध्य-
वसायमूल उपमेयोपमानधर्मसंबन्ध इति पृथगेव । एतदुभया-
न्यतरत्वं च प्राचीनरीत्या सामान्यलक्षणम् । यदि तु ललितं
पृथगलंकारस्स्यात् लुप्तोपमादिरप्युपमादेः पृथक् स्यात्, त्वयुक्त-
युक्तेस्तुल्यत्वात् । नन्वतिशयोक्तिरेवं सति रूपक एव निह्नीयेत ।
विषयविषयिणोर्द्वयोरप्युपादाने श्रौतं रूपकं, विषयमात्रोपादाने
त्वार्थमित्यस्यापि सुवचत्वात्, सत्यं, यत्र अलंकारशरीरमुम-
यन्नाप्यविलक्षणं तत्रैवालंकारव्यपदेशो युक्तः । यथा सादृश्यं
निष्पाद्यमानमुपमाशरीरं लुप्तोपमादिव्विलक्षणमेवेति तन्नाप्युप-
मयैव व्यपदेशो न्याय्यः । नालंकारान्तरेण । लुप्तत्वपूर्णत्वादिस्तु
न तच्छरीरनिविष्ट इति स्वयं व्यावर्तमानोऽपि नोपमात्वव्याव-

तैकः । तथाऽप्यत्रापीति स्थितिः । एवं च विषयतावच्छेदकरूपेण भाते विषये विषयितावच्छेदकावच्छिन्नाभेदस्य रूपकशरीरस्य विषयतावच्छेदकरूपेणाभासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेन द्वयोरेकालंकारत्वं न युक्तम् । निदर्शनाललितयोस्तु स्वरूपावेलक्षणं प्रदर्शितमेवेत्येकालंकारत्वमेवेत्याहुः ॥

इत्यलंकारमणिहारे ललितालंकारसरोऽष्टमधितमः.

अथ प्रहर्षणालंकारसरः (६९)

विना यत्नादर्भाष्टार्थसिद्धिस्स्योच्चप्रहर्षणम् ॥

अभीष्टार्थस्य तदुपायसंपादनयत्नेन विना सिद्धिः प्रहर्षणं नामालंकारः ॥

यथावा—

कृष्णाऽऽश्लेषरसायनमाध्यायन्ती गृहक्रियाव्यग्रा । त्वरिता स्खलिता च हठादुद्धरता तेन गोपिकाऽऽश्लिष्टा ॥ १६७६ ॥

आध्यायन्ती उत्कण्ठापूर्वकमाशासाना, गृहक्रियायां व्यग्रा अत एव त्वरिता शीघ्रं संचरन्ती अत एव स्खलिता स्खलितपदा च गोपिका हठात् अकस्मात् उद्धरता तेन कृष्णेन आश्लिष्टा । अत्र यत्नसामान्यशून्याया अपि गोपिकाया अभीष्टसिद्धिः ॥

अभीप्सितार्थादधिकलाभश्चापि प्रहर्षणम् ॥

इच्छाविषयभूतादर्यादधिकार्थस्य तद्वोच्चरयन्नं विनैव सि-
द्धिर्द्वितीयं प्रदर्शणम् ॥

यथा—

दृष्टा चेन्नन्दभुवा हृष्टा स्यामिति चिराद-
भिलषन्ती । लेभे गोपकिशोरी रहसि तदीया-
ङ्गपाळिसर्वस्वम् ॥ १६७७ ॥

अत्र भगवत्कर्तृकात्मकर्मकद्वन्द्वनमात्रेण स्वहर्षे संभाव्यमा-
नाया गोपकिशोर्यास्ततोऽप्यतिवेत्तातिशायिवारिरभ्यसर्गस्वसाम्रा-
ज्यरूपाधिकार्थलाभः ॥

यथावा—

संसारचारजनितां संसादयितुं विहस्ततां ये
त्वाम् । श्रीनाथाकलयन्ते ते नाम कृतास्त्वया
चतुर्हस्ताः ॥ १६७८ ॥

विहस्ततां विह्वतां 'विहस्तव्याकुली समौ' इत्यमरः ।
पक्षे विगतौ हस्तौ यस्य सः विहस्तः तस्य भावम् । यथा-
कथंचिद्वस्तवत्तासंपादनाय भगवन्तमुपासीनानां जनानां चतुर्ह-
स्ततावाप्तिरूपाधिकार्थलाभो विहस्तशब्दमतन्त्रेण निर्व्यूढ इति पूर्व-
स्माद्विशेषः ॥

यथावा—

त्वदनुग्रहात्तनीयश्रीर्वा स्यामित्युपेत्य शौरे
त्वाम् । वत बहुतपनीयश्रीरभूत्तव सखा तत्त-
स्त्वयाऽपचितः ॥ १६७९ ॥

हे शौरे ! तव सखाकुचेल इति भावः । त्वदनुग्रहात् तनीयश्रीर्षा स्याम् 'यावद्भियेत जठरम्' इत्याद्युक्तरीत्या अत्यल्पतरसंपन्ना स्यां न तु तदतिशयलिप्सुरिति भावः । इति त्वामुपेत्य ततः अनन्तरं त्वया अपचितः पूजितस्सन् 'पूजा नमस्याऽपचितः' इत्यमरः । बह्वी तपनीयश्रीः सुवर्णसंपत् यस्य स तथोक्तः अभूत् । वनेति विस्मये हर्षे वा । किञ्च अल्पतरतेजा अपि वा भवेयमित्यभिलषमाणः बहुतपनीयश्रीः अतिशयितमानुसंधान्धिश्रीरभूदित्यर्थोऽप्युपस्कार्यः । पक्षे तनीयश्रीशब्दः त्वया ततः तकारादनन्तरमिति यावत् । पचित इति छेदेः । पकारेण चितः घटितस्सन् । बहु इति भिन्नं पदम् । बहु यथा स्यात्तथा प्राग्विद्यमानवर्णापेक्षयाऽधिकैकवर्णतयेति भावः । तपनीयश्रीरिति शब्दोऽभूत् । अत्र कुचेलस्यापेक्षितादधिकार्थलामो वर्णितः ॥

भूवासवत्त्वमीप्सोस्त्वद्विजयात्कोसलेन्द्र विद्विषतः । स्वर्वासवत्त्वमददा भवतः किं ब्रूमहे महौदार्यम् ॥ १६८० ॥

भूवासवत्त्वं भूदेवेन्द्रत्वं, स्वः स्वर्गे वासवस्त्वं महेन्द्रत्वं वासोऽस्यास्तीति वासवान् तस्य भावं च । अददाः सर्वानरातीन् संहृतवानिति धस्तुस्थितिः । अत्रापि पूर्ववदेव ॥

यथावा—

जगतां जननि भवत्यास्तौल्यं मेप्सुः कचश्रियामेकः । तप्त्वाऽधःकृतशीर्षं कथमपि लभते स्म मेचकः कचताम् ॥ १६८१ ॥

हे जगतां जननि ! मेचकः चन्द्रकः अन्धकारो वा 'मेच-
कशशामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हेमः । भवत्याः
कचधिया केशमासां तौल्यं प्रेप्सुः ; अत एव एकस्मिन् अधःकृत-
शीर्षे तप्त्वा 'एकस्तपांसि कुर्वीत' इत्युक्तेर्विविक्ते एक एव
तपस्तप्तेति भावः । कथमपि भवत्याः कचतां लभते स्म ।
पक्षे मेचकशब्दः कचधिया अमेक इति छेदः । भवत्याः कच-
धिया सह तौल्यं प्रेप्सुः ; अविद्यमानो मे इति धर्मो यस्य स
तथोक्तः, 'शेषादिभाषा' इति कप् । मेचर्णरहितः चक इत्यध-
शिष्ट इति भावः । ततः विलोमतां प्रपन्नः कचशब्दतां लभते
स्मेत्यर्थः । अत्र मेचकस्य वाञ्छितार्थकचतौल्योपक्षया अधि-
कस्य तत्कचत्वस्य लाभो वर्णितः । श्लेषादिसमत्कृतिविशेषस्तु
पूर्ववदेव ॥

• यथावा —

यावन्मृगयति कामपि मरुपान्थश्चाश्रान्तिज्ञा-
न्तये छायाम् । तावदकस्माद्द्वैषं पिदधे चण्डां-
शुबिम्बमम्बुमुखा ॥ १६८२ ॥

मरुपान्थ इत्यनेन सर्वदा छायादौर्लभ्यं सूच्यते । कामपि
छायामित्यनेन शाकोटकाद्यतिशुद्धतरुप्रविदलच्छायामित्युक्तम् ।
अत्राप्रस्तुतमरुपान्थकर्तृकयार्तिकचिच्छायान्वेषणाकस्मिकप्रज्ञाजल-
धरकर्तृकग्रैष्मचण्डांशुबिम्बविधानप्रशंसा यावदेव भवपथगता-
गतज्जदशमनकृते यंकाचिच्छरणं पर्यालोचयति चेतनस्थावदेव
यादृच्छिकप्रासङ्गिकादिसुकृतवशात्प्रत्यक्षतामुपगतवता मगधता
तत्तापछान्तिर्निर्धर्तितेति प्रस्तुतेऽर्थे पर्यवस्यतीत्यप्रस्तुतप्रशंसारू-

पेऽत्र वाक्यार्थे अभोप्सितायादधिकार्यलामः स्पष्ट एव । अय-
मेव हि पूर्वभ्यो विशेषो यदप्रस्तुतप्रशंसासंकीर्णत्वम् ॥

उपायसिद्धये यत्ने क्रियमाणे यदृच्छया ।

साक्षात्फलस्य लाभोऽपि प्रहर्षणमितीरितम् ॥

फलमवाप्त्वा तत्प्राप्तये तदुपायगोचरो यत्नो लोके प्रसिद्धः ।
तादृशयत्नादतर्किततत्फलस्यैव लाभो यत् सोऽपि प्रहर्षणमित्ययः ।
अयं तृतीयः प्रकारः ॥

यथावा—

त्वत्सेवनेन संपदमीप्सुस्त्वच्छिखरिसंमुखो म-
नुजः । तावत्पश्यति सिन्धुरबन्धुरमीश स्वम-
न्दिरालिन्दम् ॥ १६८३ ॥

हे ईशेति संबोधनम् । अत्र गङ्गास्तैश्वर्यलामोपायभूतभगवत्से-
वनसिद्धयर्थच्छेषाचलामिमुखप्रस्थानात् स्वमन्दिरालिन्द एव
तादृशैश्वर्यलाम इति तृतीयं प्रहर्षणम् । इदं च कार्यकारण-
पौर्वापर्यव्यतिक्रमरूपातिशयोक्त्युत्तमम् ॥

यथावा—

यमुनातीरनिकुञ्जं कृष्णवशकिरमूलविचिची-
षुः । प्राप्य हठात्तत्रागतममुमेव वशीचकार गोप-
वधूः ॥ १६८४ ॥

अत्र भगवद्वशीकरणोपायभूतमूलिकार्थाद्यमुनातीरनिकुञ्जग-
मनात्तत्रैव भगवद्वशीकारलामः । एवंच साक्षात्तद्देयकयत्नम-

तरेणाप्यभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणमिति प्रहर्षणमित्यसाधारणं सामान्यलक्षणमिति ध्येयम् ॥

चन्द्रालोके तु 'वाङ्मित्यर्थोऽधिकप्राप्तिरयत्नेन प्रहर्षणम्' इति द्वितीयप्रभेद एव लक्षितः । न तु प्रथमतृतीयौ । अन्ये तु—प्रथमप्रहर्षणोदाहरणे इष्टार्थानुकूलप्रयत्नाभावेऽपीष्टप्राप्तिवर्णनेन न प्रहर्षणालंकारोऽभ्युपेयः, प्रयत्नस्य कार्यमात्रं प्रति कारणतया इष्टार्थतदुपायगोचरप्रयत्नाभावेऽपीष्टार्थसिद्ध्या कारणं विना कार्योत्पत्तिरूपविभावनाया एव विषयत्वात् । अतः प्रहर्षणस्य भेदद्वयमेवेति । इयांस्तु विशेषः—यत्तत्र कारणाभावशब्दः इह त्वार्थ इत्याहुः ॥

इत्यलंकारमणिहारे प्रहर्षणसर एकोनसप्ततितमः.

अथ विषादनालंकारसरः (७०)

यदभीष्टविरुद्धार्थलाभस्तस्याद्विषादनम् ॥

अस्य च अभीष्टार्थलाभार्थं कारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता जातश्च विरुद्धार्थलाभः सः, यत्र च इष्टार्थं प्रयुक्तोऽपि कारणे तस्मान्न विरुद्धार्थलाभः, अपितु स्वकारणवशात् स च विविक्तो विषयः । यत्र तु इष्टार्थं प्रयुक्तात्कारणादेव विरुद्धार्थलाभः तत्र तादृशकारणविरुद्धार्थयोस्त्याद्योत्पादकभाव-लक्षणसंसर्गस्यामनुरूपत्वाद्भेदः । इयमाणविरुद्धार्थलाभाच्च विषादनमिति संकीर्णतैव । एवं चास्य न विषमभेदैर्गतार्थत्वेति

मन्तव्यम् । विषमासंस्पृष्टस्याप्येतद्विषयस्यानुपदमेय दर्शयिष्य-
माणत्वात् ॥

यथावा -

भात्येवमेव भानुर्भार्यासुखमेवमेव विन्देयम् ।
ध्यायत्येवं कोके सायं हन्ताम्बुधौ ममज्ज रविः ॥

अत्र हि नास्ति विक्रमप्रमेदस्य विषयः, इष्टार्थं कारणप्रयो-
गाभावात्, इष्टार्थप्रयुक्तकारणेन सह विरुद्धार्थस्य उत्पाद्योत्पादक-
भावलक्षणसंसर्गस्याननुरूपत्वं हि तच्छरीरम् । तस्माद्विषादन-
मेवात्राप्रस्तुतप्रशंसामटकतयाऽवस्थितम् । अत्र ह्यप्रस्तुतश्चकवा-
कवृत्तान्तः अतिमात्रानित्यमैहिकविभवं नित्यतमं प्रत्येत्य शाश्व-
ततमनिश्चेयसंसाधनान्यसाधनोपेक्षया समयमतिवाहयति तावदेव
प्राप्ततादृशविभवमंशे कस्मिंश्चिद्वधन्ये पर्यवस्यतीत्यप्रस्तुतप्रशंसा॥

यथावा—

कृतमेतदिदं कार्यं कृताकृतमिदं सुखाय भविता
नः । इति विमृशन्नेव जनस्त्वदिमुखो हन्त
मृत्युना ह्रियते ॥ १६८६ ॥

अत्रामीष्टसुखविरुद्धमृत्युहरणरूपार्थलाभः । अत्र—

इदं कृतमिदं सज्जमिदमन्यत्कृताकृतम् ।

एवमीहासमायुक्तं मृत्युरावाय गच्छति ॥

इति महाभारतवचनार्थोऽनुसंहितः ॥

द्वितीयप्रकारे यथा—

उपगूहति नन्दसुते त्रपया पिहिताननाऽपि

गोपवधूः । श्लथबन्धकञ्जुलीका हर्षोच्छूनस्तनद्व-
यतयाऽऽसीत् ॥ १६८७ ॥

अत्राभीष्टस्याननपिधानस्य विरुद्धोऽर्थः कञ्जुलिकाबन्धसौ-
थिल्यं कारणभूतत्रयाप्रत्यनीकत्वात्, तच्च हर्षोच्छूनस्तनद्वयतारूप-
स्वकारणादेवोत्पन्नं न तु पिधानानुकूल्यत्वात् । नापिष्टसाधन-
त्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्टानुत्पत्तिरप्यास्ति, आननपिधानरूपस्येष्ट-
स्योत्पत्तेः । अतो विषादनमेवात्र, ॥ विषमम् । अयमप्यलङ्कारो
दीक्षितोपश्रमेव ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे विषादनसरस्सप्ततितमः.

अथोल्लासालङ्कारसरः (७१)

यदन्यगुणदोषाभ्यामन्यस्य गुणदोषयोः ।

आधानं वर्ण्यते प्राहुरुल्लासालङ्कृतिं तु ताम् ॥

तच्च गुणेन गुणस्य दोषेण दोषस्य गुणेन दोषस्य दोषेण
गुणस्य चेति चतुर्धा । क्रमेणोदाहरणानि—

अपि मयि पतेदपाङ्गः कृपया शिशिरोऽम्बु-
जाक्षभक्तिजुषाम् । अपि धन्यस्स्यामहमिति स
पितामह एव वाञ्छति किमन्यः ॥ १६८८ ॥

अत्र श्रीनिवासभक्तिरूपभागवतगुणेन तदपाङ्गसङ्गात्पिताम-
हादीनामपि धन्यत्वगुणाधानम् । आधानं च तद्वत्तावुच्चिः ॥

यथावा—

त्वत्कृपयाऽपरिभाव्यो लोकस्याग्रत उदारिता-
कारः । सर्वस्योपरिभाव्यो वर्वर्ति त्वत्पदाश्रितो
भगवन् ॥ १६८९ ॥

लोकस्य अपरिभाव्यः अतिरस्कृत्यः अग्रतः उदारितः उदा-
रीकृतः आकारः यस्य सः उवर्णेन दारितः मिश्रः अकारो यस्य
सः तथोक्तः इति च । सर्वस्य लोकस्य उपरि भाव्यः श्रेष्ठतया
माननीयस्सन् वर्धति । पक्षे अपरिभाव्यशब्दः आदौ भवर्णन्या-
वनेन तत्रैव उवर्णन्यासेन च उपरिभाव्य इति निष्पद्यत इत्यर्थः ।
अत्र भगवत्कृपारूपगुणेन तत्पदाश्रितस्थापरिभाव्यादिगुणाधानम् ।
पूर्वं शुद्धं, इदं तु श्लेषसंकीर्णमिति विशेषः ॥

यथावा—

जलजन्तुकुले जातस्त्वदृष्टश्चेद्यदृच्छया जातु ।
हन्त कुलीरोऽपि नरो नेतस्स्यान्ननु कुलीन एव
हरे ॥ १६९० ॥

हे नेतः ! सर्वेश्वर । जलजन्तूनां जडजन्तूनां च कुले जातः
कुलीरः कर्कटकोऽपि जातु यदा कदा वा यदृच्छया ■ त्वैदंप्रयेण
त्वया दृष्टश्चेत् यादृच्छिकादिसुकृतपरिणतिवशात् कदाक्षितश्चे-
दित्यर्थः । कुलीनः सदैव इत्यर्थः । 'महाकुलकुलीनार्यसंश्रय-
जनसाधवः' इत्यमरः । 'कुलात्मन्' इति खः । नर एव मानुष
एव स्यान्ननु भवेदेव । हन्तेति भगवत्कटाक्षप्रभावपरिचिन्तन-
जनितहर्षे । पक्षे कुलीरशब्दः नरः रेफरहितस्सन् नेतः तत्रैव
नकारेण इतः संयुतश्चेत् कुलीन इति निष्पद्येतेत्यर्थोऽपि चम-

त्कारी । अत्रापि भगवत्कटाक्षप्रभावरूपगुणेन कुलीरस्यापि कुली-
ननरत्वरूपगुणाधनम् । श्लेषसंकीर्णत्वं अमत्कारविशेषश्च पूर्वव-
देव । संभावनागमितत्वं तु विशेषः ॥

यथावा—

त्वत्तो बहुप्रसादसारहितत्वाद्बहुप्रदश्च पुमान् ।
चातुर्वर्ण्यश्लाघ्यो भवेत्स्वयं जननि दान्तिमस्व-
मयन् ॥ १६९१ ॥

हे जननि ! स्वयं दान्तिमतो भावः दान्तिमस्वं दान्ततां
अयन् प्राप्नुवन् । पक्षे दकारः अन्तिमो यस्य तस्य भावं अयन्
पुमान् पुरुषः इदं विशेषणं बहुप्रसाद इत्यस्य । त्वत्तः त्वदनु-
प्रदादिति यावत् । बहुप्रसादः त्वत्कृपाकृतबहुप्रसादविषयस्त-
न्नित्यर्थः । सारश्चात्सौ हितश्च सारहितः तस्य भावे सार-
हितत्वं तस्मात् अर्थिनामुत्तमहितत्वं प्राप्येत्यर्थः । दृग्बलोपि
पञ्चमी । यद्वा त्वत्तः त्वत्कटाक्षादिति यावत् । बहुः प्रसादः
प्रसन्नता यस्य स तथोक्तः । अयं हि 'यद्वातुस्तौम्यता सेयं
पूर्णन्दोरकलङ्कता' इत्युक्तो चातुर्मेघान् गुणः, अत एव सारहित-
त्वात् उक्त एवार्थः । बहुप्रदः स्थूललक्षो भूत्वा । पक्षे बहुप्र-
सादशब्दः सारहितत्वं सावर्ण्यराहित्यं प्राप्य बहुप्रद इति निष्प-
द्यत इत्यर्थः । अतएव चातुर्वर्ण्येन ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयेन श्लाघ्यो
भवेत् । पक्षे पञ्चवर्णात्मको बहुप्रसादशब्दस्सावर्ण्यराहित्ये चतु-
वर्णात्वेनैव श्लाघ्यो भवेदित्यर्थः । प्रथमिकार्थपक्षे चत्वारो वर्णाः
चातुर्वर्ण्यमिति विग्रहः 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे' इति स्वार्थे ष्यन् ।
द्वितीयस्मिन् पक्षे तु चत्वारो वर्णा यस्येति बहुव्रीहिः । ततः

‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यश्च’ इति भावे ष्यन् । अत्र भगवत्प्रसाद-
प्रभावगुणेन तद्भक्तस्य सारहितत्वादिगुणाधानम् । भगवत्कटा-
क्षप्रभावाद्बहुप्रसादत्वाद्याधानं वा ॥

यथावा—

दुर्गतिवशात्पुमान्यो बहुप्रमादोऽपि तत्र दृशां
विषयः । मानिततां प्राप्य भवेद्बहुप्रदस्स खलु
कलशजलधिसुते ॥ १६९२ ॥

हे कलशजलधिसुते ! दुर्गतिवशात् दारित्र्यवशात् बहु-
प्रमादः बहुविपदपि । पक्षे बहुप्रमादशब्दो यः पुमान् तत्र दृशां
कटाक्षाणां विषयः भवेत् स पुमान् पुरुषः पुल्लिङ्गो बहुप्रमाद-
शब्दश्च मानिततां जगत्पूजिततां । पक्षे सावर्णेन अनिततां अयु-
क्ततां च प्राप्य बहुप्रदः दानशौण्डः भवेत्खलु । पक्षे बहुप्रद-
इति निष्पद्येत्यर्थः । अत्र लक्ष्मीकटाक्षप्रसरणगुणेन दुर्गतेरपि भद्रो-
दारतादिगुणाधानम् । एकस्मिन्नाशारे बहुप्रमादत्वबहुप्रदस्वरूपा-
नेकाधेयवर्णनरूपपर्यायालंकारगमितत्वं विशेषः । श्लेषादिलक्ष्मी-
णत्वं ■ पूर्ववदेव ॥

यथावा—

आदौ वैश्वानुमतोऽप्यग्रचनरो यस्स्वभावतः
कश्चित् । दृष्टः क्रमेण भवता वैश्वानर एव भवति
को विनायः ॥ १६९३ ॥

हे भगवन् ! अग्रचनरः अग्रजन्मा मनुजः ब्राह्मणः वै इति
प्रसिद्धौ । आदौ श्वासिः अनुगतः श्वानुगतः “श्वक्रोडी इयेनजीधी

च' इत्याहुकमिषिद्धाचारवान् भवन्नापि याः कश्चित् भवता क्रमेण
 यादच्छिकादिसुहृत्परिपाकक्रमेण तद्वशादिति यावत् । दृष्टश्चेत्
 वैश्वानरः अग्निः तद्वच्छुचिस्तेजस्वी च भवति, पक्षे आदौ वैश्वा
 इति वर्णाश्रयमनुगतः अग्नौ तसौ नकाररेफौ यस्य स तथोक्तः ।
 यः कश्चिच्छब्दः क्रमेण उक्तवर्णानुपूर्व्येण दृष्टश्चेत् वैश्वानर एव
 भ त्ति नान्यशब्द इत्यर्थः । अत्रापि भगवन्महिमातिशयगुणेन
 तद्विशेषादशुचेरपि शुचित्वगुणाधानम् । एकस्मिन्नाधारे अशु-
 चित्वशुचित्वरूपानेकाधेयवर्णनात्मकपर्यायेण संभाधनेन च संकी-
 र्णत्वं विशेषः ॥

यथावा—

अजहत्स्वामिन् प्रकृतिं सन्नान्तस्थानभाग्यतो
 भवतः । अपि पक्षी पद्माक्षीभविष्यति ततः
 किमत्र वक्तव्यम् ॥ १६९४ ॥

हे स्वामिन् ! प्रकृतिं स्वस्वभावं अजहदेव स्वप्रकृत्यनुगुणं
 ज्ञेयमान एव न तूपासनादि कुर्वन्निति भावः । भगवतः सन्नः
 दिव्यालयस्य अन्तः स्थानं स्थितिः तद्रूपं यत् भाग्यं भागधेयं
 तस्मात् सन्नान्तस्थानभाग्यतः सार्धविभक्तिकस्तस्तिः । पक्ष्यापि
 विहगोऽपि तिर्यग्जन्तुरपीति भावः । पद्माक्षो भगवान् अपद्माक्षः
 पद्माक्षस्तसंपत्स्यते पद्माक्षीभविष्यति । च्छिः । उपायामिमुख्य-
 गन्धस्यापि वचीयान् पक्षिमात्रोऽपि भवद्विद्यालयवासभाग्यव-
 शात् 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्युक्तरीत्या ब्रह्मविदिव भगवत्सा-
 रूप्ययोग्यो भविष्यतीति भावः । ततः तदपेक्षया वक्तव्यं किमस्ति
 कथनीयं तन्माहात्म्यं ततोऽपि नान्यदवशिष्यत इति भावः ॥

पक्षे स्वां इन्द्रकृति इति छेदः । स्वां स्वकीयां इन्द्रकृतिं मत्स्वर्ग्येन इन्द्रत्ययेन युक्तां प्रकृतिपक्षीति प्रकृति अजहदेव । इन्द्रत्ययान्तप्रकृतिकत्वात्तस्येति भावः । पक्षी पक्षीतिशब्दः सन्ना-
स्तस्थानभाक् यतः इति छेदः । यतः यस्मात्कारणात् आव-
र्णेन सह वर्तत इति सन्नं अस्तस्थानं मध्यभागः तद्भजतीति
तथोक्तः । ततः तस्मात्कारणात् पक्षाक्षी भविष्यति । पक्षाक्षीति
निष्पत्स्यते । अत्र यत्कथं किं यत्कथ्यप्रक्रिया सर्वाऽऽयुक्तैव
नाभ्यारिकचिद्व्यतिथ्यत इति भावः । अत्र भगवन्मन्दिरमहिमगुणेन
तन्निवासेन पक्षिणोऽपि भगवत्सारूप्यगुणाधानम् । अन्यत्सर्वं
पूर्ववदेव ॥

यथावा—

आद्यमरत्वं गतमप्यथ अतितरान्तकत्वमाप्त-
मपि । हरितत्ववित्त्वभूम्ना तत्साधर्म्येण मरतकं
भाति ॥ १६१५ ॥

मरतकं ग्राह्यमतं मरतकपदं च, तयोस्तादात्म्यम् । आद्य-
मरत्वं पूर्वदेवत्वं दैत्यत्वमित्यर्थः । गतमपि कर्मवशाद्ब्रह्मादिव-
दिति भावः । अथ च अनन्तरं च अतितरान्तकत्वं अतिवेलज-
गन्नाशकत्वं दैत्यत्वानुगुणमिति भावः । आप्तमपि । पक्षे आद्यौ
प्राथमिकौ मरौ मवर्णरेफौ यस्य तत् आद्यमरे तस्य भावः तत्त्वं
गतं अथ च मरवर्णानन्तरं च अतितरां अतिवेलं तर्कौ तकारक-
कारौ यस्य तत् अतितरांतकं तस्य भावं आप्तमित्यर्थः । मर-
तकशब्दस्यैवं वर्णचतुष्टयात्मकत्वादित्यभिप्रायः । हरेः भगवतः
तत्त्वं याथात्म्यं वेत्तीति वा हरिरूपे परं तत्त्वं वेत्तीति वा
हरितत्त्ववित्त्वं तस्य भावः हरितत्त्ववित्त्वं तस्य भूम्ना तत्साध-
र्म्येण भाति ।

इवं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथयन्ति च ॥

इत्युक्तरीत्या भगवत्साम्यं प्राप्य प्रकाशत इत्यर्थः ॥

पक्षे—हरितत्वं हरिर्द्वर्णत्वं विन्दतीति हरितत्ववित् । विन्दतेः क्तिप् । तद्भूत्वा तत्साधर्म्येण भवति । मरुतकमणेर्हरितवर्णत्वेन भगवत्सावर्ण्यात्तथोक्तिः । नीलहरिद्वर्णयोरभेदः कविसमयसिद्धः, अत्र मकाररेफादिवर्णवस्त्वं मरुतकशब्दगतं हरितस्वभावरत्वं तद्वर्धगतमपि शब्दार्थतादात्म्यसाम्राज्यादभेदेनाध्यवसितमिति रहस्यम् । भगवन्निष्ठमहिमगुणेन तत्तत्त्वविदि मरुतके तत्साधर्म्यगुणाद्यानम् । हरितत्वधिरन्नादिशब्दकोडोक्तार्थद्वयाभेदाध्यवसायनिर्व्यूढप्रतिबन्धकसङ्गवेऽपि कार्योत्पत्तिलक्षणविभावनाविशेषेण पूर्वोक्तरीत्या पर्यायालंकारविशेषेण चोपस्कृतमित्यवधेयम् ॥

यथाचा—

अचलामरस्थितिः प्राग्येनाप्ताऽन्ते प्रतीपवर्ण-
गतिः । भूत्वाऽपि मरुतं तद्वरिरुच्या स्वार्थतो
न विभ्रष्टम् ॥ १६१६ ॥

येन मरुक्तेन गारुत्मतमणिना मरुतपदेन च प्राक् आदौ अचलामरस्थितिः अचलामरो भूदेवः तस्य स्थितिः मर्यादा आत्मा ब्राह्मण्यं लब्धमित्यर्थः । पक्षे अचला निश्चला मरुस्थितिः मकाररेफथोरवस्थानं आत्मा 'स्थितिस्त्रियामवस्थाने मर्यादायां च सीमनि, इति मेदिनी । तत् मरुतं तत्पदं च । अन्ते अवसानसमये प्रतीपवर्णः ब्राह्मणप्रतिकूलवर्णः शूद्रवर्ण इति यावत् । गतिः संबन्धो यस्य तत्तथोक्तं । अजामिलादिवद्वृषलसंसर्गदूषितामिति

भावः भूत्वा ; पक्षे अस्ते स्वचरमभावे प्रतीया प्रतिलोभा वर्ण-
गतिः वर्णयोः ककारतकारयोः स्थितिः यस्य तत्तद्योक्तं भूत्वा-
ऽपि । मरकतमिति पदं मरकतं भूत्वाऽपीत्यर्थः । हरौ भगवति
रुच्या निरतिशयप्रीत्या 'यमेवैष वृणुते' इत्युक्तरीत्या भगवत्कृत-
स्वविषयकप्रीत्या वा । पक्षे भगवत्तुल्यरुचा उपलक्षितमिति शेषः ।
स्वार्थतः स्वाभोगितितिश्रेयसरूपनिरतिशयपुरुषार्थात् न विभ्रष्टं-
न प्रच्युतं । किंतु साधितवदेवेति भावः । पक्षे स्वाभिधेयाद्वाह-
तमतमणिलक्षणात् न विभ्रष्टं मरकतपदस्य यादृशार्थप्रत्यायकता
मरकतमित्यस्यापि पदस्य तादृशार्थप्रत्यायकताया एव प्रसिद्ध-
त्वात् स्वार्थविभ्रंश इति भावः । अत्रापि पूर्वोदाहरणवदेव सर्व-
भनुसन्धेयम् ॥

यथाथा—

आदिमवर्णात्रितयत्यक्तोऽपि त्वद्रुचेर्बलाढ्यतया ।
वर्णान्तरगोऽपि जहौ न स्वार्थं वारिवाहको भग-
वन् ॥ १६९७ ॥

हे भगवन् ! वारिवाहकः अम्बुवाहः वारिवाहकशब्दश्च
आदौ भवं आदिमं यत् वर्णात्रितयं ब्राह्मणाद्विधर्षणार्थं । पक्षे वारिवा
इति वर्णत्रयं तेन त्यक्तोऽपि ; त्वद्रुचेः स्वार्थे प्रीतिसद्भावाद्धेतोः
त्वदनुग्रहसद्भावाद्वा । बलाढ्यतया विवेकादिसाधनसप्तकान्तर्गता-
नवसादलक्षणमनोबलवत्त्वेन ईदृशयत्नासद्भावे विवक्षितपुरुषार्थला-
भायोगात् । यच्छ्रूयते 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इतीति भावः ।
पक्षे । त्वद्रुचेः त्वत्तुल्यधुतिसद्भावादित्यर्थः । यद्वा । स्वदभिमा-
यानुरोधादित्यर्थः । बलाढ्यतया बला इति वर्णद्वययुक्ततया
स्वदिच्छानुसारात् 'न गिरा गिरा, इति श्र्यायात् वारिवा

इति वर्णत्रयनिषेधेन तत्स्थाने विधीयमानं यत् बला इति वर्ण-
द्वयं तादृशवर्णवस्त्वेन वर्णाभ्यन्तरगोऽपि अवरवर्णं प्राप्नोऽपि पक्षे बला
इत्याकारकवर्णाभिन्नवर्णान्तरसंबन्धोऽपीत्यर्थः । बलाहक इति
निष्पन्नोऽपीत्यभिप्रायः । पृषोदरादिगणे कारिवाहकशब्द एव बला-
हक इति पठितः । स्वार्थं स्वाभीष्टं परमपुरुषार्थं न जहौ ।
भगवत्प्रीतिसद्भावे पुरुषार्थसाधनविषये अवरवर्णसंबन्धोऽपि न
प्रतिबन्धक इति भाषः । पक्षे स्वाभिधेयं न जहौ कारिवाहक
शब्दस्य बलाहकशब्दत्वेऽपि तुल्यार्थकत्वादिति भावः । अत्रापि
भगवद्गुणेन बलाहकस्य गुणधानम् । अन्यत्राश्वत् ॥

अन्यदोषेणान्यदोषाधानं यथा—

बहुधाऽपि च यतमानास्तव धामगतिं कदा-
ऽप्यलभमानाः । मशकतया वाऽत्र स्वानसृष्ट-
वन्तं विधिं विनिन्दन्ति ॥ १६९८ ॥

अत्र भगवद्भक्तानां श्रीनिवासनिवासगमनाभावदोषेण तद्वि-
व्यालये मशकतया वाऽपि स्वानसृष्टवतो विधेर्निन्दारूपदोषा-
धानम् ॥

यथावा—

तुष्टेषुस्तव भगवन्ननन्तमद्भुततमं च महिमा-
नम् । एकामेव रसज्ञां निर्मितवन्तं विधिं विनि-
न्दामि ॥ १६९९ ॥

अत्र तुष्टेष्वारकरसज्ञत्वदोषेण अनेकरसज्ञा अनिर्मितवतो विधे-
र्निन्दित्वरूपदोषाधानम् ॥

अच्युतपदनिगलितमप्यसारविषयेषु मदविदि-
तमेव । धावददान्तं हन्मम धात्रा सृजता प्रता-
रितोऽस्मि मुधा ॥ १७०० ॥

इदं भूयसाऽपि यत्नेन दुःशक्यमनोनिग्रहतया निर्विद्यमानस्य
कस्यचिदप्रपञ्चस्य वचनम् । तथाहि—अच्युतस्य भगवतः पदे
चरणे निगलितमपि निश्चलतया स्थापितमपि, पक्षे तुर्मोचका-
रारूपस्थानविशेषशृङ्खलितमपि मदविदितं मया अज्ञातमेव यथा
स्थास्यथा असारेषु विषयेषु देशेषु च 'विषयो गोचरे देशे
तथा जनपदेऽपि च' इति मेदिनी । धावत् रुचिमेदाद्विषयरसा-
नेधास्वादयदिति भावः । पक्षे कारागृहाद्विशृङ्खलतया स्वैरं देशा-
देशं धावमानमिति भावः । अदान्तं स्वरूपतोऽशिक्षितं मम इत्
चेतः सृजता धात्रा, अनेन स्वतः पोषकस्वभावेनापीति व्यज्यते ।
मुधा प्रतारितोऽस्मि व्यर्थमेव वञ्चितोऽस्मि । ईदृगतिदुर्दान्तश्च-
पलचेतस्सर्जनपूर्वकमद्वञ्चनेन ■ किञ्चिदस्य प्रयोजनं विमृशन्नपि
पद्मापीति भावः । अत्र प्रपञ्चमनसश्चापत्यरूपदोषेण तत्कष्ट-
धर्तुः प्रतारकत्वरूपदोषाधानम् । प्रकृते प्रपञ्चमनोदृष्टान्ते उच्छृ-
ङ्खलकारागृहस्वैरनिस्सृतचेतोऽदत्तान्तप्रतीतिरूपसमासोक्त्युपस्कृत-
मिदम् । पूर्वोदहारणे ■ उभे अपि शुद्धे इति विवेकः ॥

यथाया—

अधिनाथो भवतु विधिर्ननु नाथ त्वयि मना-
कपराचीने । भगवन्ननाथ एव हि भविता कश्चिन्न
कोऽपि विशयोऽत्र ॥ १७०१ ॥

ननु नाथ हे भगवन् ! कश्चित् अधिनाथः यः कश्चिद्वैश्वर्यशाली जनः विधिर्मवतु ग्रहैव भवत्विति लोकोक्तिः । किं तावतेति भावः । त्वयि भगवत् पराचीने पराङ्मुखे सति अनाथ एव भविता । त्वय्युदासीने कोऽन्यो नाथस्स्यादिति भावः । पक्षे अधिनाथशब्दः विधिः विगतधिवर्गश्चेत् अनाथ इति संपद्येतेत्यर्थः । अत्र मनान्भगवत्पाराङ्मुख्यदोषेणाधिनाथस्य विधेरपि कस्यचिदनाथत्वरूपदोषाधानम् । उपदर्शितश्लेषचमत्कारस्तु पूर्वोक्तो विशेषः ॥

अन्यगुणेनान्यस्य दोषाधानं यथा—

अतिवेलसहनशीला विपुलेव तवान्तरङ्गरी-
तिरिति । वारंवारं मनुजास्त्वेवं विधदति किलां-
हसां भारम् ॥ १७०२ ॥

अत्र आस्थितिकभगवत्क्षमागुणेन तुर्दान्तानां स्वैरवुरितभार-
करणरूपदोषाधानम् ॥

यथावा—

आद्यन्ताक्षरवैरं त्वय्यखिलसुहृत्तमे रमेश वि-
भो । वैश्वानरमप्यन्तश्श्वानं को नाम भुवि न
जानाति ॥ १७०३ ॥

हे विभो रमेश ! अखिलसुहृदि 'सर्वस्य शरणं सुहृत्' इति ध्रुत्वुद्धोषितसर्वसौहार्दे त्वयि आद्यन्ताक्षरमिदं व्याप्य आद्यन्तं यावच्छरीरपातमित्यर्थः । अक्षरं अक्षर्यं वैरं विरोधः यस्य ते तथोक्तं वैश्वानरमपि बह्निर्बुध्यमपीति यावत्, अतिपवित्रमपीति भावः । श्वानं सारमेयसदृशं अन्तः मनसि को नाम भुवि न

जानाति । दक्षिणप्रेत प्रकाशं शुनकतुल्यं वक्तुमनोशोऽपि चेत्तसि
तथा जानीयादेवेति भावः । पदं आद्यन्ते प्रथमचरमे अक्षरे वर्णे
वैररूपे यस्य तं तथोक्तं आद्या वै इति वर्णान् अन्त र इति वर्णेन च
युक्तमित्यर्थः । वैश्वानरं वैश्वानरशब्दं अन्तश्श्वानमिति समस्तं
पदम् । अन्तः वैर इत्याकारकवर्णद्वयमध्ये श्वान इत्याकारकवर्णद्वयं
यस्य तं तथोक्तं को नाम न जानाति ; सर्वोऽपि वैश्वानरशब्दः
ईदृगिति जानालेवेति भावः । अत्र भगवतोऽखिलसुहृत्त्वादिगुणेन
तद्वैरस्य दोषत्वानुवर्णनम् ॥

यथात्रा—

त्वदपाङ्गविपर्यासान्नहुषो नाके महाशयोऽपि
भवन् । अन्तेच्युत ऊर्जिततां प्राप्नोऽपि महाश-
युर्वभूवाम्ब ॥ १७०४ ॥

हे अम्ब ! नहुषः नाके महाशयः महेच्छः भवन्नपि त्रैलोक्यै-
श्वर्यं भजन्नपीति यावत् 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । अप्रति-
हतेच्छो भवन्नपीत्यर्थः । ऊर्जिततां सर्वप्रकारयत्नत्वं प्राप्नोऽपि
त्वदपाङ्गविपर्यासात् अन्ते पर्यवसाने च्युतः स्वर्गाङ्गदृष्टस्तन् महा-
आसौ शयुश्च महाशयुः अजगरो बभूव । 'अजगरे शयुर्वाहस
इत्युभौ' इत्यमरः । अन्यत्र महाशयशब्दः अन्ते अच्युतः च्युता-
कारः ऊर्जिततां उवा उकारेण ऊर्जिततां प्राणिततां उकारघटि-
ततामिति यावत् । प्राप्नोऽपि अपिस्समुच्चये । न केवलमन्ते अका-
रच्युततामेव किंतु तत्रैव उकारसंबन्धतां च प्राप्त इत्यर्थः । महाश-
युरिति निरपघमेति भावः । अत्र श्रीकटाक्षनिष्ठमहोदरत्वादिगु-
णेन तद्विपर्यासहेतुकमहाशयुत्वदोषो नहुषस्य निबद्धः ॥

अन्यदोषेणान्यगुणधानं यथा—

ALANKARA—III.

दण्डधरस्त्वमिति हरे चण्डकरादिस्त्वकृत्यम-
धिकुर्वन् । भद्राय भवति जगतां निद्रात्यलसे
प्रभौ जनस्त्वैरम् ॥ १७०५ ॥

प्रभौ अलसे सति जनः स्वैरं निद्रातीति योजना । अत्र भग-
वतो दण्डधरत्वसुचितक्रौर्यदोषेण चण्डकरादेः स्वस्वाधिकारनि-
र्वर्तनमूलकजगत्क्षेमनिष्पादनलक्षणगुणाधानम् । अयं च व्यति-
रेकमुखप्रवृत्तेन तुरीयपादगतार्थान्तरन्यासेन समर्थितः । अत्र
'भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः' इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंधेयः ।
इदं भगवतो दण्डधरत्वं क्रौर्यमिति लोकदृष्ट्योरुक्तम् । वस्तुतस्तु
तस्यापि गुणत्वमेवेत्यभाषि भगवद्भाष्यकारैः । एवं सत्यन्यगुणे-
नान्यगुणाधानस्यैवोदाहरणं भविष्यति ॥

यथावा—

चक्रेण व्यलुनास्त्वं चैद्यस्य शिरोधरां सरो-
जाक्ष । किं छिन्नमस्य तावत्त्वत्सायुज्यं परं त्वने-
नाप्तम् ॥ १७०६ ॥

अत्र भगवतश्चक्रस्य चैद्यस्य शिरोधराच्छेदहेतुभूतक्रौर्यदो-
षेण तस्य तत्सायुज्यलाभरूपगुणाधानम् । इदं शुद्धम् ॥

यथावा—

त्वदनुग्रहस्य विषयशरीरभृद्भरणिभास्वरः प्र-
भेवत् । त्वन्निग्रहस्य विषयो निस्स्वोऽच्युत धर-
णिभार एव भवेत् ॥ १७०७ ॥

धरण्या धरणौ वा मास्वरः तेजस्वी सन् प्रभवेत् प्रभु-
र्भवेत् निस्स्वः दुर्गतस्सन् धराणिभारः भुवो भारभूत एव
भवेत् । न किञ्चिदपि प्रयोजनं तेन भवेदिति भावः । पक्षे
धरीणिभास्वरशब्दः निस्स्वः स्ववर्णरहितस्सन् धराणिभार इति
निष्पन्नो भवेदित्यर्थश्चमत्कारी । अत्र भगवतोऽनुग्रहो गुणः तेन
शरीरभूतो धराणिभास्वरप्रभुत्वरूपगुणाधानं पूर्वार्धे । तन्निग्रहो
दोषः तेन तस्य निस्स्वतावाप्तिपूर्वकभूभारत्वरूपदोषाधानमुत्त-
रार्धे इत्युभापि प्रकारौ दर्शिताविति पूर्वार्धयो विच्छित्तिवि-
शेषः । एवं प्रदर्शयिष्यमाणेष्वप्युदाहरणेषु ॥

शर्वस्त्राणुस्तन्नपि सर्वज्ञस्त्वत्कृपावज्ञादासी-
त् । स्यादितग्धा स पशुपः पतनधश्शीर्षमपि
पशुप एव ॥ १७०८ ॥

अत्र भगवत्कृपामहिमगुणेन स्त्राणोरपि सर्वज्ञत्वरूपगुणः,
तद्विपरीत्येन दोषेण पशुपस्य पशुपत्वरूपदोषश्चाहित इत्युभयम् ॥

यथावा

कृपया त्वयेक्षितो यदि भवत्यसभ्योऽपि खलु
सभास्तारः । अत एव सभासारो विपरीतत्वे
भवेद्रसाभासः ॥ १७०९ ॥

हे भगवन् ! त्वया कृपया ईक्षितः दृष्टो यदि असभ्योऽपि
सभास्तर्हः अनायोऽपि 'माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः'
इत्यमरः । सभास्तारः सभ्यो भवति खलु । अतः अस्मादेव
कारणात् एषः सभासारः भवतीत्यनुपपद्यते । सभायां श्रेष्ठो

भवतीत्यर्थः । 'सातो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिषु' इत्यम० । पक्षे ययः सभास्तार इति शब्दः अतः अविद्यमानतकारस्तत् सभास्तार इति निष्पद्यते विपरीतत्वे त्वत्कटाक्ष-वैपरीत्ये विलोमतया पठने च रसाभासो भवेत् । अविद्यमानः भासः भासनं यस्य सः अभासः रसेन अभासः रसाभासः नीरस इत्यर्थः । यद्वा रसायं भुवि अभासः अप्रकाश इत्यर्थः । यद्वा अस्यते निरस्यत इत्यासः कर्मणि यन् रसश्च आभा च रसामे ताभ्यां निरस्त इत्यर्थः । पक्षे सभास्तारशब्दः रसाभास इति परिणमतीत्यर्थः । अत्र भगवत्कटाक्षस्य कृपार्द्रतागुणेन असम्भ-स्थापि सभास्तारतादिगुणाधानं, तद्वैपरीत्येन सभासारस्यापि रसाभासत्वरूपदोषाधानं च ॥

यथावा—

सद्यस्त्वयैक्षितोऽग्रे स वीश्वरोऽपि द्यवीश्वरोऽ-
म्ब भवेत् । आदौ द्यवीश्वरोऽपि ह्युपेक्षितो वीश्व-
रोद्यस्स्यात् ॥ १७१० ॥

हे अम्ब । विगतः ईश्वरो यस्य सः वीश्वरः अनाद्योऽ-पीत्यर्थः । त्वया अग्रे पुरस्तात् ईक्षितश्चेत् सः पुमान् सद्यः तत्-क्षणमेव द्यवि दिवि द्योशब्दस्य सप्तम्येकचचनम् । ईश्वरः अवि-माद्यः भवेत् 'स्वःशीश्वराधिपति' इत्यादिना ईश्वरशब्दयोगा-द्द्योशब्दस्य सप्तमी । इन्द्रो भवेदित्यर्थः । यद्वा सद्य इत्यत्र सत् यः इति छेदः । यः त्वया सत् प्रशस्तं यथा स्यात्तथा ईक्षितः इति योजना । अन्यत्तुल्यम् । अथवा द्यवि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः परमे व्योम्नि ईश्वरः 'ॐ स्वयङ्मयति' इत्युक्तीत्या

अकर्मवश्यः शुरुचैश्वर्यभाक् भवेदित्यर्थः । किञ्च आदौ प्रथमं द्यवीश्वरोऽपि इन्द्रोभवन्नपि अथ अयुना त्वया उपेक्षितश्चेत् वीश्वरः अनाथ एव स्यात् । त्वदीक्षणान्वयव्यतिरेकावेव ऐश्वर्यदारिद्र्य-प्रयोजकाविनि भावः । स्यादित्यत्र लकारस्य 'अनञि च' इति वैकल्पिकं द्वित्वम् । पक्षे वीश्वरशब्दः आदौ प्रथमवर्णात्पूर्वं सद्यः द्यवर्णसहितश्चेत् द्यवीश्वर इति निश्पद्यते । न केवलमेतावदेव । आदौ द्यवीश्वरः द्यवीश्वरशब्दस्त्वपि अद्यः द्यवर्णरहितः वीश्वर इति भवतीत्यर्थोऽपि चमत्कारी । अत्र लक्ष्मीकटाक्षस्य त्रानुग्र-हत्वरूपगुणेन तदीक्षितस्य स्वाराज्यैश्वर्यलक्षणगुणः । तदुपेक्ष-णलक्षणदोषप्रयुक्तः इन्द्रस्यापि अनाथत्वरूपदोषश्चेत्प्रुमथम् ॥

यथावा —

व्यासविभीषणबलिवत्त्वदुपगतौ नाथ वर्धते
पूर्णायुः । पूर्णायुरप्यपगतौ पूर्णायुरिवेह वध्यते
वत मनुजः ॥ १७११ ॥

नाथ्यते आयुरारोग्यादिसर्वपुरुषार्थान् जनैरिति नाथः, तस्य संवृद्धिः ते नाथ ! त्वदुपगतौ त्वच्छरणागतौ सत्यां व्यासवि-भीषणबलिवत् पूर्णायुस्सन् वर्धते ।

अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च विभीषणः ।

कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥

इत्युक्तं तेषां चिरजीवित्वं भगवत्प्रपदनमहिम्नैवेति भावः । पूर्णायुरपि निमित्ताश्रयेण पूर्णायुरपि अपगतौ त्वत्तो वैमुख्ये सति ऊर्णायुः मेघ इव बध्यते हन्यते । दुर्गादिबलिप्रदैर्मासादिभिर्दे-विभिर्वा जनैरिति दोषः । त्वद्वैमुख्यं ब्रह्मणोऽप्यायुर्मद्भवेत्तुंरिति

भावः 'आयुः क्षिणोत्सुपचिनोति च सर्वदोषान्देषो मुकुन्दविषयो विषयोगतुल्यः' इत्युक्तेः । भगवदुपगतः पूर्णायुर्वर्धते तदपगतस्तु ऊर्णायुरिव वध्यत इति संपिण्डितोऽर्थः । पक्षे पूर्णायुश्शब्दोऽपि पस्य पकारस्य गतिः प्राप्तिः न पगतिः अपगतिः तस्यां पकारराहित्ये इत्यर्थः । ऊर्णायुस्सन्वध्यते षवयोरमेवात् वध्यते पदसमुदाये ग्रध्यत इत्यर्थः । इवशब्दे वाक्यशालंकारे । अत्र भगवत्स्सकलफलप्रदत्वादिगुणेन तत्पक्षस्य पूर्णायुष्ट्वगुणाधानं तदपगत्या तदन्यस्य ऊर्णायुर्वध्यत्ववरूपदोषाधानं च निश्चयम् । उपमासंकीर्णत्वं विशेषः ॥

यथावा—

तव यदि लग्ना जनता पूर्णा लक्ष्येत सर्वथाऽपि हरे । पूर्णाऽपि पञ्चयुता चेदूर्णालक्ष्या भवेन्न सन्देहः ॥ १७१२ ॥

हे हरे ! तव यदि लग्ना त्वञ्चरणे सक्ता जनता सर्वथा सर्वप्रकारेणापि पूर्णा सती लक्ष्यते जनैरिति शेषः । तव पञ्चयुता पदः चरणात् च्युता जनता स्वतः पूर्णाऽपि ऊर्णालक्ष्या ऊर्णैव मेषादिलोमेव अलक्ष्या अनादरणीया भवेत् । यद्वा ऊर्णा तस्याया लक्ष्या दृश्या भवेत् । 'ऊर्णा मेषादिलोमेति स्यात्' इत्यमरः । पक्षे पूर्णाऽपि पूर्णैति शब्दव्याक्तिरपि पञ्चयुता पकारेण च्युता । पः पकारः च्युता यस्या इति वा 'पकारविधुरा सती ऊर्णा ऊर्णेत्यानुपूर्वीमती लक्ष्या दृश्या भवति । अत्र भगवतो माहात्म्यगुणेन तत्पदलग्नाया जनतायाः पूर्णायुष्ट्वलक्षणगुणाधानम् । तादृशमहिमवत्त्वं भगवतो गुणः । तेन तत्पादच्युतिहेतुकोर्णालक्ष्यत्वरूपो दोष इत्युभयं पूर्वैभ्यो विच्छिन्नशिखलि ॥

यथावा—

घनसारस्मितदास्यात्तवाघवान्प्राङ्नसार एवा-
म्ब । कथमप्यनोऽथ सारो रसानघश्चात्त सकल-
विपरीतः ॥ १७१३ ॥

हे अम्ब ! घनसारकर्पूरः तव स्मितदास्यात् प्राक् मन्द-
हसितदास्यलाभात्पूर्वं अघवान् दास्यालाभप्रयुक्तदुःखवान् 'अहो-
दुःखव्यसनेष्वधम्' इत्यमरः । अतएव नसार एव । असार एव
नशब्देन नञर्थकेन समासः । कथमपि अतिप्रयासेन अनितीत्यनः
'अन प्राणने' पञ्चाद्यन् । जीवन्नित्यर्थः । अथ स्मितदास्यलाभा-
नन्तरं सकलविपरीतः पूर्वोक्ताघधत्वादिसर्वगुणविपर्यासं गत-
स्सन् रसानघः रसायां भुवि अनघः रसेन अनघश्च सन् सारः
श्रेष्ठः यलवान्या आस दिदीपे । अस्थितेः दैवादिकादीप्तार्थका-
ह्लिद् । अघधत्वनसारत्वयोर्वैपरीत्येन सारो रसानघश्चेति सार-
त्वरसानघत्वयोः प्रतिद्वंद्विनोर्विदेशः । पक्षे घनसारशब्दः प्राक्
प्रथमं घवाञ्च भवतीत्यघवान् ववर्णविधुरस्सन् नसार एव नसार
इति संपद्यमानः अथ अनः नवर्णरहितः सार इति निष्पन्नः । एवं
वर्णवैकल्यहेतुकं शब्दस्वरूपमुक्तम् । अथ सर्ववर्णसाकल्येन वैप-
रीत्यं शब्दस्वरूपमाह - अथेति । अथ सकलविपरीतः वर्णवैक-
ल्याभावेन बिलोमपठितसर्ववर्णः रसानघ इति निष्पद्यत इत्यर्थः ।
अत्र श्रीस्मितगतघावच्छत्तापहारित्वादिगुणेन घनसारस्य तदला-
भमूलकाघधत्वरूपदोषः । तद्दास्यलाभमयीज्यसारत्वादिगुणश्रे-
त्युभयं पूर्वादाहरणेभ्यो वैलक्षण्येन निबद्धम् । शब्दार्थतादात्मा-
दिचमत्कृतिस्तु व्यक्तैव ॥

यथावा—

अम्ब प्राक्त्वददृष्टेरमरकदम्बमपि विष्टपत्य-
क्तम् । नष्टमधुना त्वनन्तोदयं तव दयादृशा विष-
त्यक्तम् ॥ १७१४ ॥

हे अम्ब ! प्राक् पूर्वं अमरकदम्बमपि किमुत मर्त्यकदम्ब-
मिति भावः । त्वददृष्टेः त्वत्कटाक्षालाभाद्धेतोः विष्टपेन त्यक्तं विष्टपे
त्यक्तं येन तत्तथोक्तमिति । विष्टपस्वस्वभुवनावस्थानमिति यावत् ।
नष्टं काव्यदर्शनं प्राप्तं विलीनमित्यर्थः । अधुना तु तव दयादृशा
विपत्यक्तं आपदा परित्यक्तम् । ■ केवलमनिष्टनिरास एव, किंत्व-
तिषेळमिष्टलाभश्चास्यत्याह—अनन्तोदयं अपरिच्छिन्नसर्वविधा-
शुद्ध्यर्थं च भवति । अत्र—

त्वया देवि परित्यक्तं सकलं भुवनत्रयम् ।

विनष्टप्राथम्यमवत्वयेदानीं समेधितम् ॥

इति श्रीविष्णुपुराणानुसारिणा * ईषस्वत्करुणानिरीक्षणसुधा-
संक्षुक्षणाद्रक्ष्यते नष्टं प्राक्तदलाभतस्त्रिभुवनं संप्रत्यनन्तोदयम्
इति श्रीयामुनार्यश्रीसूक्तिरनुसंहिता ॥

पक्षे विष्टपत्यक्तमिति पदं नष्टं न विद्यते इति वर्णः यस्य
तत् नशब्दपूर्वको बहुव्रीहिः । अष्टष्टवर्णं सत् विपत्यक्तं विपत्य-
क्तमिति पदं अनन्तात् शेषावतारात्पतञ्जलेः उदयः आविर्भावो
यस्य तत्तथोक्तं भवति । सर्वेषामपि शाब्दानां तद्विष्पादितत्वादिति
भावः । अत्र श्रीकटाक्षमहिमगुणेन तद्विषयस्यामरकदम्बस्य
विष्टपत्यागादिदोष इत्येक उल्लासः, तत्कटाक्षमहिमगुणेन तद्वि-
षयस्य तस्य विपत्तिपरित्यागादिशुष्ण इत्यन्य उल्लासः पूर्ववदेष ॥

यथावा—

वानरनिशिचरराजौ तयोरवरजौ च तव रवि-
कुलेन्दो । कोपकृपाभ्यां नृपतेराज्यादरमेत्य हन्त
निर्वचतुः ॥ १७१५ ॥

हे रघुकुलेन्दो ! वानरनिशिचरराजौ बालिदशाननौ नृपते-
स्तव कोपात् आज्याः युद्धात् 'समित्याजिसमिश्रधः' इत्यमरः ।
दरं भयं एव निर्वचतुः निर्वाणं प्राप्तिं अस्तं गतावित्यर्थः । तद्व-
रजौ सुग्रीवविभीषणौ, नृपते इति संतुद्धयन्तं पदं हे रघुकुले-
न्दो इत्यस्य विशेषणम् । राज्यादरं राज्ये भादरं एव कुलक-
मागतराज्यलाभासत्वातिमात्रादरं प्राप्नोति भावः । निर्वचतुः नि-
र्वाणं सुखं प्राप्तावित्यर्थः । निःपूर्वकाद्वासेरुपपादितोभयार्थकताया
दर्शनात् । तथाच मेदिनी 'निर्वाणमस्तंगमने निर्वृतौ गजम-
ज्जने । सङ्गमेऽप्यपवर्गे च' इति । अत्र श्रीरघुनन्दनगताभ्यां
कोपकृपाभ्यां दोषगुणाभ्यां बालिदशाननयोस्तुग्रीवविभीषणयोश्च
आज्यादरस्य राज्यादरस्य च प्राप्तिपूर्वकं विनाशसुखलक्षणदोषगु-
णयोरपधानमित्युभयं यथासंख्यश्लेषतुल्ययोगितासंकीर्णमिति पूर्वे-
भ्यो वैलक्षण्यम् ॥

अत्र प्रथमचतुर्थयोरुल्लासोऽन्वर्थः । मध्ययोरुल्लासिन्योपन-
लाक्षणिकः । काव्यलिङ्गेन चरितार्थोऽर्थं नालंकारान्तरभूमिमाहौ-
कत इत्येके । लौकिकार्थमयत्वादनलंकार एवेत्यपरे ॥

इत्यलंकारमणिहारे उल्लाससर एकसप्ततितमः.

अथावज्ञालंकारसरः (७२)

न स्यातां यदि ते ताभ्यां साऽवज्ञालंकृति-
र्भवेत् ॥

ताभ्यां अन्यगुणदोषाभ्यां ते अन्यगुणदोषाधाने कस्यचिद्गु-
णेन कस्यचिद्गुणाधाने दोषेण दोषाधानं वा न स्यातां चेत् अवज्ञा-
लंकारः ॥

यथावा—

करुणाजलविरिति त्वां श्रितोऽस्मि करुणा-
लवोऽपि मयि न कृतः । पापी गच्छतु जलधिं
पादतलं वाऽप्यमुष्य नार्द्रं स्यात् ॥ १७१६ ॥

अत्र भाषाविष्णुश्रितवत्सलत्वजलधिनिष्ठजलपौष्कल्यरूपगु-
णाभ्यां शरणागतयः पिबोः कृपापादतलार्द्रतयोर्गुणयोरनाधानम् ॥
अत्र महावाक्यार्थो दृष्टान्तरूपः बिम्बप्रतिबिम्बवाक्यार्थाभ्यां अव-
ज्ञारूपाभ्यां संकीर्णः ॥

यथावा—

अमृतमये निवसन्नपि सुमनोनिवहे जनो
भवद्विमुखः । विशदत्वं नैति हरे शशधरबिम्बे
चिरं कलङ्क इव ॥ १७१७ ॥

अत्र बिम्बनिवहशशधरबिम्बयोरमृतमयत्वलक्षणगुणेन भग-
वद्विमुखकलङ्कयोर्विशदत्वरूपगुणस्थानाधानं श्लेषकृतसमानधर्मव-
दुपमासंकोर्णोऽयमित् पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

गच्छतु गयां वितनुतां विलोमतन्नामवाच्य-
मपि यदिवा । विन्देदरविन्देक्षण कथं तव पदं
त्वया विवदमानः ॥ १७१८ ॥

यथावा—

विलोमतन्नामवाच्यं प्रतिलोमगयाशब्दवाच्यं यागमित्यर्थः ।
गयागन्ता वा यष्टा वा भवतु । स पुमान् हे अरविन्देक्षण ।
त्वया विवदमानः 'त्वं मेऽहं मे' इत्युक्तरीत्या विवादकर्ता कथं
तव पदं विन्देत् ।

यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेद्विधादस्ते मा गङ्गां मा कुरुन् गमः ॥

इति तत्पदभरणरूपविवाद्भवत् एव निश्चयेयसंप्राप्त्यभिधा-
नादिति भावः । अत्र वक्तव्यांशस्तर्षोऽपि समासोक्तिप्रकरणे सप्र-
पञ्चं न्यरूप्यत । अत्र गयायागयोः पवित्रतादिगुणेन भगवत्पद-
लाभगुणानाधानम् ॥

दोषेण दोषानाधानं यथा—

का तव हानिर्भगवन् कश्चिदभाग्यः पराङ्मुख-
स्त्वयि चेत् । नलिनसुहृदो भवेत्किं नयनरुजा
चेन्निमीलितः कश्चित् ॥ १७१९ ॥

नयनरुजेत्युपलक्षणवृत्तीया । अत्र भाग्यहीननयनरोमिणोः
पराङ्मुखत्वनिमीलितत्वाभ्यां दोषाभ्यां भगवन्नलिनसुहृदोर्हानि-
रूपदोषानाधानम् । इयमपि इष्टान्तसंकीर्णा आद्योद्वाहरणवत् ॥

यथावा—

यश्श्रीनिवास इति भुवि विदितोऽहिगिरौ च-
कास्त्यसौ कैश्चित् । उक्तोऽपि विप्रतीपं कदाऽपि
भविता स वा निश्रीः ॥ १७२० ॥

यः भगवान् श्रीनिवास इति भुवि विदितः अहिगिरौ चका-
स्ति । सः वा निश्रीः इति छेदः । सोऽसौ कैश्चित् भगवत्पारम्या-
सहिष्णुमिश्रैवैः विप्रतीपं चिरदं यथा तथा उक्तोऽपि नार्यं
श्रीनिवासः किंतु कुमार इत्युक्तोपाति भावः । कदाऽपि यदाकदा-
चिद्वा निश्रीः श्रीविद्युरः 'निवातपञ्च' इत्यादाविध नित्युपसर्गपू-
र्वको बहुव्रीहिः । भविता वा इति योजना स्यात्किमित्यर्थः । श्रियो
ब्रह्मस्येवावस्थानात्कदाऽपि नित्यश्रीत्वं न जहातित्यर्थः । यथो-
च्यते श्रीमते रामायणे—'श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः' । इति । पक्षे
श्रीनिवासशब्दः कदाऽपि यदाकदावा विप्रतीपमुक्तः प्रातिलोभ्येन
पठितः सवानिश्चीरिति भवितेत्यर्थोऽपि चमत्कारी । अत्र नार्यं
श्रीनिवास इति शैबोक्तिदोषेण भगवतो निश्रीत्वरूपदोषानाधानम् ।
चमत्कृतविशेषस्तु व्यक्त एव ॥

यथावा—

सर्वेश्वरं हरे त्वां भूयश्श्रुत्यैककण्ठयतो विद्मः ।
पर्वतमात्रपतिं त्वां स्थविरगवी वदतु काऽपि का
हानिः ॥ १७२१ ॥

भूयसीनां श्रुतीनामैककण्ठत्वात् एकार्थप्रतिपादनात् । स्थवि-
रगवी वृद्धप्रलपितम् । स्थविरेत्यनेन तस्य मतिमंशो द्योत्यते ।
जरद्वयी वा । वस्तुतस्तु स्थविरगवी 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः'

इति श्रुतिः । काऽपीत्यनेन तस्याः श्रुत्यन्तरानैककण्ठ्यं द्योत्यते ।
अत्र उदाहृतश्रुत्या भगवतश्श्रीनिवासस्य पर्वतमात्राधिपस्यप्रयु-
क्तम्यूनतारूपदोषवर्णनेन हानिरूपदोषानाधानवर्णनम् ॥

यथावा—

अस्थिरजयोऽनवन इत्यभिधत्तां विप्रतीपमेव
जनः । नवतोयजलोचन इह नचलो जयतोवनश्च
न भवेत्किम् ॥ १७२२ ॥

जनः पामर इत्यर्थः । 'जनो लोके महर्लोकान्तरलोकेऽपि
पामरे' इति विश्वमेदिन्यौ । अयं स्थिरः नित्यः जयो यस्य सः
स्थिरजयः स न भवतीत्यस्थिरजयः । अनवनः अरक्षकः आभ्यां
विशेषणाभ्यामनिष्टनिवारणेष्टप्रापणाक्षमत्वं सूचितम् । इति विप्र-
तीपं भगवत्स्वभावविस्मयमेष अभिधत्तां कथयतु इत्यादरोक्तिः ।
नवतोयजलोचनः अभिनवनलिननयनो भगवान्, जयतः जयात्
नचलः अचलः स्थिरजय इति यावत् । अवनः रक्षकश्च ■ भवे-
त्किम् । आभ्यां पूर्वोक्तविशेषणाभ्यां पूर्वोक्तविशेषणप्रतिबन्धि-
भ्यामनिष्टनिराकरणेष्टप्रापणधुरीणत्वं सूचितम् । अयमस्थिरजयः
अनवन इति कश्चित्पामरो वृथाचेत् तावत्तैवायं स्थिरजयो रक्ष-
कश्च कथं न स्यादिति भावः । पक्षे नवतोयजलोचन इति शब्दः
प्रतीपं कथितश्चेत् नचलो जयतोवनः कथं न स्यात् तथैव तस्मि-
न्पक्षेऽप्येति भावः । अत्र पामरजनकर्तृकविप्रतीपवर्णनदोषेण भग-
वति तादृशदोषानाधानमुपपादितचमत्कारोपस्कृतम् ॥

यथावा—

मूर्खस्त्वां निन्दति चेच्छातं किं तव हरे तदि-

दमास्ताम् । तं त्वं नाद्रियसे चेच्छातं तस्यापि
किमपि वत न भवेत् ॥ १७२३ ॥

किं छातं किं छिन्नं 'छो छेदने' कः । 'आदेशः' इत्यात्वम् ।
'छिन्न छातं कृतम्' इत्यमरः । तं निन्दितारं मूर्खं त्वं नाद्रियसे
चेत् तस्यापि न किमपि छातं छिन्नमित्याश्चर्यम् । परिवारस्तु
चेत् शातं इति उत्तरार्धे छेदः । किमपि प्राप्तं सुखं न भवतीति ।
'शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः 'शो तनूकरणे' दैवादिकादस्मा-
द्वाहुलकाच्च । 'आदेशः' इत्यात्वम् । इत्यल्यशुभमिति विग्रहः ।
अत्र मूर्खकृतानन्दनप्रयुक्तस्य भगवन्नयनतारूपदोषस्यानाधानम् ।
भगवत्कर्तृकानादरदोषप्रयोज्यमूर्खदोषानाधानमिति भवत्यवज्ञा-
कारद्वयम् । अत्रायं शुद्धं, द्वितीयं तु स्तेषोऽज्ञोचितमिति धियेकः ॥

अत्र केचित् अवज्ञोदाहरणेषु 'स्वल्पमेवाप्यु लभते प्रस्थः
प्राप्यापि सागरम्, मोहन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतवृतेः'
इत्यादिषु नावज्ञास्यमलंकारान्तरमभ्युपेयं, तन्नाम्यगुणदोषयोर-
भ्यगुणदोषजननसमर्थयोस्ततोरपि तदजननघर्षेण विशेषोक्तेरेव
युक्तत्वादितुम् । सागरसलिलसमृद्धिसत्त्वेऽपि प्रस्थे तत्समृद्धय-
भावस्य पद्मसंकोचेऽपि चन्द्रगतदोषामयस्य च घर्षेणैव तल्लक्ष-
णस्याविकलत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु नात्र विशेषोक्तिस्तु-
यत्ना । 'दृष्टिस्त्रेहभयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि' इत्यादितदु-
दाहरणेषु दीपज्वालास्त्रेहक्षययोरिषात्र सागरसलिलसञ्ज्ञिधानप्र-
स्थगमनाभ्युत्समृद्धयभावयोः कथिकारणभावस्य लोकसिद्धस्या-
भावेनोक्तविशेषोक्तिलक्षणविरदादित्याहुः ॥

इत्यलंकारमणिहारे अथशासरो द्विसप्ततितमः.

अथानुज्ञासरः (७३)

अनुज्ञा सा गुणैस्तु कयादोषस्याप्यर्थना यदि ।

उत्कटगुणविशेषलालसया दोषत्वेन प्रख्यातस्यापि वस्तुनः
प्रार्थनमनुज्ञालंकारः ॥

यथावा—

भवहर फणिशिखरीश्वर भवतात्त्व विप्रकर्ष
एव मम । स ह्यादरस्य कारणमनादरस्यैव सन्नि-
कर्षस्तु ॥ १७२४ ॥

अत्र श्रीवैकटगिरिवाथविप्रकर्षो दोषः । तदभ्युपगमे हेतुरा-
दरणकारणत्वं गुणः । स च सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्था-
न्तरन्यासेन दर्शितः ॥

यथावा—

तावकशैलेऽच्युत मे स्थावरता जङ्गमत्वमपि
वाऽस्तु । किं मुक्तिदोऽसि न पुरा कोसलजनप-
दचराचराणां त्वम् ॥ १७२५ ॥

अत्र तद्वलतादिरूपस्थावरत्वेन वा भुजगविहगमृगादितिर्य-
ञ्जस्तुतया वा जन्मनः प्रार्थनं दोषः । तदाशासने न दशरूपेण
वैकटाद्रघवस्थानस्यापि मुक्तिहेतुत्वं गुणः । स च कोसलजन-
पदचराचरनिदश्रेयसवितरणोद्वाहरणेन दर्शितः ॥

यथावा—

मा भूत्वद्यनुरागो मम चैद्यादेरिवास्तु वैरं वा ।
येन त्वद्यच्छिन्ना स्मृतिसन्ततिरच्युतावतिष्ठेत ॥

अत्र चैद्यादेरिव वक्तुः भगवद्विषयकवैररूपकोषाभ्यर्थनम्-
विच्छिन्नतस्मृतिसंतानकारणत्वलक्षणगुणलालसंयेति ध्येयम् ॥
अत्र 'द्वेषाचैद्यादयो नृपाः' इत्येतदनुसंधेयम् ॥

यथावा—

यत्र कवा निहाका तावकतीर्थे भवत्वसावा-
त्मा । तावकयोगादच्युत का हानिस्स्यात्ततः प्रस-
व्यगतेः ॥ १७२७ ॥

हे अच्युत ! असावात्मा अयं चेतनः यत्र कवा तावके तीर्थे
स्वामिपुष्करिण्यादौ निहाका गोधिकार्यो अलङ्घ्यविशेषः 'नि-
हाका गोधिका समे' इत्यमरः भवतु । ततः निहाकात्प्रप्राप्तावपि
तावकयोगेन त्वदीयध्यानेन त्वदीयानां त्वदीयेन वा संबन्धेन
वा तन्महिम्नेति यावत् । प्रसव्यगतेः अनुकूलसङ्गतेः । 'प्रसव्यं
वाच्यलिङ्गं स्यात् प्रतिकूलानुकूलयोः' इति मेदिनी । आत्मन
इति शेषः । का हानिस्स्यात् न काऽपि हानिः किंतु श्रेय एव
भवेदिति भावः । त्वत्संबन्धप्रभाव ईदृश इति तात्पर्यम् । पक्षे
निहाकाशब्दः तावकेन योगेन उपायेन युक्त्या वा प्रसव्या प्रति-
कूला गतिः स्थितिः तस्या इति पञ्चमी । युक्त्या उपायेन वा
प्रातिलोभ्येन पठनादिति यावत् । काहानि काहानीत्यानुपूर्वीमत्
स्यात् । अस्मिन् पक्षे स्यादित्यत्र 'अनधि च' इति द्वित्वम् ।
अथाप्यनुहालंकारः पूर्ववदेव ॥

यथावा—

संसारमेव दित्ससि कंसारे यदि तथैव भूया-
न्नः । अपि जातु स एव स्यात्सारो ननु देवसंप-
दवियुक्तः ॥ १७२८ ॥

हे कंसारे ! त्वं नः संसारमेव अनतिकालादनुभूतमेवेति भावः । हित्ससि यदि इतःपरमपि दातुमिच्छसि चेत् तथैव भूयात् । अनतिकल्हनीयं हि नियन्तुश्चाक्षरं नियन्तव्यवर्गेणेति भावः । तदाऽपि न किञ्चिद्विष्टमित्याह—अपि जात्विति । स एव संसार एव देवसंपदा—

“द्वौ भूतसर्गा लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।

विष्णुभक्तिपरो वैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः ॥

इत्युक्तप्रकारा दैवी संपत् । या हि ‘अभयं सत्त्वसंशुद्धिः’ इत्यादिना ‘दैवी संपद्विमोक्षाय’ इत्यभीयत । तथा अत्रियुक्तः संयुक्तः अपि जातु सारस्स्यात् जातुसारस्स्यादपीति वा योजना । अपिस्संभावनायाम् ॥

कर्मभिर्भ्राज्यमाणानां यत्रकापीश्वरेच्छया ।

मङ्गलाचरितैर्दानैर्मतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥

इत्याद्युक्तीत्या यदाकदावा यत्रकथं तादृशवाटिच्छिकादिस्तु-
कृतपरिणतिवशात्तपि भक्तिरुदियदेवेति तस्यापि सारत्वं संभ-
वेदेवेति भावः । स ह्यपवर्गतुल्यकथ्यतथोच्यते—

त्वं श्रेयसीदसि तथास्मि समीपतश्चेत्

त्वय्यस्ति भक्तिरनघा करिशैलनाथ ।

संसृज्यते यदि च दासजनस्त्वर्दायः

संसार एव भगवन्नपवर्ग एव ॥

इति । पक्षे हे देवेति संबोध्यतम् । स एव संसारशब्द एव संपदवियुक्तः सं इत्याकारकपदेन विघटितः सारशब्द एव स्यादित्यर्थोऽपि चमत्कृतेरुपस्कृते । अत्र दोषरूपसंसारभ्यर्थनं तत्र यदा

कदावा दैवसंपदमिजानरवद्विगुणसंभवसंभावमयेति ध्येयम् । इय-
मप्यलंकृतिर्दोषितोपपन्नमेव ॥

इत्यलंकारमणिहारे अनुशालंकारसरस्वतिसप्ततितमः ।

अथ तिरस्कारसरः (७४)

गुणस्य दोषसंवन्धाद्वेषश्चेत्सा तिरस्कृतिः ॥

दोषविशेषानुबन्धाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषश्चेत् स तिर-
स्कारो नामालंकारः ॥

यथावा—

मधुसूदन मम जात्वपि माहेन्द्रयस्तंपदोऽपि
मा भूवन् । यासु निमग्नो नर्छति यदृच्छया वाऽपि
तावकस्मरणम् ॥ १७२९ ॥

अत्र भगवद्विस्मरणदोषसंवन्धाद्माहेन्द्रसंपत्सु गुणत्वेन व-
सिद्धास्त्वपि द्वेषः । अयमलंकारः पण्डितराजोपमः । स हि—
“दोषविशेषानुबन्धादित्याहुकरीत्या अमुं लक्षयित्वा अमुं च
तिरस्कारमलक्षयित्वा अनुष्ठां लक्षयतः कुवलायानन्दकृतो विस्म-
रणमेव शरणं, अन्यथा—

भजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं
किमित्यमरसंपद् प्रमथनाथ नायामहे ।

भवद्भवनदेहलीषिकटतण्डुदण्डाहति-

स्फुटन्मकुटकोटिभिर्मगधवादिभिर्भूयते ॥

इति तदुदाहृते पद्ये तिरस्कारस्य स्फुरणानापत्तेः । इत्य-
भाषीत् ॥

इत्यलंकारमणिहारे तिरस्कारसरश्चतुस्सप्ततितमः ।

अथ लेशालंकारसरः (७५)

गुणो दोषतया दोषो गुणत्वेनाथवा यदि ।

वर्ण्यते तमलंकारं लेशमाहुर्मनीषिणः ॥

यत्र गुणोऽनिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषश्चेष्टसाधनतया
गुणत्वेन वर्ण्यते स लेशो नामालंकारः ॥

यथा—

भूयस्सु समुल्लासिषु भूभृत्सु धरातले निरात-
ङ्गम् । हरिधृतिफलमिदमहिधर तव यत्सर्वे शिरो-
ऽधिरोहन्ति ॥ १७३० ॥

अत्र प्रथमार्धे शैलास्तराणां भगवद्धारणाभाष्यदोषस्य निरात-
ङ्गोत्थासातुकूलतया गुणत्वं कल्पितम् । द्वितीयार्धे श्रीनिवासधार-
णगुणस्य सर्वजनकर्तृकशिरोधिरोहणकारणतया दोषत्वं कल्पि-
तम् । अयं च निर्गुणेषु भूयस्सु भूपात्रेषु सुखवस्तयाऽवस्थितेषु
निरतिशयौदार्यादिसुगुणशालिनो राज्ञः अर्थिजनकर्तृकसंभर्दादि-
लेशो भविष्यतीत्यप्रस्तुतव्यवहारपरिस्फूर्तिरूपसमासोक्त्यास्तुत्या

निन्दाभिध्यक्तिरूपया निन्दया स्तुत्यभिव्यक्तिरूपया व्याजस्तुत्या
ष पूर्वोत्तरार्धगतया संकीर्यते ॥

असहनमेव ज्यायस्सहिष्णुतावैभवं विगस्तु
रमे । सुखिनोऽन्ये तव तु सखी सर्वेस्सर्वसहे-
त्यधः क्रियते ॥ १७३१ ॥

अत्रापि दोषगुणयोगुणदोषत्वेन वर्णनं, अर्धान्तरभ्यासपरि-
ष्कृतत्वं तु विशेषः ॥

यथावा—

सर्वगुणानां निधिरिति गर्वं मा गाः पयोनि-
धेस्तनये । यैरेव स्वजनयितुस्स्वच्छतमस्यापि
मथनहेतुरभूः ॥ १७३२ ॥

अत्र गुणस्य दोषत्वेन वर्णनं शुद्धम् । न चायमलङ्कारः व्याज-
स्तुत्या उभयरूपया गतार्य इति शङ्क्यं, मुखप्रतिपादितार्थवैपरी-
त्येनात्र सर्वत्र पर्यवसानविरहात् । न हि 'सर्वगुणानां निधिः'
इत्यस्मिन् पद्ये वारिद्र्यात् खिन्नस्य कस्यचिच्छुभीगुणोपालम्भ-
रूपे श्रियस्तुतौ तस्य तात्पर्यम् । अपितु स्वजनकमथनहेतुत्वेन
निन्दायामेव । एवं 'असहनमेव ज्यायः' इति श्लोके भूमिजरेण
निन्दा न विवक्षिता किंतु सुखावस्थानं, सर्वसहास्नेहदर्शनदुः-
खितस्थ वाक्येऽस्मिन् तदन्येषां निन्दाया अवकव्यत्वात् । प्रत्युत
स्तुतेरेव वक्तुमुचितत्वात् । 'भूयस्तु समुल्लासिषु' इति श्लोके-
व्याजस्तुतिरस्तिचेदस्तु नाम, तस्यास्सावकाशत्वेन एतद्व्याधना-
योगात् ॥

प्रियतम एव भवत्यास्त्रिभुवनभिक्षौ स्थिते कु
चेलसखे । सर्वजगद्विधतानिर्वापणतोऽम्ब गर्वि-
ताऽसि कथम् ॥ १७३३ ॥

अत्र पर्यन्ते प्रतीयमानस्य भगवद्वितिरिक्तसकलजगद्धारिद्रव्य-
निर्वापणरूपस्य गुणस्य दोषत्वेनावर्णनात् दोषत्वेन वर्ण्यमानस्य
भगवत्स्त्रौलोक्यमिध्रुत्वकुचेलसखत्वानिराकरणदोषस्य गुणत्वेना-
कल्पनाद्गुणदोषयोर्भिन्नविषयतयाऽवस्थानेन लेशस्पृश्लेशरहिता
व्याजस्तुतिरिति व्यक्तभेद साधकाशत्वात् । अतएव लेशोऽपि न
व्याजस्तुतेर्बाधक इति प्रागुदाहृते 'भूयस्तु समुल्लासिषु' इति पद्ये
ह्यप्योरपि समावेश इत्यवघातव्यम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे लेशासरः पञ्चसप्ततितमः.

अथ मुद्रालंकारसरः (७६)

प्रकृतार्थपरैरशब्दैर्मुद्रा सूच्यार्थसूचनम् ।

विवक्षितार्थप्रतिपादनपरैरशब्दैस्सूचनीयस्यार्थस्य सूचनं मु-
द्रालंकारः । अथमपि दीक्षितोपक्रमेण । प्रकृतार्थपरेण पदेन तदे-
कदेशेन वा पदसमुदायेन पदैकदेशममुदायेन वा तदुभयसमुदा-
येन वा याथाकथंचित् ज्ञापनीयार्थविशेषस्य ज्ञापनं मुद्रेति निर्ग-
लितोऽर्थः । पदैकदेशस्तु प्रकृते अर्थवान्वा निरर्थकोवाऽस्तु ।
सूच्यार्थश्च प्रकृतोऽप्रकृतोच्चाऽस्तु । न तत्राभिनिवेष्टव्यम् ॥

यथावा—

भजमनसागोपेता नियतर्विगणाः पदोर्भजन्ते
याम् । भृगुजगणजां यतीड्यां विद्यामविषमजयां
सुगीतिमिमाम् ॥ १७३४ ॥

अत्र लक्ष्मीवर्णनपरे पद्ये गीतिवृत्तपरतयाऽर्थास्तस्मापि विव-
क्षितम् । तत्र लक्ष्मीपरत्वे पद्यमर्थः—नियतर्विगणाः नियताः निय-
मितेन्द्रिया एकाग्रमानसा इति यावत् । एकान्तिन इति वा । ये
ऋषिगणाः आगोऽपेताः आगतः अपराधात् अपेताः निरपराधा
स्सन्त इत्यर्थः । ‘अपेतापोढ’ इति पञ्चमीसमासः । यां श्रियं
पदोः चरणयोः भजन्ते सेवन्ते । भृगुजगणजां भृगुजः भृगुनाम्नः
ऋषेः जातः यो गणः धातुविधातृप्रभृतितत्पुत्रशौचप्रमुखस्सतान-
वर्गः तस्मिन् जातां प्रादुर्भूतां—

देवी वातुविधातारौ भृगोः ख्यातिरसुयत ।

श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यतीड्यां यतिभिः मस्करीभिः ईड्यां
स्तब्धां अविषमजयां अविषमः न्याय्यः सर्वसंप्रतिपन्न इति
यावत् । जयः उत्कर्षो यस्यास्तां अतएव सुगीतिं गीयत इति
गीतिः गानं शोभना गीतिः यस्यास्तां प्रशस्तकीर्तिमिति यावत् ।
हमां विद्यां आत्मविद्यां श्रियमित्यर्थः । ‘आत्मविद्या च देवि त्वं
विमुक्तिफलसाधनी । विद्यासहायवन्तं माम्’ इत्यादिभिर्विद्याश-
ब्देन श्रियेऽभिधानात् । विद्येत्यत्र कार्यकारणयोरभेदोपचारः ।
मनसा भज उपास्वेति कस्याचिदुरोः कञ्चिद्वन्तेवासिनं प्रत्यनु-
शासनम् ॥

गीतिवृत्तपक्षे तु—यां गीति गोपेताः गसंज्ञकेन गुरुणा उपेताः युक्ताः अस्य अन्ते इत्येतदादिः अवसाने गुरुणा उपेता इत्यर्थः । ते च अनियताः क्रमनियमरहिताः यथायथं प्रयुक्ता इत्यर्थः ।

श्रेयास्सर्वादिमध्यान्तगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्थादिषु संस्थिताः ॥

इति सर्वादिमध्यान्तगुरूणां चतुर्लघूपेतानां चतुर्लघुरूपगणान्तरसहितानामनियमेनार्यावृत्तेषु प्रयोगस्यानुशासनात् । अत्र द्वि-गुरुक एको गणः । आदिमध्यान्तगुरवः भगणजगणसगणास्त्रयः चतुर्लघुक एक इत्येवं पञ्चगणा यथासंभवमार्थादिषु प्रयोज्या इति कारिकार्थः । ते च कतीत्यत्राह—कतीति । ऋषिसंख्याका गणाः सप्तगणा इत्यर्थः । गोपेताश्च ते अनियतर्षिगणाश्चेति कर्मधारयः । ते च के इत्यत्र आह—भजमनसा इति । भकारादिसंज्ञकाः । क च ते प्रयोज्या इत्यत्र आह—पदोरिति । पदोः श्लोकचतुर्थ्यांशयोः पूर्वोत्तरार्थरूपयोर्द्वयोः पादयोरित्यर्थः । 'पदन्' इति पादशब्दस्य पदादेशः । भजन्ते अयन्ते । अथ चतुष्कलानां गणानामनियमेन यथायथं प्राप्नोति नियमयति—भृगुजंति । भृगुजः परशुरामः स च मत्स्यादिभगवद्वतारिषु षष्ठतया गणितः । तेन प्रष्टु इति लभ्यते । भृगुजः षष्ठः गणः जः जसंज्ञकः वस्थास्तां भृगुजगणजां जगणात्मकषष्ठगणामित्यर्थः । अनेन षष्ठेन जगणेन भाव्यमिति नियम उक्तः । अविषमजयां विषमे विषमांशे विषमगणस्थाने जं जगणं यातीति विषमजयाः यातेः क्तिप् । सा न भवतीत्यविषमजया तां तथोक्तां प्रथमश्रुतीवादिविषमांशेषु जगणशून्यामित्यर्थः । अनेन विषमस्थानेषु जगणो न प्रयोज्य इति नियम उक्तः । यतिभिः विच्छेदैः 'विच्छेदो यतिसंज्ञकः' इत्यनुशासनात् । ईक्ष्यां

रमणीयविच्छेदयुतामित्यर्थः । 'कृतयतिशोभाम्' इति तल्लक्षणे
वक्ष्यमाणत्वात् । इमां सुगीतिं शोभनां गीतिं गीत्याख्यामार्यामि-
त्यर्थः । विद्यां जानीयाम् । विदेर्लीङ्गुत्तमैकवचनम् । अत्र—

लक्ष्मैतस्सप्तगणा गोपेता भवन्ति नेह विषमे जः ।

पद्योर्थं न लघू वा प्रथमैऽर्थे नियतमार्यायाः ॥

इत्युक्तार्थाप्रथमार्थलक्षणस्यैव उत्तरार्थेऽपि विद्यमानत्वात् ।

अर्थाप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥

इत्युक्तं गीतिलक्षणं सर्वमपि सुस्पष्टम् ॥

अत्र श्रीलक्ष्मीवर्णनपरेण सुगीतिमिति पदेन अस्य वृत्तस्य
गीतिनामतायाः भजमनसा इत्यादिना तद्वर्णनियमादीनां च सूच्या-
नामर्थानां सूचनमिति मुद्रालंकारः प्रकृताप्रकृताश्लेषोज्जीवितः ।
न चात्र प्रकृताप्रकृताश्लेष एव न मुद्रालंकार इति वाच्यं, श्लेष-
सद्भावेऽपि सूच्यार्थसूचनस्यापि स्फुटतया मुद्रालंकारस्य निरर्न-
लत्वात् । नाप्यस्य मुद्रालंकारस्य श्लेषतो विविक्तविषयदौ-
र्लभ्यभ्रमः कार्यः, अनुपदमवे विविक्तस्य विषयस्य दर्शयिष्ण-
माणत्वात् । तस्मादत्र श्लेषमुद्रालंकारयोस्संस्कार एवेति दिक् ॥

यद्यप्यत्रालंकारग्रन्थे वृत्तनाम्नोऽवश्यं नास्ति सूचनीयत्वं,
तथाऽप्यस्य पद्यस्य एवंविधलक्षणाभिन्नलक्ष्यघटितच्छन्दश्शास्त्रम्,
व्यपादे तस्य सूचनीयत्वं संभवतीति लक्षणानुगतिः कार्या ।
अत एव—

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

मित्यम्बगुर्वी तक्षणी हयुग्मविपुला च सा ॥

अत्र नाविकावर्धनपरेण युग्मविपुलापदने अस्यानुष्टुभो युग्म-
विपुलानामस्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा । यद्यप्यत्र ग्रन्थे वृत्त-

नाम्नो नास्ति सूचनीयत्वं, तथाऽप्यस्योत्तरार्धस्य लक्ष्यलक्षण-
युक्तच्छन्दश्शास्त्रमध्यपातित्वे तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदाभि-
प्रायेण लक्षणं योज्यम्" इति कुत्रलयानन्दग्रन्थसंगच्छेत । अत्र
छन्दश्शास्त्रमध्यपातित्वेनेति तृतीयान्ततया केमुचिः कोशेष्वर्वा-
कनेषु दृश्यमानः पाठोऽस्वच्छः, भूयस्सु प्राचीनकोशेषु मध्य-
पातित्वे इति सप्तम्यन्तपाठस्यैव दर्शनात् तथैव तद्व्याख्यायां
रसिकरत्नम्यां व्याख्यातत्वाच्च । तथाच तद्ग्रन्थः—“नन्वत्र तरु-
णीवृत्तान्तवर्णनप्रस्तावे वृत्तस्यालक्षणीयतया तन्नामसूचनीय-
त्वाभावाद्देह मुद्रालंकार इत्याक्षिपति—यद्यपीति । सत्यं, नात्र
वृत्तनाम सूचनीयं, तथाऽपि ‘यस्यां लसत्समो युग्मे सा युग्म-
विपुला मता’ इति विपुलालक्षणोत्तरार्धे यदि ‘नितम्बगुर्वी
तरुणी’ इत्युत्तरार्धमुदाहरणं भवेत् तदा तत्र इतस्य सूचनी-
यत्वमस्तीत्यभिप्रेत्यात्र मुद्रालंकारोदाहरणमिति परिहरति—तथा-
ऽपीति” । एतेन छन्दश्शास्त्रमध्यपातित्वेनेति तृतीयान्तपाठमेव
बहुमन्यमानाः ‘नितम्बगुर्वी’ इत्याद्युत्तरार्धस्य लक्ष्यलक्षणयुक्त-
च्छन्दश्शास्त्रमध्यपातिन एवात्र लक्ष्यतयोदाहृतत्वात्तादृशस्यैव
प्रस्तुतसूच्यार्थसूचिनो मुद्रालंकारत्वं न तु तदन्यकाव्यान्तर्गतस्या-
प्रस्तुतसूच्यार्थसूचनस्यापीत्यागृह्णानाः केचित्परास्ताः । सति च
तृतीयान्ततया पाठे उपदर्शितरीत्या व्याख्यानव्याख्येययोरन्यो-
न्यमुखानवलोकनापत्तेः ।

येषां चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः ।

प्रायस्त एव तेषामितरेषामभिनवा विरच्यन्ते ॥

इति अथदेवप्रणीतचन्द्रालोकदृश्यमानानामलंकाराणां कुच-
लयानन्दकारैरेव लक्ष्यलक्षणयुक्तश्लोकप्रणयनस्य प्रतिष्ठातृतया अत्र

अन्धास्तरगतपद्मधटनावाचोयुक्तेरयुक्तत्वात् । तादृशलक्ष्यलक्षणयु-
क्तच्छन्दोग्रन्थस्याप्रसिद्धेऽथ । वस्तुतस्तु प्रकृतार्थस्यैव सूचने
मुद्रालंकार इति परमाग्रहः । प्रकृतस्य वा अप्रकृतस्य वा
सूच्यस्यार्थस्य सूचनं मुद्रालंकार इत्येव ग्राह्यम् । 'सूच्यार्थसू-
चनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः' इति हि तच्छरीरम् । तथाच
कवि संरम्भानुरोधमतादृशलक्ष्यलक्षणयुक्तप्रबन्धानन्तःपातित्वेऽपि
तदतिरिक्तकान्येषु यद्यत्र 'कृत्वा हाटकताडकेयहरिणे शार्ङ्ग-
लविक्रीडितम् । पर्यायेण स्तनकलशयोरेङ्गुलीयं मदीयम्' इत्यादौ
अप्रकृतवृत्तालंकारादिसूचनेऽप्यक्षत एवायमलंकारः । अन्यथा
रामादिचरितं ग्रन्थितृणां कविकुलाग्रधानृणां महता प्रयत्नेन यत्र-
कवा वृत्तालंकारादिसूचकशब्दप्रयोगवैचित्र्यवैयर्थ्यापत्तेः । अलं-
कारकौस्तुभकृते बुक्कपक्तनर्वेकदायास्तु—

प्रकृतार्थपरैश्शब्दैः कविनाऽप्रकृतं यदि ।

सूच्यं सूचयेत् जगदुस्तदा मुद्रामलंकीतम् ॥

इत्यप्रकृतसूच्यार्थसूचनमेव मुद्रेत्यमुमलंकारं लक्षयन्तः—

नीलश्रीरलकेषु शङ्खगरिमा कण्ठे कुचे माकरी
रेखा कुन्दवरद्युतिस्स्मितसुधाकान्तेषु दन्तेषु च ।
पादौ कच्छपभूषितौ करयुगं यस्यास्सपद्मं महा-
पद्माऽऽनन्दमयी मुकुन्दरमणी सद्यः प्रसद्यान्मम ॥

इत्युदाहृत्य 'अत्र नीलादिशब्दैर्निधिनवकसूचनम्' इत्यप्र-
स्तुतं निधिनवकमेवासूचनम् । न हि लक्ष्मीवर्णमग्रस्ताथे निधि-
नवकसूचनं प्रस्तुतम् । अन्यत्सर्वं प्रपञ्चितं हेमसंदेशरसास्वादिभ्यां
'पर्यायेण स्तनकलशयोः' इत्यत्रास्माभिः ॥

यथावा—

हारसमेतो भोगी राहोः कालो रविप्रवेकेषु ।
गगनचराणां वारेष्वास्तेऽन्तर एष सन्ततमरिष्टः॥

हारेण वैजयन्तीरूपेण समेतः भोगी निरतिशयभोगवान् भूम्नि प्रशंसायामतिशयने वा मत्स्वर्थायः । राहोः कालः राहुः भगवान् रविप्रवेकेषु आदित्यादिषु गगनचराणां दिविषदां ग्रहाणां च वारेषु समूहेषु वासरेषु च । अन्तरः अन्तस्स्थितः 'य एषोऽन्तरादित्ये । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरः । सर्वान्तरः' इत्यादिश्रुतेः । आस्ते । एषः सर्वान्तर्यामितयाऽवस्थितोऽपि संततं नित्यं रिष्टं भुञ्जते तन्नास्त्वस्येत्यरिष्टः अपेक्षितपाप्मेत्यर्थः । सर्वान्तर्यामित्वेऽपि तद्रतदपेक्षान्धासरेषु इति भावः । अत्रादित्यादिवारेषु राहुकाल-
हारसमेतोभोगीति कचदादिवर्णज्ञाप्यसंख्याक्रमेणाऽमद्वितीयाद्य-
र्थयामपरिमाण आस्ते । तद्यथा रविवारे अष्टमोऽर्थयामो राहुः
कालः । इन्दुवारे द्वितीयोऽर्थयामस्स इत्यादि द्रष्टव्यम् । स च
संततमरिष्टः कार्येष्वशुभद इति ज्योतिषशास्त्रमर्यादायास्सूच्याया-
स्सूचनम् ॥

यथावा—

नतसमनवनिनिद्रां नलिनेक्षणहृदयवसतिम-
क्षुद्राम् । कामपि करुणामुद्रां पथ्यामार्यां श्रये
भद्राम् ॥ १७३६ ॥

अत्र पथ्यामार्यामिति पदाश्रयामर्थवद्भयामस्य पद्यस्य—

त्रिष्वंशकेषु पादो दल्योराद्येषु दृश्यते यस्याः ।

पथ्येति नाम तस्याश्छन्दोविद्विस्समाख्यातम् ॥

इत्युक्तलक्षणपध्यायानामत्वरूपसूक्त्यार्थसूचनम् ॥

एवं 'कामपि करुणामुद्राम्' इत्यत्र मुद्रापदेनास्मिन् पदे प्रतिपादितस्यालंकारस्योक्तलक्षणमुद्रानामत्वरूपसूचनमर्थवत्पदैकदेशेनेत्यस्याऽपि मुद्रा ॥

यथावा—

त्वदीप्तिधूतरोचिस्तटिलता कापि हन्त जीमू-
ते । लीनाऽपि भीतिभारात्पयोधिनन्दिन्यभूच्च-
पला ॥ १७३७ ॥

कापि जीमूते जलदे पर्वते च 'जीमूतौ मेघपर्वतौ' इत्यमरः ।
अत्र चपलेत्यर्थवता त्रिष्टेन पदेन अस्य पद्यस्थ—

उभयार्थयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः ।

चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥

इति लक्षितगुरुद्वयमध्यगजगणात्मकद्वितीयचतुर्थगणवदुभ-
यार्थशालिचपलाध्यायानामतालक्षणसूक्त्यार्थसूचनम् ॥

यथावा—

यस्य न करुणालेशस्तस्यानन्तं वृषाचलेश
सुखम् । भजति कृपाविवशस्त्वं परदुःखनिरा-
चिकीर्षया क्लेशम् ॥ १७३८ ॥

अत्र करुणालेशवैधुर्गुणदोषस्यानन्तसुखवत्स्वरूपगुणत्वक-
ल्पनं कृपापारवश्यरूपगुणस्य परदुःखनिराचिकीर्षानिमित्तकक्लेश-
वत्तारूपदोषत्वकल्पनं चेत्यनुपदोक्तलक्षणलेशालंकारः । स च
अनर्थकपदैकदेशरूपलेशशब्देन तथासौ आपनीयस्य आपनम् ॥

यथावा —

नवनलिनाक्षः कणिगिरिदुर्गनिवासे निसर्गतः
कुतुकी । कृष्णघनजिष्णुसचिराकृतिस्त लक्ष्मीप-
तिश्चिरं जीयात् ॥ १७३९ ॥

अत्र पादचतुष्टयाद्यवर्णयुग्मरूपार्थवत्पदैर्मिलितैः—

‘नवदुर्गकृष्णकृतिः’ इति प्रबन्धकर्तृनाम्नस्सूचनीयस्य सूचनम्॥

अत्र नक्षत्रमालादिस्तुतिवत्केनाप्यश्रुण्वचरी काऽपि श्रीहय-
ग्रीवदेवदिव्यमहिषीविषया अलंकरणमालिकाख्या बभ्रवालवादि-
करणनामसूचनी अस्माभिरेव प्रणीताः स्तुतिवदाद्धियते । तस्या
इमे आद्ये पद्ये—

कमलवनावलिभोग्यं कलशपयोराशिराजसौ-
भाग्यम् । किमपि हयाननभाग्यं कलयतु मां
स्वगुणविनुतिकृतियोग्यम् ॥ १७४० ॥

हरणायाखिलविपदां करणान्येकादशापि वि-
नियम्य । श्लोकैरेकादशभिलोकेशित्रीं स्तुवे प्रसी-
दतु सा ॥ १७४१ ॥

एकादशसंख्याकानि करणानि इन्द्रियाणि । पक्षे बभ्रवालवे-
त्यादिचरस्थिरसंज्ञकानि करणानि तान्प्रत्येकादशसंख्याकान्यथे ।
विनियम्य विपद्येभ्यः प्रत्याहृत्य । पञ्चानामेकदेशेषु प्रथित्वा च ।
अत्र करणान्येकादशापि विनियम्येति पदैः त्रिद्वैतार्थवद्भिः वक्ष्य-
माणस्तुतिपद्येषु क्रमेण करणनाम्नां सूचनं भविष्यतीति सूचितम् ॥

अंब वधूमणि भवतीमम्बुरुहाक्षोऽपि वक्षसि
विभर्ति । किं बहुनाऽखिलजगतां त्वं बहुमान्या
सुधाम्बुनिधिकन्या ॥ १७४२ ॥

अत्र अंबवधू इतिपदैकदेशाभ्यां अनर्थकाभ्यां बधकरणना-
मरूपसूच्यार्थस्य प्रत्यायनम् ॥

निरुपमवरतमसुगुणाङ्कुरनिकुरुंवालवालभूतां
त्वाम् । तुरगवदनस्य तरुणीं तरुणाम्बुजलोचनां
श्रये शरणम् ॥ १७४३ ॥

अत्र निकुरुम्बालवालेत्यनर्थकपदैकदेशाभ्यां बालवकरणनाम-
सूचनम् ॥

शुभदायकौ लवणिमप्रभवौ ननु जननि तव
विदितविभवौ । पादौ वितीर्णमोदौ श्रीदौ स्यातां
ममाब्जदायादौ ॥ १७४४ ॥

लवणिमा लावण्यं 'लवणिमगुणताणयिस्तराम्भोधिबेणी'
इति शृङ्गारतरङ्गिणीप्रयोगात् । अत्र दायकौ लवणिमेत्यनर्थकपदै-
कदेशाभ्यां कौलवकरणनामसूचनम् ॥

हरिदर्शनसविकसनं हारि ममामोदि षट्पदो-
ल्लसनम् । हृदयाब्जं शरण्या हयमुखदयितैतु
ललितलावण्या ॥ १७४५ ॥

हरेः भगवतः भानोश्च दर्शनेन सविकसनं उन्निद्रं उल्लासि च ।
हारि मनोहरं अ.मोदि प्रमोदवत् सुरभि च । उल्लसनस्यस्मिन्नि-

युल्लसनम् । पदानस्य शरणागतिमन्त्रस्य पदपदानां भ्रमरणां च
उल्लसनम् । अन्तरसुगमम् । अत्र दधितैतु कलितेत्यर्थवाचिरर्थकप-
दैकदेशसमुदायेन तैतुलकरणनामसूचनम् ॥

शिशिरमयूखावरजं वशितहयग्रीवममृतसाग-
रजम् । भजतां भवभरतापं नयतां नः किमपि
धाम तल्लोपम् ॥ १७४६ ॥

शिशिरमयूखः अवरजः यस्य इत्, भवभरतापं लोपं नयता-
मित्यन्वयः । अत्र सागरजमित्यनर्थकेन पदैकदेशेन गरजकरणना-
म सूचितम् ॥

कश्चित् वणिग्जन इव न्यासधनी मौग्ध्यमम्ब
तव वीक्ष्य । त्वयि विक्रीयाणुतमं स्वमहो लभते
महाविभूतिं त्वत् ॥ १७४७ ॥

न्यासधनी भरन्यासधनवान् न्यासरूपधनवाञ्छ । न्यासो
नाम केनचित् रक्षणायान्यवशे उपनिहितं अस्तु 'पुमानुपनि-
धिर्न्यासः' इत्यमरः । न्यस्यत इति न्यासः कर्मेणि घञ् । मौग्ध्यं
सौन्दर्यं मौढ्यं च अणुतमं अणीयस्स्वरूपं अत्यल्पं च । स्व
आत्मानं धनं च । विक्रीय विनिमित्तं कृत्वा च महाविभूतिं श्रीनि-
वासं महतीं सम्पदं च लभते । अत्र वणिग्जेल्यनर्थकेन पदैक-
देशेन वणिग्जकरणनामसूचनम् ॥

भुवनावननिर्निद्रा सवनाशननाथकृतनुतिकृ-
पार्द्रा । ध्रुवतात्काचिन्मुद्रा भवतापं भव्यदायिनी
भद्रा ॥ १७४८ ॥

अत्र भद्राशब्देनार्थवता भद्रकरणनामसूचनम् । मुद्रेति मुद्रा-
लङ्कारस्यापि सूचनमिति विशेषः ॥

शकुनिध्वजाविभाज्यं सकलं तत्किमपि तस्य
साम्राज्यम् । दत्तां विभवं प्राप्यं तत्तादृशमखिल-
विविधपरिपूज्यम् ॥ १७४९ ॥

अत्र शकुनीत्यर्थवत्पदैकदेशेन शकुनिकरणनामसूचनम् ॥

सुचतुरमतिरपि यस्ते न चरणकमलद्वयं नमे-
ज्जातु । अचतुष्पात्स्वर एव स न च विद्योऽत्रा-
स्ति वचननिचयैः किम् ॥ १७५० ॥

अत्र चतुष्पादिति पदैकदेशेनार्थवता चतुष्पात्करणनामसूचनम् ॥

नागवरभोगवाहौ रागवती भगवतीह वागी-
शे । द्रागवतात्प्रचुरभवोद्भगवतोऽस्मान् कृपाञ्जरी
काऽपि ॥ १७५१ ॥

अत्र नागवरेति पदैकदेशभूतेन नागवेति वर्णत्रयेण नागवा-
क्यकरणनामसूचनम् ॥

भवभरतपर्तुतापा भवन्ति तेऽमी चिरं न
सादोपाः । कमलापाङ्गा मानसकेकिंस्तु घ्नन्त्य-
मून् घनस्मेराः ॥ १७५२ ॥

हे मानसकेकिन् ! चित्तमयूरेति संबुद्धिः । तेऽमी भवभर-
तपर्तुतापाः ग्रीष्मागमोष्माणः चिरं सादोपाः सायद्यम्भाः न
भवन्ति । कुत इत्यत आह—कमलेति । घनस्मेराः प्राक्षेप्यज-
लदम्नोहराः । इत्थं विशेषणं तापादोपलोपनैपुण्याभिप्रायगर्भम् ।

कमलायाः श्रियः अपाङ्गाः कटाक्षाः अमून् तापान् द्रवन्ति ।
तुशब्दोऽवधारणे । स्थुरेवंतुपुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः । इत्यमरः ।
द्रन्त्येवेत्यर्थः । अतस्ते न चिरं स्थास्यन्तीति भावः । अत्र केकिंस्तु-
द्रन्तीत्यानुपूर्व्या अर्थव्यतिरिक्तपदैकदेशोभयसमुदायरूपया किंस्तु-
इति करणनामसूचनम् ॥

कल्याणगुणस्यूतां कान्त्याश्लेषेण सन्ततं स्फी-
ताम् । तनुतां हृद्यां जमतां माताऽलंकरणमा-
लिकामेताम् ॥ १७५३ ॥

अगतां माता श्रीः कल्याणगुणैः सुवर्णतन्तुभिः पक्षे मङ्गलैः
श्रियः गुणैः सौशील्यवासत्वयादिभिः स्यूतां कान्तेः आश्लेषेण
पक्षे कान्त्या 'अत्युज्ज्वलत्वं बन्धस्य काष्ठे कान्तिरितीष्यते'
इत्युक्तलक्षणेन श्लेषेण 'मिथस्संस्निग्धपद्मा श्लेष इत्यभिधीयते'
इत्युक्तलक्षणेन च काष्ठोत्कर्षहेतुभूतेन गुणेन स्फीतां पतां अलं-
करणमालिकां भूषणमालात्वेनाध्यवसितां स्तुतिं हृद्यां वक्षस्स्थां
हृदयमियां च तनुताम् । अत्र अलंकरणमालिकामिति पदेन अस्या
स्तुतेः चञ्चालवादिकरणमालानामघटितस्वरूपसूच्यार्थसूचनम् ॥

अस्याः स्तुतेरयमन्तिमः श्लोकः—

एषा महिशूरेश्वरकृष्णक्षमापालरत्नवंशगुरोः ।
उदिता कृतिर्विजयतां श्रीकृष्णब्रह्मतन्त्रपरका-
लात् ॥ १७५४ ॥

यथावा—

संयोगोऽग्रे पादे भवतो वर्णस्य कस्यचिद्वा

यस्स्यात् । युक्तोऽयमहिमिरीश्वर क्रमोऽत्र पर-
तस्तु गुरुरपि लघुश्च स्यात् ॥ १७५५ ॥

हे अहिमिरीश्वर! अग्रे परार्थे 'परार्थाग्रप्राग्रहरप्राग्रधा-
ग्रशाग्रीयमग्रियम्' इत्यमरः । कस्यचिद्वा यस्यकस्यापि वर्णस्य
ग्राह्यणादेः भवतः पादे चरणे यः संयोगः प्रपत्तिकृतस्संबन्धः
स्यात् । अयं अत्र अस्मिन् लोके युक्तः उचितः क्रमः स्थाव-
नीया परिपाटिः 'शक्तौ चरणविश्लेषे परिपाट्यामपि क्रमः' इति
रत्नमाला । अयं क्रमः युक्तः इति वा योजना । परतस्तु त्वदि-
तरस्मिन् देवे संबन्धस्तु गुरुरपि अमाधिक्येन महानपि लघुः
अल्पश्च स्यात् । चशब्दोऽवधारणे । अस्माद्य एव भवेदित्यर्थः ।
पक्षे पादे पञ्चचतुर्थांशे अग्रे आदौ भवतः विद्यमानस्य कस्यचिद्वा
यस्यकस्यापि वा वर्णस्य ककारादेरक्षरस्य यस्यसंयोगः 'ह्रस्वोऽन-
न्तरास्यसंयोगः' इत्युक्तलक्षणं संयुक्तत्वं स्यात् भवेत् । युक्तः
संयुक्तः अयं संयोगः क्रमः क्रमसंज्ञकः । अत्र अस्मिन् क्रम-
संज्ञके वर्णे परतस्तु परत्र विद्यमाने तु गुरुरपि 'संयोगे
गुरु' इत्युक्तलक्षणसंयुक्तवर्णपरकत्वहेतुकगुरुत्वशाली पूर्ववर्णोऽपि
लघुश्च 'ह्रस्वं लघु' इत्युक्तलक्षणलाघवशाल्यपि स्यात् । लघु-
त्वेत्यनेन कचिदेवेति ज्ञाप्यते । यथोक्तं--

पादादाग्रिह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः ।

परस्थितेन तेन स्याल्लघुताऽपि कचिद्गुरोः ॥

इति । यथा अत्रैव पद्ये चतुर्थपादं द्विमवर्णे संयोगरूपे विद्य-
मानेऽपि तत्पूर्ववर्णस्य लघुत्वप्रवक्ष्यमोष्टव्यम् । 'अल्पपद्येन सु-
न्दरि आम्बजनी मृष्टमश्रति' इतिवन् । अन्यथा छन्दोमङ्गादिति

द्रष्टव्यम् । अत्र क्रम इति पदेन चतुर्थपादादिभिर्भूतेन स्वादि-
भूतककाररेफसंयोगस्य एतत्पद्यप्रदर्शितलक्षणलक्षितस्य क्रम इति
संज्ञेति सूचनीयोऽर्थस्त्वानतिरिक्तोदाहरणेन तादृशसंज्ञाप्रयोज-
नेन च संह सूचितः । इयं च प्रकृताप्रकृतगोचरश्लेषेण प्रागु-
क्तोक्तासेन च संकीर्तयति इति विशेषः । तुरीयपादादिमवर्णस्य
लघुतरप्रत्यक्षेणोच्चारणे पद्यस्य विसंष्टुलताऽपि न दृश्यत इति
ध्येयम् । एवं नवरत्नमालाप्रबन्धे तत्तद्रत्ननामनिवेशनेन तत्तद्रत्न-
जातिसूचनम् । नक्षत्रमालाप्रबन्धे अग्रवादिदेवतानामभिर्नक्षत्र-
नामसूचनमित्यादावयमेवालंकारः । एवं नाटकेषु वक्ष्यमाणार्थ-
सूचनेष्वपीति दीक्षिताः ॥

इत्यलंकारमणिहारे मुद्रालंकारसरण्ण्डसप्ततितमः.

अथ रत्नावलीसारः (७७)

प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां न्यसनं यदि ।

रत्नावली सा विख्याता सक्रमाक्रमताभिदा ॥

लोकयेदादिप्रसिद्धसहपाठानामर्थानां न्यसनं रत्नावलीना-
मालंकारः । सा च सक्रमत्वाक्रमत्वाभ्यां द्विप्रकारा । सक्रमत्वं च
प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां क्रमेण न्यसनम् । अक्रमत्वं च प्रसि-
द्धक्रमे केषाञ्चिदर्थानां वैकल्येन कथनं वैपरीत्येन कथनं सहपा-
ठसङ्गावेषपि क्रमप्रसिद्धिराहित्यं च । प्रकारद्वयेऽपि क्रमिकाणा-
मर्थानां प्रकृतान्वयित्वसदभावाभ्यां प्रत्येकं द्वेधौ । प्रकृतान्वयित्वं

च यथाकथंचित्प्रकृतोपमानोपरञ्जकतादिप्रकारेण । तदनन्वयिष्यं
च क्रमेण तत्तत्त्वान्नां यथाकथंचित् श्लेषमञ्जुषा मुद्रालंकारवि-
धया वा निवेशनेन भवति । सर्वमिदमुदाहरणेषु स्पष्टाभाविष्यति ।
इयमपि दीक्षितोपहृष्टमेव ॥

तत्र प्रकृतान्वयवती सकमा यथा—

विधिरिव सकलागमवान् हरिरिव पीताम्बरो
विभाति तराम् । गिरिश इव शिरसि वहते सरसि-
जनयनाङ्घ्रिसरितमहिशैलः ॥ १७५६ ॥

सकलाः अगमा तरवः आगमाः वेदाश्च तज्ज्ञान् । पीतं
अम्बरं येन स तथोक्तः 'निसर्गोदग्रेण प्रसममुस्ता पीतगगनः'
इतिवत् स्वामोगेनाक्रान्तगगन इत्यर्थः । सरसिजनयनः हरिः
तदङ्घ्रिजां सरितं आकाशगङ्गां गङ्गां च । स्पष्टमभ्यत् । अत्र सृष्टि-
स्थितिलय कर्तृतया पुराणादौ प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मविष्णुमहेश्व-
राणां त्रयाणामुपमानविश्रया प्रकृतान्वयिनां क्रमेण न्यसनम् ॥

यथावा—

क्षितिरिव तितिक्षुरासीस्सलिलमिवाप्याधनो-
ऽनल इव त्वम् । तेजस्वाननिल इव व्यापी विय-
दिव विनिर्मलशौरे ॥ १७५७ ॥

अत्र उपमानरीत्या प्रकृतान्वयिनां 'क्षित्यतेजोमरुद्वयोम' इति
पुराणादौ सहपठितानां पञ्चानां महाभूतानां क्रमेण न्यासः ॥

सैव उपरञ्जकतया प्रकृतान्वयिनी यथा—

अङ्गरिता सुकृतवशात्पल्लविता देव तव गुण-

श्रवणात् । सुमिता च तदामननात्फलिता दृष्ट्या
च मामिका भक्तिः ॥ १७५८ ॥

सुमिता पुष्पिता । दृष्ट्या वर्धनेन । अत्र भक्तौ लतावधारोपः ।
अत्राङ्कुरितेत्यादिना अङ्कुरपल्लवकुसुमफलानां चतुर्णां लोकसिद्धि-
क्रमाणामुपरजकतया चिन्यासः ॥

स्वामी त्वं श्रीसचिवस्सकलसुहृत्सर्वहृद्यको-
शस्थः । चक्रधर तदपि तव पदमतिदुर्गं त्वत्प्र-
सादबलविधुरैः ॥ १७५९ ॥

हे, चक्रधर! अक्रशब्देन राष्ट्रमपि गृह्यते 'चक्रं राष्ट्रं'पि
इत्यमरः । त्वं स्वामी सर्वेश्वरः 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतेः ।
अनेन परत्वमुक्तम् । पक्षे कश्चिद्राज्येत्यर्थः । श्रीः लक्ष्मीः सचिवा
सहायो यस्य स तथोक्तः 'मन्त्री सदायसाचिवौ' इत्यमरः ।
लक्ष्म्यास्सचिव इति वा । पक्षे श्रीयुक्तसचिवो मन्त्री यस्य स
तथोक्तः । अनेन पुरुषकारसांनिध्येन परमव्यालुता सूचिता ।
सकलसुहृत् । 'निवासश्शरणं सुहृत्प्रतिर्नारायणः' इति श्रुतेः ।
अनेन सौलभ्यमुक्तम् । पक्षे सकलाः कलासहिताः राजनयनि-
पुणा इत्यर्थः । तादृशाः सुहृदो मित्राणि यस्य स इत्यर्थः ।
सर्वेषां हृद्यः हृद्यस्थितः कोशः तस्मिन् तिष्ठतीति तथोक्तः
'पञ्चकोशप्रतीकाशम्' इत्यारभ्य 'तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्'
इति श्रुतेः । अनेन वात्सल्यं व्यञ्जितम् । स एव वात्सल्यार्थो
गुणः कठबल्ल्यामुक्तः—

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतमध्यस्थः न ततो विजुगुप्सते ॥

इति । अस्याश्चतुर्दश उक्तविशेषैः प्रत्याभिज्ञाप्यते ।
 घात्सल्यं नाम दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः । पक्षे सकलजनहृदयंगम-
 हिरण्यादिकोशमध्यवर्तीत्यर्थः । एवं सकलचेतनहृदयस्थोऽपि त्वं
 दुर्दर्श इत्याह—तदपीत्यादि । तदपि तथाऽपि तव पदं स्वरूपं
 स्वप्नसादबलविधुरैः जनैः दुर्गे अधिगन्तुमशक्यं 'तं दुर्दर्शं गूढम-
 नुप्रविष्टं, तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संच-
 रन्तो न विन्देयुः' इत्यादिधृतिभ्यः । पक्षे तत् प्रसिद्धं तव पदं
 स्थानमपि स्वप्नसादेन बलेन सैन्येन च विधुरैः दुर्गे गन्तुमश-
 क्यमित्यर्थः । अत्र 'स्वाभ्यमास्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गैर्बलानि च' इति
 प्रसिद्धसहपाठानां स्वाभ्यादीनामुपरञ्जकतया प्रकृतान्वयिनां स-
 तानां क्रमिको न्यासः ॥

यथावा—

हरिरेव शुचिर्वर्मश्चितरक्षश्चीः पतिश्च भुव-
 नानाम् । परिधाति जगत्प्राणः पुण्यजनेज्यशि-
 वश्च मातृक्षान् ॥ १७६० ॥

एव हरिः इन्द्रः भगवांश्च । शुचिः शक्तिः अपहृतपाप्माश्च ।
 धर्मः यमः । पक्षे 'कृष्णं धर्मं सनातनम्' इत्युक्तरीत्या धर्मस्व-
 रूपः । श्रिता रक्षसां श्रीः येन सः नैकत इत्यर्थः । पक्षे श्रितान्
 रक्षतीति श्रितरक्षी । कर्मण्यणि 'दिङ्' इति ङोप् । तादृशी श्रीः
 लक्ष्मीः यस्य स तथोक्तः । अनदीसंज्ञकत्वाच्च कप् । यद्वा भग-
 वत्पक्षे धर्मश्रितरक्षश्चौरित्येकमेव पदम् । धर्मं स्यात्स्वरूपं श्रितान्
 रक्षतीति धर्मश्रितरक्षी तादृशी श्रीः यस्य सः । अस्मिन् पक्षे
 धर्मश्रितेत्यत्र शकारस्य 'अनाञ्चि च' इति चैकद्विषकं द्वित्वम् ।

भुवनानां अपां पतिः धरुणः । पक्षे लोकानामधिनाथः । जग-
त्प्राणः समीरणः जगदुज्जीवयिता च ।

न प्राणेन नापानेन मतर्ह्यो जीयति कश्चन ।

इतरेण ■ जीवन्ति यस्मिंश्चेताद्युभौ धितौ ॥

इति श्रुतेः । पुण्यजनेभ्यः कुबेरः सुकृतिजनस्तुतश्च । शिष्यः
शर्वः मङ्गलमूर्तिश्च 'शाश्वतं शिवमव्युत्तम' इति श्रुतेः । अत्र
प्रसिद्धसहपाठानामष्टानामिन्द्रादिलोकपालानामुपरञ्जकतया प्रकृ-
तान्वयिनां क्रमेण न्यसनम् । उपरञ्जकता आरोप्यमाणता । तदुक्तं—
'उपरञ्जकतामेति विषयी रूपकं तदा' इति । अत्र हि श्रीनिवा-
सस्य इन्द्रादितया उपरञ्जनम् ॥

यथावा—

भास्वान् राजा पार्थिव एष बुधो वाक्पतिश्च
काव्यप्रथितः । मैत्रयाख्यातश्चोत्तम उच्छ्रितजय-
केतुराश्रितस्त्वां भगवन् ॥ १७६१ ॥

पृथिव्यां विदितः पार्थिवः 'तत्र विदितः' इत्यधिकारे 'सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामणजौ' इत्यम् । पक्षे पृथिव्यां जातः पार्थिवः ।
भौम इत्यर्थः । काव्येन प्रथितः स्वविषयकप्रबन्धप्रख्यातकीर्तिरि-
त्यर्थः । स्वप्रणीतेन काव्येन प्रख्यात इति वा पक्षे काव्य इति
प्रथितः । मैत्रया सर्वभूतसुहृत्तया ख्यातः । अन्यत्र मित्रस्य भानोः
अपत्यं मैत्रिः मैत्रिरिति आख्यातः रचिसुतश्शनिरित्यर्थः । उत्तमः
श्रेष्ठः । पक्षे उत्तमं च तत् तमः राष्ट्रित्यर्थः । 'तमस्तु राष्ट्रः'
इत्यमरः । उच्छ्रितः जयकेतुः जयध्वजो यस्य सः । पक्षे उच्छ्रित-
जयध्वासौ केतुश्च । शिष्टं स्पष्टम् । अत्र भास्वदादिपदैः वर्णनीयस्य

भगवद्वाञ्छितस्य भास्वदाद्यात्मता प्रतीयत इति प्रसिद्धसहपाठानां
भास्वदादीनां नवानां ग्रहाणां क्रमेण प्रकृतान्वयितया न्यासः ॥

यथाया—

जहि कामं क्रोधं जय जहीहि लोभं जहाहि
मोहं च । जहिहि मदं मत्सरमपि विसृज हरेर्न-
नु कटाक्षपात्रं स्याः ॥ १७६२ ॥

अत्र प्रसिद्धसहपाठानां कामादीनां वण्णां समुच्चयालंकार-
विधया प्रकृतान्वयिनां कामिकन्धम् ॥

प्रकृतान्वयशालिनी अक्रमा यथा—

यममार्जय नियमं श्रय जितासनो विन्दसे
सखे ब्रह्म । प्राणायामप्रत्याहारी ध्यायन् सधार-
णसमाधिः ॥ १७६३ ॥

अत्र 'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध-
योऽष्टावङ्गानि' इति पातञ्जलसूत्रोदितक्रमानां यमादीनां समुच्चय-
विधया प्रकृतान्वयिनां किञ्चित्क्रमविपर्ययेन न्यसनम् ॥

पृथ्वी संपत्तेजो निरवधिकं सर्वतोमुखं च
यशः । भाति शुभस्पर्शनिता तव गुणजातं त्वन-
न्तमेव हरे ॥ १७६४ ॥

पृथ्वी महती 'ओतो गुणवचनात्' इति ङीष् । पक्षे
भूरित्यर्थः । तेजः प्रभावः, पक्षे अग्निः । सर्वतोमुखं विश्वतः
प्रसृमरं पक्षे जलम् । शुभस्पर्शनिता शुभं स्पर्शनं दानं यस्य
स तथोक्तः । तस्य भावः । अन्यत्र शुभः यः स्पर्शनः वायुः

तस्य मातुः । अतन्ते अपरिच्छिन्ने, अन्यत्र आकाशः । अत्र पृथिव्यादिमहाभूतानां वञ्चानां किञ्चित्कमव्यत्ययेन प्रतिपादनमुपरञ्जकतया प्रकृतान्वयित्वं च ॥

यथावा—

धृष्टिं जयन्तमच्युत विजयं सिद्धार्थमर्थसाधक-
ताम् । गतमाहुरशोकं तव गिरा सुमन्त्रं च मन्त्र-
पालं च ॥ १७६५ ॥

हे अच्युत ! धृष्टिं धैर्यं जयन्तं अस्मिन्मन्त्रं समरारम्भे स्वजनान् योद्धुमवास्थितानामित्रीष्व शोकेन त्यक्तधैर्यमित्यर्थः । इदं च 'सीदन्ति मम गात्राणि' इत्यादौ स्पष्टम् । विजयं अर्जुनं तव गिरा भीतारूपया 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं मेमे अनाधिपा' इत्यारभ्य 'मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इत्यन्तया अशोकं त्यक्तशोकम् । शोभनो मन्त्रः आलौच्यनं यस्य तथामूर्तं मन्त्रं चरमश्लोकरूपं पालयतीति तद्योक्तं 'निधिपायाप्रमादिने' इत्युक्तीत्या मन्त्रं गोपायितारम् । अर्थस्य शत्रुविजयरूपप्रयोजनस्य साधकतां गतं प्राप्तं अत एव सिद्धः अर्थः प्रयोजनं यस्य तं तद्योक्तं आहुः जना इति शेषः । गीतोपदेशेन त्यक्तमोहतया यथावत् क्षत्रधर्ममनुष्ठाय लब्धविजयमित्यर्थः । अत्र धृष्टिजयन्तो विजयसिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः ।

अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥

इति श्रीरामायणे प्रासिद्धसहपाठानां रघुकुलस्तचिधभूत-
धृष्टधादीनामष्टानां यत्किञ्चित्कमविपर्यासेन प्रकृतान्वयिनां वर्णन-
मुपरञ्जकतयेति ध्येयम् ॥

इन्द्र इव पालितस्वस्थेमा शमन इव दक्षिणा-
नुगतः । धनद इव राजराजो भवदीयो वरुण इव
घनरसेशः ॥ १७६६ ॥

पालितः स्वस्थेमा स्वर्गस्थैर्यै स्वस्य धनस्य स्वैर्यै च ।
दक्षिणा दक्षिणविक्रं तथा अनुगतः तदीश इति यावत् । दक्षिणैः
उद्गैर्जनैः अनुगतश्च । राजराजः राजराजनामा राजाधिराजश्च ।
घनरसस्य सलिलस्य ईशः । रसायाः ईशः भूपतिः घनश्चासौ
रसेशश्चेति विग्रहः । स्पष्टमन्यत् । अश्वेन्द्रादीनां चतुर्णां लोक-
पालानां किञ्चित्कमव्यत्ययेन कथनं उपमानाविधया प्रकृतान्व-
यित्वं च । इदमेवाष्टानां लोकपालानां मध्ये चतुर्णामेव निब-
न्धनात् कमवैकल्यस्याप्युदाहरणम् ॥

द्विरदमुखसत्त्वहृद्यो भुजगाह्वयभूषणो भुवि
गिरीशः । वनमाली च विचित्रं भाति सरोजात-
भाविताभ्युदयः ॥ १७६७ ॥

द्विरदमुखैः गजप्रभृतिभिस्सत्त्वैः जन्तुभिः । अन्यत्र द्विरद-
मुखः विघ्नराजः तस्य सत्त्वेन स्थित्या हृद्यः । भुजग इति आह्वयः
नाम भूषणं यस्य । अन्यत्र भुजगाह्वयानि फणिरूपाणि भूषणानि
यस्य स तथोक्तः । गिरीशः शैलराजः शिवश्च । वनमाली कान-
नपङ्क्तिमांश्च भगवानपीति च । सरोजातेन कासारनिवहेन पक्षे
सरोजाते पक्षे भावितः अभ्युदयः उरुद्धयः आधिर्भावश्च यस्य
स तथोक्तः । अत्र प्रसिद्धक्रमाणां ब्रह्मविष्णुशिवानां सर्वथा
वैपरीत्येन कथनम् । उपरञ्जनविधया ग्रहृतान्वयित्वं च ॥

गारुत्मतकरसेव्यं मुक्तालम्बं प्रवालसुकुमारम् ।
पश्येम पद्मरागं चरणं श्रोशस्य वज्रपाणिनुतम् ॥

अत्र सहपाठसद्भावेऽपि क्रमप्रसिद्धिरहितानां गारुत्मता-
दीनां पञ्चानां रत्नानां उपरत्ननादिविधया यथाकथंचित्प्रकृता-
न्वयिनां वर्णनमितीयमपि रत्नावली अक्रमरूपैव ॥

यथावा—

घनशृङ्गसङ्गताङ्गाश्चटुलकलिङ्गास्तथा पृथुल-
वङ्गाः । प्रचुरमहाच्छविदर्भास्सुसंनिवेशाः फणी-
शगिरिदेशाः ॥ १७६९ ॥

घनानि शृङ्गाणि तैः । पक्षे घनं शृङ्गं प्राधान्यं तेन संगतं
अङ्गं येषां ते । पक्षे घनशृङ्गसंगताः अङ्गाः तन्नामानो देशाः
येषां ते 'शृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोश्च' इत्यमरः । देशेषु मध्ये अङ्गस्य
प्रथमपरिगणनात्प्राधान्यम् । चटुलाः कलिङ्गाः स्वविशेषाः कलि-
ङ्गदेशाश्च येषु ते पृथक् महान्तः लवङ्गाः लवङ्गतरण्यो येषु ते ।
पृथुलाः विशालाः वङ्गाः तन्नामानो देशविशेषाश्च येषु ते ।
स्पष्टमन्यन् । अत्राङ्गादिदेशतादात्म्यं फणिगिरिदेशानां प्रतीयत
इति क्रमप्रसिद्धिरहितानामङ्गादिदेशानां न्यसनं प्रकृतान्वये ॥

प्रकृतान्वयवती सक्रमा रत्नावली यथा—

घनघृणिमणिप्रभावति कामं त्रातुं जगन्ति
तापेभ्यः । आविरभूर्हरिभूभृति यत्रोत्सा हस्तिव-
रद भान्ति हिमाः ॥ १७७० ॥

हे हस्तिवरद ! घनाः सान्द्राः घृणयः किरणाः धेवां तेषां
मणीनां प्रभा अस्मिन्नस्तीति तथोक्ते जलवच्छघिरद्वयप्रभावतीति
वा हरिभूभृति वैकटाग्रौ जगन्ति कामं तापेश्वरः ज्ञातुं आविरभूः ।
यत्र गिरौ हिमाः शिशिराः उत्साः प्रस्त्रवणानि 'उत्सः प्रस्त्रवणम्'
इत्यमरः । भान्तीति तन्निरौ भगवत् आविर्भावस्य तापनिवर्तनौ-
पयिकारमुक्तम् । अत्र प्रभावमन्त्रोत्साहानां त्रयाणां प्रसिद्धसह-
पाठानां मुद्रालंकारविधया प्रकृतानन्वयिनां क्रमेण न्यसनम् ।
एवमुक्तरोदाहरणेष्वपि ॥

यथावा—

नलिनाक्ष यः फणीश्वरशिखरिस्थानन्त ताव-
कीनानाम् । चरणाब्जरेणुविशमितकलुषो नीवृ-
द्धि स खलु वासार्हः ॥ १७७१ ॥

नीवृत् जनपदः । अत्र क्षयस्थानदुर्जनां प्रागुक्तरीत्या
क्रमेण न्यासः ॥

यथावा—

आनर्चाब्जभवोऽयं विनयजुषा मानसेन सा-
न्नायम् । सोऽव्यादृगादिरूपो अव्यात्मा दिव्यसै-
न्धवो भगवान् ॥ १७७२ ॥

साम्नायं ससंप्रदायं 'अथाज्ञायस्संप्रदाये' इत्यमरः । अगा-
दिरूपः 'अनयजुस्सामरूपाय' इति तन्मन्त्रवर्णात् । दिव्यसैन्धवः
भीद्वयप्रतिवः अत्र 'अथो यज्ञेषु सामानि योऽधीते सकृदज्ञसा'
इत्यादिशास्त्रप्रतीतसहपठनानामुक्त्यजुस्सामाङ्गं क्रमेण न्यसनम् ।
अगादिरूपपदेन उक्तविधक्रमनिबन्धोऽत्र सूचनीयस्सूचित इति
मुद्रालंकारशिरस्कृता तु विशेषः ॥

यथावा—

अरिदमनदक्षिणाहव नीयन्ते स्म द्विषोऽपि तव
धाम परम् । अहमेव गार्हपत्ये भव इह कियद-
वधि नाथ भवताऽऽयास्ये ॥ १७७३ ॥

अरिदमने, दक्षिणः चतुरः आहवः युद्धं यस्य तस्य संबुद्धिः
हे नाथ ! द्विषोऽपि त्रैद्यादयोऽपि भवता तव परं धाम नीयन्ते
स्म । अहमेव सर्वात्मना त्वां प्रपन्न एव । इह भवे संसारे गार्ह-
पत्ये गृहस्थाश्रमोपलक्षिते तत्तदाश्रमकर्मणि गृहपतेः कर्म गार्ह-
पत्यमिति विग्रहः । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति कर्मरू-
पायं यक् । कियदवधि भवता आयास्ये आयासितो भवामि
या न जाने इति भावः । अत्र दक्षिणाहवनीयगार्हपत्यानां
क्रमिकत्वम् ॥

यथावा—

कृतमच्युत तीर्थगणैः कृतं च नखेतयाऽपि
सेवितया । स्याद्वा परोऽत्र भवतो भवतोयधिता-
रणे कलितशिक्षः ॥ १७७४ ॥

कृतं अलम् । अत्र कृतादीनां युगानां चतुर्णां क्रमेण मुद्रा-
लंकाररीत्या प्रकृतामन्वयिनां न्यसनमिति विशेषः ॥

यथावा—

देवोभिरामलक्ष्मणवक्षा रक्षार्थमहिगिरौ जग-
ताम् । अवतीर्य कृपाभरतः स्फुरति हरिर्विनत-
नित्यशत्रुघ्नः ॥ १७७५ ॥

अभिरामं रमणीयं लक्ष्मीरस्मिन्नस्तीति लक्ष्मणं, पामादि-
स्थान्मत्वर्थीये नप्रत्यये 'लक्ष्म्या अष' इति लक्ष्मीषाब्देकारस्य
अखं ततो णत्वं अ । ईदृशं वक्षो यस्य स तथोक्तः । कृपा-
भरतः दयाभारात् । सार्धविभक्तिकस्तसिः । विनतानां नित्य-
शत्रवः कामादयः तान् हन्तीति विनतनित्यशत्रुघ्नः मूलविभु-
जादिस्वाश्रितेः कप्रत्ययः । अत्र रामादीनां चतुर्णां श्लेषोत्त-
म्भितमुद्रालंकाररीत्या प्रकृतानन्वयिनां क्रमेण न्यसनम् ॥

यथावा—

लसति हसितातसीता पवनोल्ललनोर्मिच्छाग्र-
सरसीका । ब्रह्माण्डव्यापिशिरा विश्रुतकीर्तिर्वृषा-
द्विवरमूर्तिः ॥ १७७६ ॥

अत्र प्रसीतपाठसाहित्यानां सीतोर्मिच्छामाण्डवीश्रुतकीर्तीनां
पूर्ववदेव प्रयनम् ॥

यथावा—

नित्यविभवास्तु देवासुरनरसंकर्षणोऽहिगिरि-
भूषु । प्रद्युम्नवो नतेभ्यो विहरत्यनिरुद्धशासन-
शशौरिः ॥ १७७७ ॥

देवासुरनराणां संकर्षणः गुणभूत्वा आकर्षकः नतेभ्यः
प्रद्युम्नवः प्रकृष्टविभवप्रदः अनिरुद्धशासनः अप्रतिहताङ्गः शौरिः
नित्यविभवास्तु अहिगिरिभूमिषु विहरति । अत्र वासुदेवसंकर्ष-
णप्रशुक्कानिरुद्धानां न्यसनम् ॥

यथावा—

धन्यश्चातकधर्मा यस्तत्प्रीत्यर्थमेव कृतकर्मा ।
कामं तमम्बुजाक्षं ध्यायति सानन्दबाष्पपरिमो-
क्षम् ॥ १७७८ ॥

आतकस्य धर्म इव धर्मः ऐकान्त्यरूपो यस्य स तथोक्तः ।
पुमान् आतकवृत्तिः प्रपन्न इत्यर्थः । 'प्रपन्नश्चातको यद्वत्' इति
स्मरणात् । धन्यः । अन्यत्सुगमम् । अत्रापि चतुर्षु चरणेषु क्रमेण
धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां पुरुषार्थानां पूर्ववदेव प्रतिपादनम् ॥

यथावा—

सामजवरदो दानवभेदपटुर्वितिसुतेषु धृतद-
ण्डः । भगवन्नुपायभूतो भव त्वमेवादरात्तव प्राप्तौ ॥

अत्रापि सामदानभेददण्डानां प्रकृतान्वयं विना क्रमेण
न्यसनम् । उपायभूत इति प्रकृतार्थपरिण पदेनास्मिन् पद्ये
उपदर्शितोपायनामानि निबद्धानीति सूच्यार्थस्यापि सूचानाम्मु-
द्रालंकारश्चेति तच्छेषरितेयं रत्नावलीति विशेषः ॥

यथावा—

ब्रह्मनुतो नलिनाक्ष त्रासहरस्फाटिकत्विषा वै
श्येतः । आशूद्भावितदुरितश्चातुर्वर्ण्यं धराधरः प्रथ-
यति ते ॥ १७८० ॥

हे नलिनाक्ष ! ब्रह्मणा चतुर्मुखेन नृतः । त्रासहरः भयहारी ।
स्फाटिकत्विषा श्येतः श्येतः । 'शुक्लशुभ्रशुचिभवेतविशदश्येत-

पाण्डुराः' इत्यमरः । आशु उद्गाधितं प्रद्राधितं ॥ प्रद्राधोद्गाव-
सन्द्रावाः' इत्यमरः । दुरितं येन सः ।

वै पापमिति संप्रोक्तं कदस्तस्य तु दाहकः ।

पापानां दाहकत्वाद्धि धेकटादिरितीर्यते ॥

इति तस्य पापहारित्वप्रसिद्धेः । ते भवतः धराधरः शेषादि-
रित्यर्थः । 'आतुर्वर्ण्यं चतुरक्षरत्वं धराधरशब्दस्य तथाविधत्वा-
दिति भावः । प्रथयति । अत्र ब्रह्मक्षत्रवैश्यशूद्राणां क्रमेण
न्यसनम् । आतुर्वर्ण्यपदेन उपपादितब्रह्मक्षत्रादिसूचनान्मुद्राच्च पू-
र्ववदेव ॥

यथावा—

त्वद्विव्यचरितवर्णी न्यासेन त्वां गृहीतवान्म-
तिमान् । त्वद्वावनस्थितोऽयति परमं धामाश्रमा-
न्वितो भगवन् ॥ १७८१ ॥

हे भगवन् ! तद्विव्यचरितं वर्णयतीति तथोक्तः । न्यासेन
भरन्यसनेन त्वां गृहीतवान् वशीकृतवान् गृहीतवानित्यनेन
उपयाम गृहीतोऽस्मि ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यारमानं युञ्जीत'
इति न्यासकरणमन्त्रगतं गृहीतपदं प्रत्यभिज्ञाप्यते । तव भावने
स्थितः मतिमान् अश्रमेण उपायान्तरानुष्ठानप्रयासराहित्येनैव परमं
धाम अयति प्राप्नोति 'इदकिदकिटि' इत्यत्र प्रसिद्धस्य इधातोः
लट् । अत्र ब्रह्मचारिगृहस्थवनस्थयतीनामाश्रमिणां स्मृत्यादिषु
सहपठितानां कर्मिको न्यासः । अयमेवाश्रमेणेति पदेन सूक्त्यो-
र्धेस्तुञ्चित इति पूर्ववदेव सर्वम् । वर्णिगृहिशब्दाभ्यां ब्रह्मचारि-
गृहस्थौ गृह्येते ॥

यथावा—

भूयांसमन्वयं त्वयि दधतं भवभाविरोधपरि-
हृत्यै । शुभसाधनफललिप्सुश्चतुरध्यायी श्रये हरिं
कमले ॥१७८२॥

हे कमले ! त्वयि भूयांसं अन्वयं संबन्धं दधतं हरिं शु-
भाणां साधने यत्फलं निश्श्रेयस्वरूपं प्रयोजनं लिप्सुस्त्वन् अत-
एव भवेन संसारेण जन्मना वा भारी यो रोधः निर्वन्ध-
स्तय परिहृत्यै शान्त्यै चतुरं निपुणं यथातथा ध्यायतीति चतु-
रध्यायी सन् श्रये । अत्र समन्वयाविरोधसाधनफलानां ब्रह्ममी-
मांसाचतुरध्यायीप्रतिपाद्यानां क्रमेण सूचनम् । चतुरध्यायीति
सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा च । तच्छिरस्का रत्नावलीयं पूर्ववदेव ।
किंच भूयांसमन्वयं त्वयि दधतं हरिमिस्थनेन प्राप्त्यस्य ब्रह्म-
णस्स्वरूपं, श्रये इत्यनेन प्राप्तुः प्रत्यगात्मजस्वरूपं, चतुरध्यायी-
ति प्राप्त्युपायः, शुभसाधनफलोति फलस्वरूपं, भवभाविरोध
इत्यनेन स्वरूपोपायफलप्राप्तिविरोधस्वरूपं च किञ्चित्क्रमवैपरी-
त्येन वर्णितमिति विशेषश्चात्र विभावनीयः ॥

सत्यं धर्मं विन्दति स भीमसेनो रणे विजय-
शाली । व्रजति सुशोभनकुलतां लक्ष्म्या सह दे-
व सेवते यस्त्वाम् ॥ १७८३ ॥

अत्र श्लेषोपनिष्ठमुद्रालङ्काररीत्या युधिष्ठिरादीनां पञ्चानां
पाण्डवानां प्रसिद्धक्रमेण प्रतिपादनमिति पूर्वादाहरणेभ्यो वि-
च्छिन्तिविशेषः ॥

यथावा —

कामं दारादिमञ्जुषमपारिजातं श्रितं ससन्तान-
नसुखम् । सामोदं कल्पयसे हरिचन्दन दैवतरु-
चिरश्रीदस्त्वम् ॥ १७८४ ॥

हे हरिश्चन्दन ! हरिरेव चन्दनः तस्य संबुद्धिः । एवं दै-
वतानामपि रुचिरा रमणीया तैरपि श्लाघ्येति यावत् । या श्रीः
संपत् शोभा वा तां ददातीति तथोक्तस्सन् । हरिश्चन्दनेत्यनेन
दैवतरुविशेषोऽपि गृह्यते । तदा दैवतानां रुचिरां श्रियं ददा-
तीति तथोक्त इत्यप्युपस्कार्यम् । श्रितं स्वाश्रितं जनं कामं प-
र्याप्तं यथातथा दारादिमान् जुषतीति ते तथोक्तं आदिमशब्देन
बन्ध्वादिर्गृह्यते । अपास्तं अरिजातं वैरिवृन्दं येन । अपारिजातं
सन्तानसुखेन सह वर्तत इति ससन्तानसुखं अतएव सामोदं
सानन्दं ससौरभं च । हरेश्चन्दनतया रुपितत्वादिति भावः ।
कल्पयसे रक्षयसि । स्वोपासितारं सर्वप्रकारविभवजुषं तनोषीति
भावः । अत्र मन्दारपारिजातवृक्षाणां पञ्चानां देवतरुणां क्रमेण
न्यसनम् । दैवतरु इति पदैकदेशेन श्लोकघटितदैवतरुरूपसूच्यार्थ-
स्यापि सूचनान्मुद्रालङ्कारावतंसितेयमिति पूर्ववदेषाबुसंधेयम् ॥

यथावा—

चरणारविन्दशरणगमशोकयन्त्रात्मचरमवचसा
पार्थम् । कृतसहकारश्रीमल्लीलो नीलोत्पलोज्ज्व-
लोऽवतु स पुमान् ॥ १७८५ ॥

चरणारविन्दशरणगं पार्थ आत्मचरमवचसा 'सर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामि मा शुचः' इति वचनेन अशोकयन् कृतः सह-

कारः साचिर्व्यं यया सा तथोक्ता श्रीमती लीला सारथ्यलीला
यस्य स तथोक्तः नीलोत्पलोज्ज्वलः स पुमान् अवतु । मामिति
शेषः । अत्र 'अरविन्दमशोकं च' इत्यादिप्रसिद्धकमपञ्चबाण-
म्यसनम् ॥

यथावा—

प्राणयितारं स्वकथापानविधातृन्पिशङ्गसंव्या-
नम् । कलयेय मुदाऽनन्तम् समानयन् हृदयपु-
ण्डरीकं तम् ॥ १७८६ ॥

स्वकथापनविधातृन् जनान् प्राणयितारं । पिशङ्गसंव्यानं
पीताम्बरोत्तरीयं 'संव्यानमुत्तरीयं स्यात्' इत्यमरः । तं सकल-
लोकवेदप्रसिद्धं अनन्तं भगवन्तं हृदयपुण्डरीकं समानयन् प्राप-
यन् सन् मुदा कलयेय इति योजना । अत्र श्रुत्यादिप्रसिद्धानां
प्राणापानव्याप्तौदानसमानानां क्रमिको न्यासः ॥

यथावा—

शब्दैकगम्यमुज्झितदोषस्पर्शं निरूपणातिगसु-
गुणम् । तामरसनयनं तनुयां सुभगं धर्मेण चेत-
सो विषयं त्वाम् ॥ १७८७ ॥

हे तामरसनयन ! उज्झितदोषस्पर्शं निरूपणातिगाः वाङ्मन-
सावयवाः सुगुणाः यस्य तं 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' इति श्रुतेः ।
अनेन पदवितथेन 'तस्य यथा कप्याले 'पुण्डरीकमेवमक्षिणी स
एष सर्वेश्वरः पाप्मभ्य उदितः । स एष ये चास्मात्पराश्चो लोका-
स्तेषां चेष्टे देवकामानाम्' इत्यन्तरादित्यविद्योक्तं दिव्यमङ्गलविप्र-

होपलक्षकं पुण्डरीकाक्षत्वं अपहृतपाप्मत्वं सर्वलोककामेशितृत्वा-
दिगुणाकरत्वं चोक्तं भवति । अत्र 'अपहृतपाप्मा' इत्यादि
'सत्यलंकल्पः' इत्यन्ताः निरवधंभिरञ्जनम् । यस्तत्सर्वज्ञः' इत्या-
दिश्रुतयोऽप्यनुसंधेयोः । अतएव सुभगं शोभनः भगः—

प्रेम्बर्यस्य सप्तग्रह्य वीर्यस्य यशसश्चिभयः ।

ज्ञानवैराग्योश्चैव धर्मा भग इतीरणा ॥

इत्युक्तं षाड्गुण्यं यस्य तं तथोक्तं भगवच्छब्दवाक्यमिति
यावत् । शब्दैकगम्ये 'तं त्वपैनिषदं पुरुषम्' इति श्रुतेः 'शास्त्र-
योनित्वात्' इति सूत्राच्च । उपदर्शितमस्य रूपादिकं शास्त्रैकसम-
भिगम्यमिति भावः । इदं त्वां धर्मेण—

सर्वेणामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः ।

एव मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यज्ञकत्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चेश्वरस्सदा ॥

इत्युक्तेन अर्चनबन्धनस्तथानाद्युत्तमधर्मेण चेतसः विषयं तनुयां
विशुद्धेन मनसा शृङ्गीयां 'मनसा तु विशुद्धेन' इति श्रुतेः । अत्र
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां लोकवेद्प्रसिद्धानां पञ्चानां विषयाणां
प्रकृतानन्वयिनां क्रमिक उपन्यासः । विषयमित्यनेन क्रमधिन्यस्ता
इमे विषया इति सूच्यस्थार्थस्य सूचनान्मुद्रालंकारश्च । तदुत्तं-
तेयं रत्नावलीति ध्येयम् ॥

यथावा—

शुभकृतद्वितदायी समासहस्रं त्वदेकशेषं
माम् । कल्याणवृत्तिमव्युत कलय सनाद्यन्तधा-
तुरूपस्त्वम् ॥ १७८८ ॥

द्वे अच्युत! शुभकृत् मङ्गलकारि तत् शास्त्रप्रसिद्धं यत्
 हितं उपायरूपं तत् ददातीति तथोक्तं: सकलकल्याणास्पदम-
 किप्रपत्तिरूपं त्वत्प्राप्त्युपायं वितरन्नित्यर्थः । 'ददामि बुद्धिधोगं
 तं येन मामुपयान्ति ते' इति गानात् । न विद्येते आद्यन्तौ
 यस्य सः नाद्यन्तः नशब्देन समासः । उत्पत्तिनाशविधुरः यः
 धातुः धाता 'सितनिगमिमसिसच्यविधान्कुशिभ्यस्तुन्' इत्यनेन
 औणादिकस्तुन्प्रत्ययः । उदन्तोऽयं शब्दः । एतच्च 'धातुप्रसादान्म-
 हिमानम्' इति श्रुतिव्याख्यानावसरे श्रुतप्रकाशिकोपनिषद्भाष्यथो-
 न्यक्तम् । तद्रूपः जन्मनाशोपलक्षितभावविकारराहित्येन सर्वज्ञ-
 गतां धर्ता पोष्टा चेत्यर्थः । सः त्वं समानां वत्सराणां सहस्रं
 बहुतिथं कालमिति यावत् । त्वदेकशेषं यावदात्ममावि तवैव
 शेषभूतमिति भावः । मां कल्याणी श्रेयस्करी अस्ति: कैकर्यरूपा
 यस्य तं तथोक्तं कलथ । अत्र स्वरूपोपायपुरुषार्थाः यथास्थान-
 मनुसन्धेयाः । अत्र 'कृत्तिद्धतसमासैकशेषसमाद्यन्तधातुरूपाः
 पञ्च वृत्तयः' इति शाब्दिकगोष्ठीप्रसिद्धानां पञ्चानां वृत्तीनां क्रमेण
 कथनम् । कल्याणवृत्तिशब्देन उपासादितृप्तयोऽत्र निबद्धा इति
 सूक्ष्मस्यार्थस्य सूचनं च पूर्ववदेव । अत्र सनाद्यन्तेत्यादेस्सौत्रनिर्दे-
 शानुवाद्वरूपत्वाच्च ऊमुडागमप्रसक्तिरित्यवधेयम् । अतएव "ब्राह्म-
 शमी सनादयः । एतच्छास्त्रमुणादिषु । धातुसूत्रगणोणादिवाक्य-
 लिङ्गानुशासनम्' इत्यदयो ऊमुडप्रदिताः प्रयोगास्संगच्छन्ते ॥

यथावा—

यत्तु स्वार्थं द्रव्यं नालिङ्गति तव पवाब्जम-
 ब्जाक्ष । संख्यातिगमपि नृणां तन्न स्यात्प्रीति-
 कारकं विदुषाम् ॥ १७८९ ॥

हे अञ्जाक्ष! मृणां यद्द्रव्यं स्वार्थमेव सत् तच्च पदत्वञ्जं
मालिङ्गति त्वच्चरणाभ्योजार्पितं न भवतीत्यर्थः । तद्द्रव्यं संख्या-
तिगं अपरिमितमपि विबुषां ब्रह्मविदां प्रितिकारकं न स्यात् ।
व्यर्थमेव सविति भावः । अत्र स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां
प्रातिपदिकार्थानां शाब्दिकगोष्ठीप्रसिद्धयनुसारतः क्रमिकत्वम् ॥
यथावा—

अविषयमविशयमागमवचसामपि पूर्वपक्षमिह
तमसाम् । लोकोत्तरफलत्वं त्वां जगतामधिक-
रणमाश्रये भगवन् ॥ १७९० ॥

हे भगवन्! आगमवचसामपि अविषयं अगोचरं तमसां
अज्ञानानामेव तिमिराणां पूर्वपक्षं शुक्लपक्षं तन्निर्मूलयितारमिति
भावः । लोकोत्तरं यत्फलं निश्चयेसरूपं तद्दातीति तथोक्तं
जगतां अधिकरणं आधारं त्वां अविशये निस्संदेहं यथा तथा-
ऽऽश्रये । अत्र—

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

प्रयोजनं च पञ्चैते प्राञ्चोऽधिकरणं विबुः ॥

इति पूर्वोत्तरमीमांसाप्रसिद्धाधिकरणात्पञ्चकस्य क्रमेण
न्यासः । अधिकरणमित्यनेन सूचनीयार्थसूचनं च ॥

यथावा—

कामं जितशक्रो धनविभवैस्सुकलो भयं क्षमो
हर्तुम् । भानुमदंशुश्रीमत्सरोजलोचन भवेद्भव-
दृष्टः ॥ १७९१ ॥

सुकलः दाता मोक्ता च 'सुकलो दातुमोक्तारि' इत्यमरः ।
मयं स्वस्य स्वाश्रितानां च त्रासं हर्तुं क्षमः शक्तः भीताभय-
दातेत्यर्थः । भानुमदंशुभिः श्रीमत् उज्ज्वलं यत्सरसिजं तद्विष-
लोचनं यस्य तस्य संशुद्धिः । अत्र कामक्रोधलोभमोहमदमत्स-
राणां वण्णां क्रमेण न्यास इति पूर्वोक्तो विच्छित्तिशालिनीयम् ॥

यथावा -

काममवक्रो धर्मैर्विमलो भगवन् भवेत्तमोहति-
शीलः । श्रमदमन नमत्सरसिजभव तव भक्तो
जितारिषड्वर्गश्च ॥ १७९२ ॥

श्रमदमनः सांसारिकजं विमोचनः तस्य संशुद्धिः । नमन्
सरसिजवधः प्रक्षा यस्य सः तस्य संशुद्धिः हे भगवन् ! तव
भक्तः कामं अवक्रः अकुटिलशीलः । धर्मैः सामान्यैर्विशेषैश्च धर्मैः
विमलः निर्मलः 'धर्मेण पापमपनुवति' इति श्रुतेः । अतएव
तमसः तमोगुणस्य हतिः निरासः तस्यां शीलं यस्य स तथोक्तः ।
जितः अरिषड्वर्गः कामादिः येन स तथोक्तश्च भवेत् ।

न काशी न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।

मन्त्रि कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥

इत्युक्तेरिति भावः । अत्रापि प्रकारान्तरेण कामक्रोधादीना-
मेव क्रमेण ग्रथनम् । ईदृशविशेषरूपसूक्ष्मार्थस्य जितारिषड्वर्ग
इत्यनेन सूचमानमुद्रा चेति विशेषः ॥

यथावा—

सुश्लिष्टसंधिविग्रहमिभषति यानं शरासनसना-
थम् । राममभिवीक्ष्य तेन प्रेप्तन्तोऽद्वैतमाश्र-
यन्मुनयः ॥ १७९३ ॥

सुस्निग्धाः संधयः सन्धिवन्धाः यस्य तादृशो विग्रहो यस्य तम् । अनेन यस्यमाणमुनिजनमाजसाकर्षकस्सौन्दर्यातिशयस्तु-
चितः । यथोच्यते—

अङ्गप्रत्यङ्गकानां स्यात्सन्तिवेशो यथोचितम् ।

सुस्निग्धसन्धिवन्धो यस्तत्सौन्दर्यमितीर्यते ॥

इति । इभपतेः धानमिव धानं यस्य तम् । शरासनसनार्थं
रामं अभिधीक्ष्य मुनयः तेन रामेण सह अद्वैधं गाढालिङ्गनेनैकी-
भावे प्रेप्तस्तस्तन्तः । तं आश्रयन् दण्डकारण्यं प्रविष्टस्य भगवतो
दाशरथेस्सौन्दर्येण मोहिताः वनिता इव मुनयस्तमालिङ्गितुमु-
त्सुका बभूवुरिति पद्मपुराणकथाऽप्राप्तुसंधेया । यद्वा तेन अद्वैधं
अभिवाद् प्रेप्तस्तस्तमाश्रयन् 'अभिवाद्स्तु तस्यैव पदयोरात्म-
नोर्षणम्' इत्युक्तरीत्या तच्चरणारविन्दे अत्मरक्षाभरार्पणमभी-
प्सन्त आश्रयस्त्वित्यर्थः । अत्र 'सन्धिर्ना विग्रहो धानमासनं द्वैध-
माश्रयः' इति प्रसिद्धसहस्राधानां संध्यादीनां क्रमेण वर्णनां
न्यसनम् ॥

यथावा—

सुरभीतिहरभुजोष्मा शरवर्षासारविशमिता-
शरदावः । परमहिमानीको यो दिशिदिशि शिरसा
नमामि तं दाशरथिम् ॥ १७१४ ॥

यः सुरभीतिहरः भुजोष्मा बाहुप्रतापः यस्य शरवर्षासारः
बाणवर्षासार एव जलवर्षासारः तेन विशमितः आशराः निशि-
चरा एव दावा यस्य परमहिमा अनीकः सैव यस्य पक्षे परमा
हिमानी हिमसंहतिः यस्य सः परमहिमानीकः । 'नद्वयतश्च'
इति कप् । तं दाशरथिं दिशिदिशि शिरसा नमामि 'नमः

पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते तमोनमस्सर्वत एव सर्व' इत्युक्तप्रक्रियया
प्रतिदिशं प्रणमामीत्यर्थः । अथ सुरभीत्यादिपदैकदेशैः ऊष्मेत्या-
दिशब्दश्लेषेण च वसस्तादीनां यण्णांमृतुनां क्रमेण वर्णनम् ॥

यथावा—

सृष्ट्यादिकर्मकर्ता करणनियन्ता त्वया विना-
ऽच्युत कोऽन्यः । सकलशुभसंप्रदानं कुरुते पा-
दानताधिकरणहार्ति च ॥ १७९५ ॥

हे अच्युत ! सृष्ट्यादीनां जगत्सर्जनादीनां कर्मणां कर्ता
अनेन 'यो वै चालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म
स वै वेदितव्यः' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । करणानां शिन्धु-
याणां नियन्ता 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः । पादानतानां
चरणप्रणतानां आधिः मनोव्यथा तस्य करणाः कर्तारः कर-
णानि साधनानि वा तेषां हति क्षति, सकलशुभसंप्रदानं तेषा-
मेव सर्वकल्याणवितरणं च । आभ्यामिनिष्टनिरासेष्टप्रापणे अभि-
हिते । त्वया विना कोऽन्यः कुरुते इति योजना । अथ—

कर्म कर्ता च करणं संप्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट् ॥

इति शान्दिकोक्तानां यण्णां कारकाणां क्रमेण न्यस्तनम् ॥

यथावा—

लवणाशाली क्षुभितासुरेन्द्रराज्योदधीशभुज-
दण्डः । नलिनाक्षिराजितहृज्जलजाक्षो जयतु सप्त-
भुवननिधिः ॥ १७९६ ॥

लवणाशब्दः स्थाभाशब्दात् स्त्रीलिङ्गः लावण्यवाची । 'लव-
णैश्च लावण्यम्' इति 'लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः' इत्यादौ
मल्लिनाथादिभिस्तत्रतत्र व्याख्यातत्वात् । 'लवणो रसरसोऽब्धिमे-
येषु लवणा त्विषि, इति विश्वः । तथा शालत इति लवणा-
शाली । क्षुभितः असुरेन्द्राणां हिरण्यकशिपुनरकप्रभृतीनां राज्य-
मेव उद्घीशः समुद्रराजः येन सादृशो भुज एव दण्डः मन्था-
नदण्डो यस्य सः नलिनाश्या श्रिया राजितं हृत् वक्षः यस्य
सः सप्तसंख्याकाभां भुवननां भूरादिलोकानां निधिः जलजाक्षः
जयतु । अत्र 'लवणेक्षुमुरासर्पिर्द्विषीरजलाणवाः' इति पुराणा-
दिप्रसिद्धसहपाठानां सप्तानामुदन्वतां क्रमेण प्रतिपादनमिति
पूर्वोदाहरणेभ्यां विशेषः । सप्तभुवननिधिरिति पदेन सूक्ष्मसमुद्र-
सूचनान्मुद्रा च ॥

यथावा —

भूरिदयं जलधिभुवः प्रियं सुवर्णाभिमहरधि-
पविम्बस्थम् । सुजनोऽग्रतपोगम्यं व्याहतयो
नोऽभिदधतु सत्यं देवम् ॥ १७९७ ॥

नः अस्माकं व्याहतयः व्याहाराः भूरिदयं निरधधिकरूपं,
तत्र हेतुः जलधिभुवः प्रियमिति । अत्र 'नित्यश्रीर्ग्रन्थिन्वे'
इत्याचार्यश्रीसूक्तिस्मर्तव्या । अतएव सुवर्णमं अहरधिपविम्ब-
स्थमिति तदुपस्कारकम् । अत्र 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषः' इत्यन्तरादित्यत्रिद्योक्तं दिव्यात्मविग्रहरूपमनुसंहितम् ।
सुजनानां सतां उग्रेण तीव्रेण तपसा गम्यं प्राप्यं, सत्यं निरुपा-
धिकसत्तायोगिनं 'सत्यं ज्ञानम्' इति श्रुतेः । मुक्तमुक्तनियन्तारं
वा 'अथ यत्तत्सदमृतं अथ यत्ति तन्मर्त्यं अथ यद्यं तेनोभे यच्छति'
इति दहरधिद्यायां श्रवणात् । देवं नारायणं अभिदधतु वदन्तु

अस्मद्वचनानि सर्वतः दिव्यमङ्गलविग्रहं परं ब्रह्म पुरुषोत्तमं श्रीनि-
वासमेव परिचिन्वताम् । तद्विषयकप्रयन्धानेव प्रणयन्तामिति
भावः । अत्र श्रुतिप्रसिद्धसहपाठानां भूरादिसप्तव्याहृतीनां क्रमेण
विन्यासः । व्याहृतय इत्यनेन तादृशसूच्यार्थसूचनं चेति पूर्ववदेव
मुद्राशिरस्कत्वम् ॥

यथावा—

अरुणाब्जवर्णमङ्गलसौम्याङ्गिरसावभासितनुह-
सिते । असिताक्षि मातराहुर्लोकैस्तुल्याऽनवग्र-
हेति त्वाम् ॥ १७९८ ॥

अरुणाब्जस्य वर्ण इव वर्णो यस्य तत् 'पद्मवर्णाम्' इति
श्रुतेः । तथोक्तं मङ्गलं सौम्यं सुन्दरं 'सौम्यं तु सुन्दरे सोमदै-
वते' इत्यमरः । तादृशं मङ्गलं यस्यास्सा तथोक्ता तस्यास्संबुद्धिः
'अङ्गगात्र' इति ङीप् । रसेन शृङ्गाररसेन दधारसेन वा अव-
भासित प्रकाशमानं न तु 'स्मयन्निष नृपो हन्ति' इतिवत्परा-
तिसंधायकं, तनुहसितं मन्दहासो यस्यास्सा तथोक्ता । अनेन
भगवन्मन्दहसितादप्यस्या मन्दहसितं गुणवत्तरमिति द्योतितम् ।
तद्धि 'हासो जनोन्मादकरा च माया' इत्युक्तीत्या जनोन्मा-
दकारिमायारूपं तस्यास्संबुद्धिः रसावभासितनुहसिते । हे असि-
ताक्षि ! 'तं चेयमलितेक्षणा' इत्युक्तेः । हे मातः ! त्वां अनु-
त्या असदृशा अनवग्रहा अग्रतिष्ठन्वा सर्वव्यापिनीत्यर्थः । 'अव-
ग्रहो दृष्टिरोवे प्रतिबन्धे गजालिके' इति मेदिनी । अद्वा भग-
वद्ग्रहा निरङ्कुशस्वातन्त्र्या अपर्यनुयोज्यस्य भगवत्स्वातन्त्र्य-
स्यापि तदधीनत्वात् । यथोक्तं 'यस्या वीक्ष्य मुखं तद्विज्ञितप-
रार्थानो विभ्रत्तेऽखिलम्' इत्यादि । इति यदन्ति सन्त इति शेषः ।

अथ सूर्यादीनां नवानां ग्रहाणां प्रकृतान्वयं विना क्रमेण न्यासः ।
नवग्रहेत्यनेन सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा च । प्रागुदाहृतं 'भास्वान्
राजा' इत्यादिपद्यं तु प्रकृतान्वयि भगवद्विषयश्चेति वैलक्षण्यम् ॥

यथावा—

भुजगाचलशृङ्गारो वीरः करुणाद्रुतो महास्य-
रुचिः । स्वभया न कं नु वशयेद्बीभस्तितरौद्ररिपु-
रथं शान्तः ॥ १७९९ ॥

करुणया जङ्गुतः विस्मयावहकृप इत्यर्थः । महती भास्व-
रुचिः मुखप्रभा यस्य बीभस्तितः विकृताः कुताः रौद्राः क्षरणाः
रिपवः येन सः । शान्तः ऊर्मिषट्कप्रतिभटः स्वभया निजप्रभया
कं नु न वशयेत् सर्वमपि स्वतेजसैव वशीकुर्यादित्यर्थः । अत्र—

शृङ्गारवीरकरुणाद्रुतहास्यभयानकाः ।

बीभस्तितरौद्रशान्ताश्चेत्येते नव रसाः स्मृताः ॥

इति कश्चित्प्रसिद्धकामाणां नवानां रसानां क्रमेण न्यासः ।

कचिदु—

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभस्तितरुतशान्ताश्च रसाः पूर्वैरुदाहृताः ॥

इति क्रमः पठ्यते । तदनुसारे ■ वक्ष्यमाणक्रमवैपरीत्यादेरु-
दाहरणं भविष्यति ॥

यथावा—

अधुहर भाधव तनुयाश्शुक्रशुचिं ननु नभस्त-
वामपि मान्यम् । भाद्राश्वयुजोर्जस्वलसहायतैर्भ
समाधनतपस्यं त्वाम् ॥ १८०० ॥

इदं कस्यचिदैहिकापवर्गिकपुरुषार्थं प्रार्थयितुर्मत्तस्य वचनम् । हे मधुहर मधुवैरिन् ननु माधव हे श्रीनिवास । सः त्वं घना तपश्चर्या यस्य तं मा मां भद्राणां गजविशेषाणां समूहो भार्द्रं वश्वानां समूहः आश्वं उभयत्र सामूहिकोऽण् । ताभ्यां युज्यत इति भार्द्राश्वयुजः इगुपधलक्षणः कः । ऊर्जस्वलः बलिष्ठश्च सहायः यस्य स तथोक्तः । तस्य भावः तत्ता तां इष्यते गच्छतीति भार्द्राश्वयुजोर्जस्वलसहायतैषः तं 'इष्यतौ' दिवादिः तस्मात्कर्मण्यण् । चतुरङ्गसेनायुक्तमहासहायशालिनमित्यर्थः । एतेन ऐहिकसमृद्धिरर्धिता । शुक्रः वह्निः 'शुक्रस्स्याद्भार्गवे ज्येष्ठभासे वैश्वानरे पुमान्' इति मेदिनी । तमिव शुचि शुद्धं अनेनापवर्गसाधनसर्वप्रकारशुद्धिमत्ता सूचिता । 'शुचिश्शुद्धेऽनुपहते शुक्लाराषाढयोस्मिन्ते' इति विश्वः । नमः स्सदां आर्चिरादिकानामातिवाहिकानां देवानां मान्यं पर्यवसाने तैस्तेव्यमपि तनुयाः । 'भुक्त्वा च भोगानखिलान्ते हरिपदं ब्रजेत्' इत्युक्तरीत्या ऐहिकभोगानुभवापूर्वकमन्ते निश्चयेयसाध्यानुभवशालिनमपि कुर्वीथा इति भावः । अत्र 'मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च' इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिपठितानां मधुमाधवादीनां द्वादशानां नामानां क्रमो निबद्धः ॥

यथावा—

स्यामेष वृषाद्रिस्थं मिथुनमकदर्यङ्गजारिरमणीव्यमहम् । अतुलाळिकं विचापलमसमकरं वीक्ष्य विनतसकलशमीनम् ॥ १८०१ ॥

अत्र ज्यौतिषादिप्रसिद्धसहपाठानां मेषवृषादिमीनाम्तानां द्वादशानां राशीनां मुद्रालङ्कारविधया क्रमेण वर्णनम् । अङ्गजारिः

कामवैरी तस्य रमणी गौरी तथा ईर्ष्यं स्तुत्यं अनुलं असदृशं अ-
ल्लिखं ललाटं यस्य तत् विचापलं मन्त्रञ्चलशीलं वीक्ष्येति क्रियाया
विशेषणं वा । असमी असदृशी करौ पाणी यस्य तत् । शम एषा
मस्तीति शमिनः तेषां इवाः प्रभवदशास्ताम्रण्य इत्यर्थः । विनताः
सकला शमीनाः यस्य यस्मिन्वा तत्तथोक्तं वृषादिस्थं मिथुनं
श्रीश्रीनिवासरूपं स्त्रीपुंसात्मकं द्वंद्वं वीक्ष्य दृष्ट्वा ध्यात्वा वा कर्क
कटकं रलयोरभेदात्पापं 'कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः' इत्यमरः ।
तदस्यास्तीति कर्की स न भवतीत्यकर्की विनद्धाश्चिष्टपूर्वोत्तराद्यः
एषः महं स्यामिति योजना । भवेयमित्यर्थः ॥

प्रकृतान्भवयवती सक्रमा यथा—

मधुरामा यास्तासां दाता कांचिच्छुचं विजित-
काशी । सदयो ध्यातोऽस्तु वहन् हृदि नतसद्वार-
कामवन्तीं लक्ष्मीम् ॥ १८०२ ॥

याः मधोः तन्नाम्नोऽसुरस्य राभाः स्त्रियः तासां कांचित् शुचं
वैधव्यप्रयुक्तं शोकं दाता । ददातेस्तृन् । मधुदैत्यसंहर्तेति भावः ।
विजितेन विजयेन भावे कः काशत इति विजितकाशी काशते-
र्णिनिः 'वानरा जितकाशिनः' इतिवत् । नताः सतां वाराः
निवहाः यस्यां सा नतसद्वारका तां अघन्तीं सर्वलोकपालयित्रीं
लक्ष्मीं हृदि वहन् अतएव सद्यः पुमान् परमपुरुषः श्रीनिवास
इति भावः । ध्यातः अस्तु । मयेति शेषः । अत्र—

अयोध्या मधुरा माया कांशी काञ्चिद्वन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सतैता मोक्षदायिकाः ॥

इति प्रसिद्धक्रमपाठानां क्रमव्यतिक्रमेण न्यसनम् ॥

यथावा—

पुष्कलशाल्मलिजम्बूप्लक्षः कौञ्चकुशमेदुरः
फणिशैलः । आक्रान्तमहाशाकस्सप्तद्वीपाधिको
जयत्ययमेकः ॥ १८०३ ॥

पुष्कलाः अतिशोभनाः 'पुष्कलस्स्यात्सत्तमश्चातिशोभने'
इत्यमरः । शाल्मलिजम्बूप्लक्षाः दक्षविशेषाः यस्मिन् सः । कौञ्चैः
पक्षिचिशेषैः कुशैः र्दमैः जलैर्वा मेदुरः आक्रान्ताः स्वाभोगेन
व्याप्ताः महत्यः आशाः दिशः येन स तथोक्तः 'शेषाद्विभाषा'
इति कप् 'के णः' इति प्राप्तस्य ह्रस्वस्य 'आपोऽन्यतरस्याम्'
इति विकल्पितत्वादाशाशब्दस्य न ह्रस्वः । अयं फणिशैलः एक
एव सप्तद्वीपाधिको जयति । अत्र 'जम्बूप्लक्षकुशकौञ्चशाकशा-
ल्मलिपुष्कलाः' इति पुराणादिषु सहपठितस्य द्वीपसप्तकस्य
क्रमातिक्रमेण न्यसनम् । सप्तद्वीपपदेन सूच्यार्थसूचनं च ॥

यथावा—

स्तुवताङ्गिरस्सदा मे मरीचिमन्त्रियुगसपुलह-
र्षकरम् । विपुलस्त्यानक्रतुभुग्वसिष्ठसुखदं तवाम्ब
नयनयुगम् ॥ १८०४ ॥

हे अम्ब ! मरीचिमत् अंशुमत् त्रियुगस्य भगवतः सपुलह-
र्षकरं सपुलकप्रभोदावहं 'पुलस्स्यात्पुलके पुंसि विपुले वाच्यलि-
ङ्गकः' इति मेदिनी । विपुलं विशालं स्थानानां क्षिग्धानां 'स्थानं
क्षिग्धे प्रतिध्वाने घनत्वालस्ययोरपि' इति मेदिनी । क्रतुमुजां
वसिष्ठाः वसीथांसः श्रेष्ठाः तेषां लोकपालानामित्यर्थः । वसुशब्दः
प्रशस्तवाची । तत आतिशायनिके इष्टानि वसिष्ठ इति रूपम् ।

एतच्च 'श्वसो वसीयश्चेयसः' इति सूत्रे कौमुदीप्रत्यये स्पष्टम् ।
सुखदं 'लोकेशेशविभूतीनां कारणं यन्निरीक्षणम्' इत्युक्तेः । विपुलं
च तत् स्थानक्रतुभुग्वासिष्ठसुखदं चेति विशेषणोभयपदकर्मधा-
रयः । यद्वा विपुलं भतिशयितं स्थानं आलस्यं दुर्वासइशापज-
नितस्वाराज्यघ्नशत्रुक्रतुमपाटवं यस्य स तथोक्तः क्रतुभुग्वसिष्ठः
इन्द्रः तस्य सुखदमिति तच्च नयनयुगं मे मम गिरः सदा स्तुवता
स्तुवन्तु । अत्र—

मरीचिमत्रचङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

वसिष्ठं च महातेजास्सोऽसृज्जत्सप्त मानसान् ॥

इति पुराणोक्तानां मधुर्योणां किञ्चित्कम्पातिलङ्घनेन न्यसनम् ॥

यथावा—

यशसैष सार्वभौमेनैरावतकुमुदपुष्पदन्तरुचा
ते । लोकोऽञ्जननायक सुप्रतीक वामन सुपुण्ड-
रीकाक्ष सितः ॥ १८०५ ॥

हे वामन ! स्वेच्छानृहीतवामनावतार । हे सुप्रतीक 'आ-
ग्रणस्नात्सर्व एव सुवर्णः' इत्युक्तप्रकाशदिन्यमङ्गलविग्रह ! हे सुपु-
ण्डरीकाक्ष ! शोभनं यत्पुण्डरीकं तदिव अक्षि यस्य तस्य संबुद्धिः ।
सुशब्देन गम्भीराम्भस्समुद्भूतसुमृष्टनालरीषिकरत्रिकसितत्वरूपः
'तस्य यथा कण्थासम्' इति श्रुतिस्थकण्थासशब्दार्थस्त्वर्वाग्नि-
संसृहीतः । अञ्जननायक अञ्जनाप्यगिरिनेतः देरावतः कुमुदपुष्प-
दन्तः गजदन्तः तेषां रुगिव रुक् प्रभा यस्य तथोक्तेन सार्वभौमेन
सर्वभूमौ विदितेन ते यशसा जगत् सितं शुभ्रमिति योजना । अत्र
'देरावतः पुण्डरीकः' इत्युक्तानां दिग्गजानां कम्पातिलङ्घनम् ॥

प्रलयसरस्वति वटदलशायितस्त्वमदीदृशस्त्व-
महिमानम् । मार्कण्डेयमुनेश्श्रुतिसुभगङ्गेयं पुरा
फणिगिरीन्दो ॥ १८०६ ॥

इदमुपाख्यानमरण्यपर्वणि प्रसिद्धम् । अत्र 'इमं मे गङ्गे
यमुने सरस्वति' इति संबुद्धयन्ततया क्रमेण श्रुतौ पठितानां गङ्गा-
यमुनासरस्वतीनां सर्वात्मना व्युत्क्रमेण न्यसनं पूर्वोभ्यो विशेषः ॥

यथावा—

दुरितोपसंहतिचणा रविमर्शयिकालिपद्मगर्भ-
न्वे । तदगान्प्रति मुखरमुखध्रमरा सौस्त्रातिकी
वृषाद्रिनदी ॥ १८०७ ॥

रवेः मर्शः स्पर्शः तत्स्पर्शस्पर्श इति यावत् । तदगान् तीर-
स्थान् प्रति सौस्त्रातिकी सुस्त्रानप्रष्टौ 'पृच्छतीति सुस्त्रातादिभ्यः'
इति ठक् । सुस्त्राताञ् पृच्छतीति विग्रहः । अत्र 'मुखं प्रतिमुखं
गर्मसंभावमर्शोपसंहतिः' इति प्रसिद्धकमपाठानां मुखादीनां पञ्चा-
नां नाटकसम्प्रदायानां सर्वात्मना व्युत्क्रमेण न्यसनम् । यम्योत्प्रेक्षा-
संस्कार्णमिति च विशेषः ॥

यमनियमासनदक्षप्राणायामा हरे भवत्पारि-
षदाः । प्रत्याहरन्ति यमभटगृहीतमपि नामधा-
रणादेव ॥ १८०८ ॥

हे हरे ! अनेन—

ग्रहाणमिन्द्रं वदं च यमे वदमेव च ।

प्रसह्य हरते यस्मात्तस्माद्धरिरीत्येते ॥

इत्युक्तप्रकारेण यमोपसंहरणशक्तिमत्ता प्रकृतार्थोपस्कारिणी
घोषिता । 'हरिर्हरति पापानि' इत्युक्तपापमिराकरणशक्तता च ।
तत्र पारिषदाः सुतन्दनन्दप्रभृतयः पारिषदाः । तान्विशिनष्टि—
यमेत्यादिना । यमस्य समवर्तिनः नियमः नियमनं 'पातकिनो
मरुत्काशमानेयाः' इत्याह्वा तस्य अस्ते निरासे वक्षः प्राणस्य
शक्तेः 'शक्तिः पराक्रमः प्राणः' इत्यमरः । आयामः दैर्घ्यं येषां
ते कृतान्तकृतानिराकरणधुरीणविपुलपराक्रमा इत्यर्थः । अत
एव यममदैः गृहीतमपि नरं अजामिळतुल्यमिति भावः । तत्र
नाम्नः धारणादेव ग्रहणादेव एवकारेण तद्वितरोपायलेशस्पर्शः
तस्यापि बुद्धिपूर्वकत्वं च व्युद्ध्यते । प्रत्याहरन्ति यममट्टहस्ता-
दाच्छिद्य स्ववशं नयन्तीति भावः । अत्र—

अयं हि कृतनिर्वैधो जन्मकोट्यंहसामपि ।

यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥

इत्यादिप्रमाणशतं स्मर्तव्यम् । अत्र योगशास्त्रप्रसिद्धसह-
पाठानां यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणानां ध्यानसमाधि-
विकलानां क्रमेण न्यसनम् ॥

अथावा—

मधुरां गिरं रमायाश्शृण्वन्कांचिदथ भवद्वं
तीव्रं त्वम् । सुगुणमयो ध्यातुर्मे शमय दृशा
नाथ कालिकाशीतलया ॥ १८०१ ॥

मधुरां 'किमेयं निर्दोषः क इह जगति' इत्याद्युक्तप्रकारत-
यातिरमणीयां कांचित् यांकांचित् न तु भूयशीमिति भावः ।
तावत्तैवं तत्परन्वस्य तव चित्तप्रसादस्तुकर इति भावः । रमायाः
त्वदवाप्तिपुरुषकारभूताया इति भावः । गिरं शृण्वन् अथ श्रव-

पानन्सरमेव हे नाथ ! सुगुणमयः काश्यप्यत्रात्सदयादिगुणप्रचुरः
त्वं कालिका मेघरेखा सैव शीतला तथा हृशा ध्यातुः मे तीव्रं
उग्रं भवद्वयं शयम् । तीव्रं शयमेति वा योजनम् । अत्र 'अयोध्या
मधुरा' इत्यादिप्रसिद्धस्य पुरीसप्तकस्य किञ्चिद्वैकल्येन क्रमाति-
क्रमेण च वर्णनम् ॥

यथावा—

शुभभा रतीशजननी जलधिभवा नीरजात-
वनभवना । क्रोधवशाच्चरिवासशशापध्वस्तेन्द्रविभ-
वदा जयतात् ॥ १८१० ॥

अत्र पुराणादौ सहपठितानामपि भारतीभवानीशचीनां क्रम-
प्रसिद्धिरहितानां व्यवसनम् ॥

यथावा—

विधिवामदेववनिताविनुतौ सुभगौ तमोविज-
यनिपुणौ । चरणौ मूर्ध्नि निधत्तां ममाब्धिजा
बालिकाऽतिसुकुमारौ ॥ १८११ ॥

अत्र—

वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ।

कात्मायनो गौतमश्च सुयज्ञो विजयस्तथा ॥

इति प्रसिद्धसहपाठानामपि क्रमप्रसिद्धिविधुराणां वामदेव-
गौतमविजयजाबालीनां चतुर्णां वर्णनम् ॥

इत्यर्लङ्कारमणिहारे रत्नावलीसरः सप्तसप्ततितमः.

अथ तद्गुणसरः (७८)

स्वगुणस्य परित्यागात्तद्गुणोऽन्यगुणग्रहः ।

स्वगुणस्य परित्यागपूर्वकं स्वसन्निहितवस्त्वन्तरसंबन्धिगुण-
ग्रहणं तद्गुणः । तस्य गुणोऽस्यास्तीत्यन्वयसंज्ञोऽयम् ॥

यथावा—

इन्दीवरसुषुमाभरमन्दीकृतिनिपुणतावकाङ्गरु-
चा । रञ्जित इह वृषगिरिरियमञ्जननामानुरूपमु-
ल्लसति ॥ १८१२ ॥

यथावा—

मरकतनिभनिजरुचिविञ्छुरितं मरुडं जना-
स्तमारुहम् । सकलं जगद्विजेतुं शुकमधिरुडं
स्मरं हरिमजानन् ॥ १८१३ ॥

यथावा—

अधररुचाऽधोऽरुणतमसितमुपर्यक्षितारका-
रुचिभिः । नास्तामौक्तिकमेतद्भासा गुञ्जायतेऽम्ब
भवदीयम् ॥ १८१४ ॥

यथावा—

सरसि निविशमानायां सलिलविहारे हिरिण्यव-
र्णायाम् । त्वय्यापः प्रणयन्ति श्रुतिकथितं स्वं
हिरण्यवर्णत्वम् ॥ १८१५ ॥

‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः’ इत्याविश्रुत्युक्तं हिरण्यवर्णात्वमित्यर्थः । पशूदाहरणेषु स्वगुणत्यागपूर्वकान्यगुणग्रहणं स्पष्टमेव । आद्ये समालंकारेण द्वितीये भ्रान्तिमत्ता तृतीये उपमया तुरीये गम्यो-
त्प्रेक्षया चार्थं परिष्कृत इति परस्परं वैलक्षण्यं बोध्यम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे तद्वृणसरोऽष्टसप्ततितमः.

अथ पूर्वरूपसरः (७९)

स्वगुणस्य पुनः प्राप्तिः पूर्वरूपमितीर्यते ।

पूर्वं स्वगुणत्यागेन गृहीतान्यगुणस्य पुनर्भिन्नगुणप्राप्तिः पूर्वरूपं नामालंकारः ॥

यथावा—

जलधेरधिरूढाया हृदयं स्वरुचा श्रियोऽति-
नैल्यजुषः । वैलक्ष्यं वीक्ष्य हरिर्व्यधाद्यथापुरमिमां
स्वमणिभासा ॥ १८१६ ॥

वैलक्ष्यं हिरण्यवर्णाया अपि भ्रमं बलमहव्यपरिष्वङ्गसंभ्रमेण
निरतिशयो नीलिमा समजर्नानि प्रपाशिशेषः । स्वमणेः कौस्तुभस्य
भासा इमां श्रियं यथापुरं पूर्ववदेव हिरण्यवर्णी व्यधात् । ■ चात्र
हिरण्यवर्णत्वेन श्रुतायाश्चिन्तयः पीतवर्णतया कौस्तुभभासोऽदृष्ट-
तया च विभिन्नत्वात्कथं पूर्वरूपप्राप्तिरिति धाढ्यं, पीतारुणवर्ण-
योरेक्यवर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वात् । तथाचोक्तमलंकारशेखरे

कविसंप्रदायरत्ने षोडशमरीषौ—‘कमलासंपदोः’ इत्युपक्रम्य
‘नीललोहितयोस्स्वर्णपरमाग्निशिखादिषु’ इत्युक्त्वा ‘पेक्ष्यमेवा-
भिसंहितम्’ इत्यन्तेन ॥

यथावा—

नीलायितं निजरुचा व्यालाचलनाथ मौक्ति-
काकल्पम् । उरसि तव धवलयन्ती सरसिजन-
यना स्मितैः क्रियात्कुशलम् ॥ १८१७ ॥

उदाहरणद्वयेऽपि पूर्वं परित्यक्तस्य स्वगुणस्य पुनः प्राप्ति-
स्स्पष्टैव ॥ अयमेव तद्गुण इति केचिद्व्यवाहार्षुः । तत्र चतुरश्रं,
अत्र तद्गुणानवकाशात् । स्वगुणत्यागेनान्यदीयगुणपरिग्रहे हि
तस्य प्रवृत्तिः । न चेह तत्संभवः श्रियो मौक्तिकाकल्पस्य च
प्रथमं स्वगुणत्यागेनान्यदीयगुणग्रहणसद्भावेऽपि पश्चात् स्वगुण-
त्यागान्यदीयगुणग्रहणयोरभावात् । अतएव स्वगुणत्यागादिति
तद्गुणलक्षणे स्वगुणेत्यत्र समाप्तान्तर्हितगुणगुणिसंबन्धमात्रभागन्तु-
कानागन्तुकसाधारणं विवक्षितम् । ततश्च ‘विभिन्नवर्णा गच्छाम्र-
जेन’ इत्यादौ गृहीतस्यावर्णवर्णस्यापि स्वगुणतया तत्परित्यागेना-
न्यदीयगुणस्वीकारसद्भावात्तद्गुण एवेति निरस्तम् । तथाऽपि
स्वकीयस्यैव गुणस्य प्राप्त्या अन्यदीयगुणाभावेन तद्गुणस्य दुर्वच-
त्वात् । किं च अयमेव तद्गुण इत्युक्ते ‘पञ्चरागायते नासामौ-
क्तिका तेऽधरत्विषा’ इत्यादिप्रसिद्धतद्गुणालंकारोदाहरणेषु तद्गु-
णालंकारो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवसिद्धायाश्चमन्कृते-
निरवलम्बनतापत्तेरिति दिक् ॥

यत्तु स्याद्विकृतेऽप्यर्थे पूर्वावस्थानुवर्तनम् ।

पूर्वरूपं तमप्यादुरलंकृतिविशारदाः ॥

पूर्वावस्थापेक्षया विजातीयतां प्राप्तेऽप्यर्थे पूर्वावस्थानुवृत्ति-
रपि पूर्वरूपमलंकारः ॥

यथावा—

चित्रमिदं त्वत्कृपया बन्धविमोक्षं गतोऽपि
पद्माक्ष । प्राप्नोति महाशुद्धप्रकृतिगुणामोचनं
यदात्माऽयम् ॥ १८१८ ॥

अयमात्मा जीवः त्वत्कृपया बन्धस्य प्रकृतिसंबन्धस्य विमोक्षं
गतोऽपि महाशुद्धाः अतिमात्राशुचयः ये प्रकृतेर्गुणाः तमःप्रभृतयः
तेषां आमोचनं बन्धं प्राप्नोतीति चित्रम् । तत्त्वं तु महाशुद्धाः
अतिशैलनिर्मलाः ये प्रकृतिगुणाः स्वभावगुणाः अपहृतपाप्मत्वादयः
स्यामाविका गुणा इत्यर्थः । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्व-
भावयोः' इति मेदिनी । तैः आमोचनं आविनाभावं आमोचनं संख्यं
वा प्राप्नोति आविर्भूतस्वाभाविकगुणादृको भवतीत्यर्थः । अत्र बन्ध-
मोक्षेण पूर्वावस्थातो विलक्षणस्य प्रत्यगात्मनः श्रेष्ठमहिम्ना महा-
शुद्धप्रकृतिगुणामोचनरूपपूर्वावस्थानुवृत्तेर्लक्षणावगतिः ॥

यथावा—

जगतां सवितस्तावकदिव्यालोकेन तमसि
गलितेऽपि । भूयोऽपि सत्तमश्च श्रीर्भजतामनुवर्तते
विचित्रमिदम् ॥ १८१९ ॥

हे जगतां सवितः जगज्जनक ! पक्षे जगतामिलेतत् भजता-
मित्यस्य विशेष्यतया योज्यम् । हे सवितः भानो ! तावकेन दिव्येन
आलोकेन दर्शनेन तेजसा च । तमसि अज्ञाने तदुपलक्षितप्रकृतौ
चा । अन्यत्र तिमिरे विगलितेऽपि भूयोऽपि भजतां सत्तमसः अधि-

काङ्क्षानस्य अतिशयितविभिरस्य च श्रीः विभधः अन्यत्र सत्तमा
अतिशोभना 'सस्यमध्यातिशोभने' इत्यमरः । श्रीः ज्ञानादिसंपत्
मुक्तैश्वर्यं वा अनुवर्तते । अत्रापि श्लेषमहिम्ना तमसि गळितेऽपि
तदनुवृत्तिर्दक्षिता ॥

यथावा—

प्रागम्ब तव कटाक्षाद्येषां कण्ठेषु सतरळा-
हाराः । पश्चादपि हन्तासंस्तेषां कण्ठेषु सतरळा
हाराः ॥ १८२० ॥

हे अम्ब ! तव कटाक्षात्प्राक् कटाक्षप्रसरणात्पूर्वं येषां जगानां
कण्ठेषु गळबिलेषु सतरळाः तरळश यवागवा सहिताः आहाराः
निहीनाभ्यवहारा इत्यर्थः । आसन् पश्चादपि त्वत्कटाक्षप्रसरेण
संपदुत्कर्षलाभादनन्तरमपि तेषां कण्ठेषु सतरळाहाराः उक्ता-
भ्यवहारा एव । पक्षे श्रीवासु सतरळाः मध्यमणिसहिताः हाराः
मुक्तावलयः आसन् । हन्तेत्याश्रये 'तरळं चञ्चले धिमे भास्वरे-
प्रथि शिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यथागुसुरयोस्त्रियाम्'
इति मेदिनी । अत्रापि सतरळाहारा इति श्लेषेण पूर्वावस्था-
नुवृत्तिर्वक्षिता ॥

यथावा—

दशमुखशमनात्तिदिवक्षोभे दशरथसुतेन शमि-
तेऽपि । संकुलिता द्यौर्वत मदविशृङ्खलैरावणो-
द्भटविलासैः ॥ १८२१ ॥

द्यौः स्वर्गः मदेन विशृङ्खलैः निर्गलैः रावणस्य दाशाननस्य
उद्भटविलासैः संकुलिता संबाधिता । पक्षे मदेन विशृङ्खलः विग-

ळितनिगळः पेरवणः पेरवतः तस्य उद्भटविलासैः दशमुखाव-
स्थानावसरे तद्दोर्दण्डप्रतापशोषितमदृतयाऽवस्थित पेरवतस्त-
स्मिन्नस्तमिते प्ररुद्धमदृतया निरर्गळप्रचारोऽजनीति भावः । अत्र
दशमुखशमनेऽपि दिवः पूर्वावस्थानुवृत्तिस्थेषोज्ज्वलिता ॥

यथावा—

असमाधिक एव भवन् पुरा मुरारेऽथ तव
पदं प्रेप्सुः । दधदपि समाधिमुच्चैरसमाधिक एव
भवति बत मनुजः ॥ १८२२ ॥

असमः आधिर्यस्य सः अविद्यमानस्तसमाधिर्यस्य स इति च ।
असमाधिक एव असदृशाधियुक्त एव । समाधिरहित एव । निस्स-
माभ्याधिक एवेति च । अत्रापि असमाधिकत्वरूपपूर्वावस्थानुवृ-
त्तिदृष्टेयगर्भिता ॥

यथावा—

प्रविसरति तव कटाक्षे विश्राणयतेऽन्नमम्ब
सुगुणो यः । अपि तस्मिन्विकले बत विश्राण-
यतेऽन्नमेष सुगुणतया ॥ १८२३ ॥

हे अम्ब ! तव कटाक्षे प्रविसरति सति यः पुमान् सुगुणः—

स श्लाघ्यस्त गुणी धन्यस्त कुलीनस्त बुद्धिमान् ।

स शूरस्त च विक्रान्तो य एवं देवि निरीक्षसे ॥

इत्युक्तरोत्था कल्याणगुणयान् सन् अर्जं विश्राणयते विसरति
'भ्रण दाने' चौरादिकादस्मात्स्वार्थे ण्यस्तान्नुद् । एव पुमान्
तस्मिन् तव कटाक्षे विकलेऽपि स्वस्मिन् परावृत्तेऽपि सुगुणतया

अन्नं विश्राणयते । यतेत्याश्रये । परिहारस्तु गुणस्य सूदस्य भावः
गुणता सुष्ठु गुणता सुगुणता । पाकाशिक्षितसूदस्वामित्यर्थः तथा
'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिस-
त्वादिसंख्याद्यावृत्तिरञ्जुषु' इति मेदिनी । अन्नं विश्राणयति
विस्त्राविता आणा थावागूः यस्य तत्तथोक्तं करोति परगृहे
अन्नविस्त्राफयिता पाचको भवतीति भावः ॥ 'यवागूक्ष्णिका
आणा' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववस्थाऽनुवृत्तिरुल्लेखेण वर्णिता ॥

यथावा—

कश्चिद्विजाग्रगण्यो मनुष्यधर्माधिकश्रियं शौरे ।
अवलम्ब्य तव कटाक्षाद्भूयस्सुखगोऽभवत्किल वि-
चित्रम् ॥ १८२४ ॥

द्विजाग्रगण्यः विहगश्रेष्ठः विजाग्रणीः कुचेल इति तत्त्वम् ।
मनुष्यधर्मैः मनुजधर्मैः अधिकां कुबेरादप्यधिकामिति वस्तुस्थितिः
भूयः पुनः सुखगः शोभनो विहगः भूयः भूरि यत् सुखं तत्रच्छ-
तीति तथोक्तं इति वास्तवार्थः । अभवत् । किलेत्येतिहो । स्पष्ट-
मन्यत् । अत्रापि पूर्ववस्थाऽनुवृत्तिर्दर्शिता ॥

यथावा—

विध्वस्तदशमुखश्रीविभीषणवशंगताऽपि बत
लङ्का । अभिवृद्धबहुमुखश्रीरासीद्रघुवीर तेजसा
भवतः ॥ १८२५ ॥

अभिधृष्टा बहुमुखस्य दशाननस्य श्रीः यस्याः नानाविधा
समुद्भिरस्या इति तु तत्त्वम् । सर्वं प्राग्वत् ॥

यथावा—

विपरीतदशायामपि विशिष्टवर्णा गिरां तव
समानाः । सारसरसास्सुधाम्बुधिसुते न जहति
स्ववर्णपरिपाटीम् ॥ १८२६ ॥

हे सुधाम्बुधिसुते ! इदं तद्वाचोमाधुर्यातिशयं द्योतयितुम् ।
विशिष्टः श्रेष्ठः वर्णः येषां ते ब्राह्मणवर्णा इत्यर्थः । प्रशस्ताक्षरा
इति तु तत्त्वम् । अतएव तव गिरां समानाः मानसहिताः स्वद्वाचा
बहुमानिता इति यावत् । माधुर्येण स्वद्वाक्कुल्या इति तत्त्वम् ।
सारसरसाः पञ्जरसाः मकरन्दाः, साराः श्रेष्ठाः सरसाश्चेत्यप्युप-
स्कार्यम् । अतएव विपरीतदशायां धर्मविपर्ययसमयेऽपि स्वव-
र्णपरिपाटीं ब्राह्मणवर्णवितर्कनं न जहति । यथापुरमेव वर्तन्ते
इति भावः । वस्तुतस्तु प्रातिलोभ्येन पठनादसरेऽपि स्ववर्णानां
निजाक्षराणां परिपाटीं अनुक्रमेण न जहति । सारसरसा इत्य-
स्यानुलोमविलोमपठनयोस्तुल्यानुपूर्वीकत्वादिति भावः । अत्र
पूर्वावस्थानुश्चिदशब्दार्थतादात्म्यमूलकश्लेषोज्जीवितेति विशेषः ॥

यथावा—

निखिलजगच्छेषिण इह संप्रति शौरेर्भवन्
सदादासः । नैक्यं भजेत्कदाऽपि प्रतीकमुक्तोऽपि
तादृगेव स्यात् ॥ १८२७ ॥

निखिलजगच्छेषिणः शौरेः संप्रति अधुना पतद्देहसंबन्धिता-
दशायामिति यावत् । सदादासो भवन् जनः—

दासभूतास्त्वत्तत्सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः ।

अतोऽहमपि ते दास इति मत्वा नमाम्यहम् ॥

इत्यादिप्रमाणादिति भावः । प्रतीकेन अवयवेन शरीरेणेति यावत् । मुक्तोऽपि प्रतीकान्मुक्तोऽपीति धा । एतद्देहप्रहाणपूर्वकं निश्चेयसं प्राप्तोऽपीति यावत् । ऐक्यं तस्य भगवतः अमेदं कदाचिदपि न भजेत् न प्राप्नुयात् । किंतु तादृगेव तत्सदृश एव स्यात् । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति परमसाम्यभ्रवणात् । अनेन—

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्धिजात आत्मा भवति गौतम ॥

इति श्रुत्यर्थो वर्णितः । अस्याप्युत्तरयमर्थः—शुद्धे शुद्धं जलं प्रक्षिप्तं तत्सदृशमेव भवति न तु किञ्चिदपि विसदृशम् । एवं मनननिर्विध्यासनशीलस्यात्मापि परमात्मसदृश एवेति न त्व-
भेदं प्राप्नोति, तादृक्छब्दभ्रवणात् । तादृक्छब्दस्तत्सदृशवाची । सादृश्यं च भेदघटितमेवेति । किञ्च तादृगेव सदादास एव स्यात् न तु स्वयं सर्वशेषीति भावः । पक्षे सदादासशब्दः प्रतीकं प्रति-
प्रतिबोध्यं यथास्यात्तथा 'प्रतिकूले प्रतीकं स्यात्' इत्यमरः । उक्तोऽपि पठितोऽपि तादृगेव सदादास एव स्यात् न तु विभिन्ना-
नुपूर्वीक इति भावः । अत्रापि पूर्वावस्थानुवर्तने पूर्ववदेव । इदं पूर्वरूपप्रकारद्वयमपि जयदेवोपहृतम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे पूर्वरूपसर एकोनाशीतितमः.

अथातद्गुणसरः (८०)

अतद्गुणं संगतान्यगुणानङ्गीकृतिं विदुः ।

गुणवत्सन्निधावपि तदीयगुणानङ्गीकारोऽतद्गुणालङ्कारः ॥

यथा—

विदलितवलरिपुमणिवरकान्ते फणिशैलनाथ-
हृदयान्ते । अपि सततकृतनिवासा नासादयसे-
ऽम्ब किञ्चिदपि नैल्यम् ॥ १८२८ ॥

यथावा—

शुचित्तरफणिवररुचिभरशोणफणामणिमरी-
चिनिचयेन । निचुलितरुचिरपि नितरां फणिश-
यन जहासि नासितत्वं स्वम् ॥ १८२९ ॥

यथावा—

परिहितमप्यनवरतं पीताम्बरमम्बुजाक्ष भव-
तेदम् । न जहाति पीततां स्वां परिदधदपि तद्ग-
वानसिततां च ॥ १८३० ॥

यथावा—

अपि कमलानिलय हरे त्वद्गुचिकमलारुची
मिथो मिळिते । प्रविविक्ते एव भृशं भातो यमु-
नासरस्वतीतुल्ये ॥ १८३१ ॥

अत्राद्योदाहरणे परगुणाग्रहणं शाब्दम् । स्वगुणत्यागाभाव
अर्थः । अनन्तरयोरुदाहरणयोः स्वगुणत्यागाभावश्शाब्दः । पर-
गुणाग्रहणं त्वार्थम् । अनयोरपि द्वितीयोदाहरणे पीताम्बरमग-
सतोः ते परस्परमिति विशेषः । तृतीयोदाहरणे तूभयमप्यार्थमि-
त्यवधेयम् ॥

न चान्यगुणेनान्यत्र गुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्लासावञ्चालं-
काराभ्यां तद्गुणातद्गुणयोर्मतार्थेतेति वाच्यम् । उल्लासावञ्चालक्षण-
घटको गुणशब्दो दोषप्रत्यनीकवाची । अन्यगुणेनान्यत्र गुणोद-
यानुदयौ च न तस्यैव गुणस्य संक्रमासंक्रमौ । किंतु सदाचार्यो-
पदेशेन सदसच्छात्रयोर्बोधोदयानुदयवस्तद्गुणजन्यतया संभावि-
तयोर्गुणान्तरयोरेवोदयानुदयौ । तद्गुणातद्गुणयोस्तु गुणशब्दो रूप-
रसगन्धादिवाची । तत्रान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटिक-
वसनमालिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानुरञ्जनानुरञ्जने विवक्षिते
तथैव च दर्शितान्युदाहरणानि । एवंच प्रदर्शयिष्यमाणे उदाह-
रणे नातद्गुणालंकारः । कित्त्वञ्चालंकार एव ॥

शतकोटितोऽपि शतकोट्यधिककठोरे फणी-
न्द्रगिरिशिखरे । निवसन्नप्यविरतमिह नैष्ठुर्यं नाथ
नाश्रुषे कापि ॥ १८३२ ॥

अत्र कठोरतारूपगुणस्यानुपरञ्जकत्वात्तदमञ्जीकारो नातद्गुणः॥

यथावा—

निहिताऽपि विधौ प्रसभं न हि तादृशशुद्धि-
मेति चपला धीः । वृद्धाऽपि समानतया न सौरिभी
भजति सौरभीवृत्तिम् ॥ १८३३ ॥

विधौ भगवति चन्द्रे च । निहिताऽपि धीः तादृशीं तत्प्रा-
प्तचतुर्गुणां विधुसदृशीं च शुद्धिं नैर्मल्यं विजातीयप्रत्ययासंचलि-
तत्वमिति यावत् । पक्षे धचलिमानं नैति हि । कुत इत्यत्राह—
चपलेति । चपलत्वादेवेति भावः । समानतया वृद्धाऽपि सौर-

मीभिस्सहाभिवृद्धाऽपि सैरिमी महिषी । जातिलक्षणो ङीष् ।
 सौरमी सुरभिः गौः सुरधेनुर्वा 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्' इत्य-
 मरः तस्या इयं सौरमी, अण्णन्तलक्षणो ङीष् । तत्संबन्धिनी
 वत्सतरी तस्याः दक्षिं स्थितिं न भजति । वत्सतर्या एव वृत्ति
 न भजति किंपुनस्साक्षात्सुरभिश्चत्तिमिति भावः । पक्षे समान-
 तया सौरमीशब्देन सह तुल्यतया वृद्धा वृद्धसंज्ञां प्राप्ताऽपि
 उभयोरप्यचामादेर्वृद्धत्वात् 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति-
 क्षानुशासनम् । सैरिमी सैरिमीति शब्दः । अर्थगतस्त्रीत्वस्य
 शब्दे आरोपः । सौरमीवृत्तिं सौरमीशब्दस्य स्थितिं न भजति ।
 उभयोरपि शब्दयोर्वृद्धत्वेऽपि तयोरन्योन्यं विजातीयत्वादिति
 भावः । किंच सैरिमीशब्दः सौरमीशब्दस्य वृत्तिं न भजति ।
 सुरभेरियं सौरमीति तद्धितवृत्तिमत्त्वान्तस्य, स्वस्य च केवल-
 रूढतया तादृशवृत्तिमत्त्वाभावादिति भावः । अत्र दृष्टान्तरूपो
 महावाक्यार्थः, विभ्यप्रतिविम्बभावापन्नत्वात् । तत्र दार्ष्टान्ति-
 कवाक्यार्थः विधुप्रभृतिशब्दप्रतिपाद्यभगवच्चन्द्रादिरूपार्थद्वयश्लेष-
 भित्तिकाभेदाप्यवसायानुप्राणितातद्गुणालंकाररूप एव । दृष्टान्त-
 वाक्यार्थस्तु पूर्वोक्तरीत्याऽवक्षालंकाररूप इति पूर्वोदाहरणेभ्यो
 विच्छिन्नविशेषः ॥

अत्र गुणग्राहकापेक्षया सन्निहितस्य गुणवत् उत्कृष्टत्वसम-
 त्वाभ्यां द्वैविध्यमिति सर्वस्वकारः । तस्यायमाशयः—अपकृष्ट-
 संबन्धिगुणाग्रहणस्य स्वाभाविकत्वेन वैचित्र्यानाधायकत्वादन-
 लंकारतैवेत्यपकृष्टत्वेन तृतीयः प्रकारस्तु न संभवतीति । अन्धे
 अवान्तरत्नमत्कारविशेषविरहात् द्वैविध्यमापि नेति वदन्ति । यद्यपि
 गुणवत्त्वस्तुसान्निध्यलक्षणकारणसद्भावेऽपि गुणानुदयस्यावक्षालं-
 कारातद्गुणयोस्सद्भावादिमौ विशेषोक्तितो नातिरिच्येते 'कार्या-

अनिर्विशेषोक्तिस्सति पुष्कलकारणे' इति तत्सामान्यलक्षणाकान्तत्वात् । तथाऽपि उल्लासतद्गुणप्रतिद्वीक्षणा विशेषाकारेणालंकारान्तरतया परिगणितावित्याहुः ॥

इत्यलंकारमणिहारे तद्गुणसरोऽशीतितमः.

अथानुगुणसरः (८१)

स्वसजातीयगुणवदन्यसांनिध्यतो यदि ।

उत्कर्षः पूर्वसिद्धस्य गुणस्यानुगुणं हि तत् ॥

स्वसमानगुणवदन्यसांनिध्यात्प्राग्निधमानस्वकीयगुणोत्कर्षवर्णनमनुगुणालंकारः । अर्थे अ जयदेवोपक्रमम् ॥

यथावा—

संसिद्धित इन्दीवरसंसिद्धितरुचि ततोऽजनेनाक्तम् । त्रिगुणाञ्जनमिव रमणावलोकने तद्गुचाम्ब तव नयनम् ॥ १८३४ ॥

संसिद्धितः स्वभावतः 'संसिद्धिप्रकृती समे' इत्यमरः । इन्दीवराणां संसत् सभा समूहः तस्याः हितं तत्सदृशमिति यावत् । अत्र प्रकृत्यैव सिद्धस्य लक्ष्मीनयनश्यामलिलः अञ्जनादिना उत्कर्षः ॥

यथावा—

नवपद्मरागकाञ्चीछविमसृणितकनकवसनजनि-तरुचा । छुरितं तव जगदम्ब स्फुरति वपुर्दिव्यमतिपिडाकृतया ॥ १८३५ ॥

इत्यलंकारमणिहारे अनुगुणसर एकाशीतितमः.

अथ मीलितसरः (८२)

न दृश्यते भेद एव सादृश्याद्यदि मीलितम् ।

सदृशयोर्वस्तुनोस्सादृश्याङ्गैरानभिष्यक्तौ मीलितं नामालं-
कारः ॥

यथा—

काञ्चन्यनुलेपनामिह काञ्चनगौरे मुहुस्तव क-
पोले । विदधानं तददर्शनखिन्नं स्विन्नं पतिं हससि
पद्मे ॥ १८३६ ॥

हे पद्मे । काञ्चनी हरिद्रा 'निशाभ्या काञ्चनी पीता हरिद्रा'
इत्यमरः । तच्छूर्णमिति यावत् । तस्याः अनुलेपनं परिणयो-
त्सवादावीति भावः । काञ्चनगौरे तव कपोले मुहुः विदधानं
तस्यानुलेपनस्यादर्शनेन सावर्ण्याद्विचित्र्याग्रहणेन खिन्नं हृद्यैव मम
प्रयासोऽजनीति स्नेहशालिनं अतएव स्विन्नं पतिं हससि । अत्र
कमलाकपोलफलकहरिद्राचूर्णानुलेपनयोगौ रगुणसाभ्याङ्गैरानध्य-
वसायः ॥

यथावा—

श्यामलविकसितकुवलयकोमलरूपे नितर्गसु-
रभिणि ते । अलिके मुरहर मृगमदतिलकमिदं
केन नाम जानीयाम् ॥ १८३७ ॥

अत्र श्यामलमसौरमाभ्यां श्रीनिवासफालगुणमदतिलकयो-
स्साभ्याङ्गैरानध्यवसायः ॥

प्राचां मते स्वेवं लक्षणम् —

वस्तुतुल्येन लिङ्गेन निजेनागन्तुकेन वा । पि-
धीयते वस्तुना चेन्मीलितं तदुदाहृतम् ॥

यत्र प्रबलेन केनचिद्वस्तुना स्वाभाविकेनागन्तुकेन वा
स्वनिगूह्यवस्त्वन्तरसाधारणेन स्वगतेन तुल्येन लिङ्गेन चिह्नम
वस्त्वन्तरं पिधीयते निगूह्यते तत्रोभयत्रापि मीलितं सामा-
लंकारः । वस्तुद्वयस्य लक्षणसामान्यास्तयोः केनचिद्वलीयसा तद-
न्यस्य स्वरूपतिरोधानं मीलितमिति निष्कर्षः । न चात्र 'ताटङ्क-
श्चक्रचिभर' इत्यादिवक्ष्यमाणात्सामान्यान्त्र वैलक्षण्यमिति वाच्यं,
यत्र वस्तुद्वयस्य लिङ्गसाम्ये सति तयोर्मध्ये केनचिद्वलीयता तद-
न्यस्वरूपमेव तिरोधीयते तत्र मीलितं; यत्र तु स्वरूपप्रतीता-
वपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधानं तत्र सामान्यमिति वैलक्षण्यात् ॥

यथा—

काकुत्स्थस्य निसर्गादरुणिमकान्ते विलोचन-
युगान्ते । क्रोधोदयं नदीनां नाथो नाविददतश्चिरं
स्तब्धः ॥ १८३८ ॥

यथावा—

लक्ष्म्याः कपोलफलके निसर्गमौरे हिरण्यव-
र्णायाः । प्रणयाद्रोषो योऽजन्यथोक्षजेनापि स
किल नाज्ञायि ॥ १८३९ ॥

यथावा—

स्मितललितं तव वदनं स्वत एव विकासि-

तामरसनयनम् । कृतपदमप्यम्ब स्वयि कुत एव
नतेष्वनुग्रहं विद्याम् ॥ १८४० ॥

अतएव स्तब्धः स्वात्मानमप्रदर्शयन्नवस्थित इत्यर्थः । अत्राद्ये
काकुत्स्थद्वयान्तेन स्वस्य नैसर्गिकेण स्वनिगूह्यक्रोधोदयसाधा-
रणेन स्वरूपिणिरूपेण लिङ्गेन क्रोधोदय आगन्तुको निगूह्यते ।
द्वितीये तु श्रीकपोलफलकेन स्वस्य स्वतस्सिद्धेन स्वगोपनीयरो-
षसाधारणेनारूपेण लिङ्गेनागन्तुको रोषो निगूह्यते । तृतीये तु
श्रियो ध्वनेन स्वस्य स्वाभाविकेन स्वनिगूहितव्यानुग्रहसाधार-
णेन स्मितललितस्वादिना लिङ्गेन स्वाभाविकोऽनुग्रहो निगूह्यत
इति विशेषः ॥

यथावा—

धनुषि रवावुषसि हरिं वृषशिखरिण्यश्चतां
सरोमाञ्चम् । भक्तिः कृतास्पदाऽपि व्यक्तिं नोपै-
ति हृदि सकम्पानाम् ॥ १८४१ ॥

अत्रागन्तुकहेमन्तसमयजनितपुलककम्पलक्षणनिगूहितव्य-
साधारणधर्मरूपेण लिङ्गेन भक्तिः स्वरूपत एव तिरोधीयते ॥

इत्यलंकारमणिहारे मीलितसरो द्वयशीतितमः.

अथ सामान्यालंकारसरः (८३)

न गृह्यते विशेषश्चेत्साम्यात्सामान्यमीरितम् ॥

अनेकस्य वस्तुनस्साम्येन यत् व्यावर्तकधर्मानुपलम्भः
तस्सामान्यं नामालंकारः ॥

यथावा—

वर्षावनविहृतौ धनवलये त्वां वृषगिरीश जल-
धिसुता । तां च न काञ्चनवर्णीं विद्युत्सु भवा-
न्विविच्य नागृह्णात् ॥ १८४२ ॥

मीलितालङ्कारे सर्वात्मना भेदस्यैव सामान्यधर्मनिबन्धनस्य
तत्तद्व्यक्तित्वादिविशेषनिबन्धनस्य आनुपलम्भः, सामान्ये तु
व्यक्तीनां परस्परभेदावबोधेऽपि परस्परव्यावर्तकधर्मानुपलम्भ-
मात्रं सादृश्यादुपनिबध्यत इति भिदा । मीलितालङ्कारोदाहरणे
हि निसर्गगौरालक्ष्मीकपोलफलकादेर्वस्त्वन्तरत्वेनागन्तुकं हरिद्रा-
नुलेपनगौरत्वादिकं न भासते । सामान्योदाहरणे ■ भगवत्लक्ष्मी-
र्धनविशुतोश्च व्यक्त्यन्तरत्वेन भासमस्त्येव । किंतु अयं भगवान्
अयं धनः इयं लक्ष्मीः इयं विशुदिति विशेषस्तु नोपलक्ष्यते । अत-
एव भेदतिरोधानान्मीलितं तदतिरोधानेऽपि साम्येन व्यावर्तका-
नधमासे सामान्यमित्युभयोरप्यन्वयता ॥

यथावा—

मधुमयन श्लथमलिके तवालकं तिलकमपि
जनो भिन्नम् । अतिमात्रभिदायामपि सहसा बहु-
वर्णसाम्यतो नावैत् ॥ १८४३ ॥

हे भगवन् ! जनः तव अलिके ललाटे श्लथः अलकं तिलकं
मृगमदतिलकं च अतिमात्रभिदायां सत्यामपि अतिबलभेदे सत्यपि
पक्षे अवर्णतिवर्णाभ्यां भेदे सत्यपीत्यर्थः । बहु यत् वर्णस्य नीलव-
र्णस्य साम्यं तस्मात् पक्षे बहूनां लकारादीनां वर्णानां साम्यात्
भिन्नं विशेषश्च नावैत् । अत्रालकतिलकयोर्भिन्नयोरेव सतीर्षण-
साम्याच्च विशेषग्रहणम् । स्वमत्कारान्तरं ■ पूर्वस्माद्विशेषः ॥

यथावा—

नैल्यं घनेऽस्ति माधव तौल्यं तस्यास्ति विग्रहे
भवतः । नैतौ विशेषभाजौ ज्ञातौ तावन्ततस्त-
द्वशवर्णौ ॥ १८४४ ॥

इयं घनागमे घने विहरन्तं भगवन्तं श्रीनिवासं प्रति क-
श्चिदुक्तिः । हे माधव ! घने मेघे नैल्यं इयामलिमा अस्ति
अत एव तस्य घनस्य तौल्यं भवतः तव विग्रहे वपुषि अस्ति
अत एव सदशवर्णौ तुल्यवर्णौ तावेतौ घनभगवद्विग्रहौ अन्ततः
दूरं पर्यालोचने इति यावत् । विशेषभाजौ वैलक्षण्यभाजौ न
न भवतः द्वयोरपि नीलत्वादिति भावः । पक्षे तावेतौ नैल्यं
तौल्यमिति शब्दौ तावेताविति पुल्लिङ्गनिर्देशो विशेष्यकटाक्षेण ।
अन्ततः अन्ते सदशः वर्णः त्वमित्याकारकवर्णः ययोस्तौ । नै-
तौ इति वर्णाभ्यां विशेषभाजौ वैलक्षण्ययुजौ ज्ञातौ इत्यर्थः ।
नैल्यतौल्यशब्दयोस्ताभ्यामेव विशेषदर्शनादित्यर्थोऽपि अमत्कारी ।
अत्रापि पूर्ववदेव ॥

प्राच्यां मते त्वेयं लक्षणम्—

गुणतौल्यविवक्षातः परस्य प्रस्तुतेन यत् ।
ऐकात्म्यमुच्यते योगात्सामान्यं तदुदीरितम् ॥

यत्र वस्तुतः प्रस्तुतात् भिन्नमस्य प्रस्तुतं गुणसाम्यविव-
क्षया प्रस्तुतात्पृथगप्रतीयमानतया निबध्यते तत्र योगात् समा-
नगुणसंबन्धरूपात् सामान्यं नामालंकारः । वस्तुद्वयस्य पृथक्
स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधानं सामान्यमिति तु नि-
ष्कर्षः । अस्य च मीलिताद्वैलक्षण्यं तत्रैव निरूपितम् । तद्गुणे

तु स्वगुणपरित्यागपूर्वकोऽन्वयगुणपरिग्रहः । इह तु स्वगुणमपरि-
त्यज्यैव तुल्यगुणादन्वयस्मात् पृथगविभाव्यमानतेति ततो भिदा ॥

यथा—

केयूरयुगळखचिता मायूररुचिर्हरिन्मणीश्रेणी ।
हरिदिव्यविग्रहरुचा लब्धाद्वैता विविच्य ना-
ग्राहि ॥ १८४५ ॥

यथावा—

ताटङ्कवज्ररुचिभरकबलितरूपा तवाम्ब रद-
नाळी । निपुणनिरूपणकुशलैरपि नैव पृथक्तया
जनैर्जज्ञे ॥ १८४६ ॥

अत्राद्येऽ दाहरणे प्रस्तुतभगवद्दिव्यविग्रहरुच्यपेक्षया हरित
गुणसाम्यादप्रस्तुतगारुत्मतमणीश्रेण्याः पृथगविभाव्यमानतोक्ता ।
द्वितीये तु अप्रस्तुताऽताटङ्कवज्ररुचिभरात् धवलगुणसाम्यात्प्रस्तु-
ताया लक्ष्मीरदमावळ्याः पृथगप्रतीयमानता निबद्धेति भेदः ।
एवंच एतन्मते 'पश्चाद्विग्रहविष्टानां मुखं नालक्षि सुमुखाय'
इत्यन्यद्दीये पद्ये 'वर्षावनविष्टतौ' इत्यास्माकीने पद्ये च मुक्त-
पश्चादीनां भेदावभासेऽपि व्यावर्तकास्फुरणादलंकारान्तरेण भा-
ष्यम् । स्वरूपातिरोधानेन मीलितासंभवात् भेदातिरोधानेन
सामान्यस्याप्यसंभवात् । यद्वा गुणसाम्याद्विशेषाग्रह इति सा-
मान्यालंकारसामान्यलक्षणम् । विशेषाग्रहश्च कचिद्भेदे गृह्य-
माणे कचिद्वागृह्यमाणे इति कल्पयित्वा तद्वान्तरभेदेन भा-
ष्यम् । प्राथमिके 'न हृदयते भेद एव सादृश्याद्यदि मीलि-
तम्' इति मते—

अपाकतरले दृशौ तरलवक्रवर्णा गीरो
 विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
 इति स्फुरितमङ्गके भृगुदृशां स्वतो लीलया
 तदत्र न मशोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

इति प्राचीनपद्ये तन्मीलितोदाहरणे 'धनुषि रक्षाधुषसि
 हरिम्' इत्यास्माकीने पद्ये च स्वरूपतिरोधानस्थले स्वरूपतो
 नायमाने वस्तुद्वये सादृश्याद्भेदाग्रहणे मीलितमिति लक्षणे
 अभ्युपगम्यमाने अलंकारान्तरेण भाव्यम् । सादृश्याद्भेदाग्रहण-
 मित्येतावन्मात्रं मीलितमिति लक्षणाङ्गीकारे मीलितान्तरभेदेन
 भाव्यमिति ध्येयम् । सर्वमिदं कुवलयानन्दे स्पष्टम् ॥

इत्यलंकारमणिद्वारे सामान्यसरस्वत्यशीतितमः.

अधोन्मीलितसरः (८४)

स्फूता समानगुणयोर्भेदस्योन्मीलितं विदुः ।

गुणसाम्येन भेदानध्यवसाये प्राप्ते केनापि निमित्तेन भेद-
 स्फूर्तौ मीलितप्रतिद्वंद्वि उन्मीलितम् ॥

यथा—

तीरे विहृतिजुषस्तव पूरे गात्रद्युतेस्सरति शौ-
 रेः । तन्मिलितां धुमणिसुतां शैशिर्येणैव जानते
 गोप्यः ॥ १८४७ ॥

अत्र नीलगुणसाम्येन भगवाद्दिव्यविग्रहरुषिपूरभेदानध्यव-
साये प्राप्ते शैशिर्येण निमित्तेन यमुनायास्ततो भेदस्फूर्तेरुन्मी-
लितम् ॥

तद्गुणरीत्या भेदानध्यवसायप्राप्तावपीदं दृश्यते । यथावा—

शीतद्युतिविद्योतैः श्वेतद्वीपति चराचरे निखि-
ले । रासविलासे माधवमेणदृशो वेणुनादतोऽन्व-
बुधन् ॥ १८४८ ॥

अत्र भगवतस्त्वनीलिमपरित्यागपूर्वकचन्द्रज्योत्स्नाविशविम-
गुणग्रहणलक्षणतद्गुणालंकारप्रापितभेदानध्यवसायोपनतौ वेणुना-
देन निमित्तेन भगवतस्ततो भेदस्फुरणम् । अन्वबुधन्नित्यत्र
'बुधिर बोधने' इत्यस्माद्भौवादिकाल्पः । इदित्वात् च्लेरङ् ।
प्रयोगश्च—'स च काकुत्स्थ नाबुधत्' इति ॥

इत्यलंकारमणिहारे उन्मीलितसरश्चतुरशीतितमः.

अथ विशेषकसरः (८५)

द्वयोर्त्वेधन्यसंस्फूर्तौ तुल्ययोस्स्याद्विशेषकः ।

भेदतिरोधानाभावेऽपि सादृश्याद्विशेषास्फुरणे प्राप्ते केव-
चिन्निमित्तेन विशेषस्फूर्तौ सामान्यप्रतिद्वंद्वी विशेषकः ॥

यथावा—

त्वत्कृपया मुक्तानां चतुर्भुजत्वादिलक्ष्मणि स-
माने । वक्षस्स्थितया लक्ष्म्या त्वां किल निश्चिन्व-
तेऽभिनवमुक्ताः ॥ १८४९ ॥

अत्र मुक्तामां भगवतश्च भेदतिरोधानाभावेऽपि चतुर्भुजत्वेन
साहस्यद्विशेषास्फुरणे प्राप्ते लक्ष्मीस्फुरदुरस्कत्वेन भगवतो
विशेषस्फूर्तेर्विशेषकः ॥

यथावा—

सममसितासु स्वरुचा कमलादिषु नाभ दिव्य-
महिलासु । सरसिजसौरभविभवाभावे पद्मा त्व-
याऽपि दुरवगमा ॥ १८५० ॥

अत्र भगवत्याः पद्मायाः स्वगुणत्यागपूर्वकभनवच्छ्रयामलि-
मग्रहणरूपतद्गुणालङ्काररत्न्या दिव्यमहिलान्तरसाधारणे नीलि-
मनि तद्धृतकमलसौरभेण विशेषस्फूर्तिरिति पूर्वस्माद्विशेषः ।
इमौ द्वावप्यलंकारौ दीक्षितोपक्रमे एव ॥

प्राञ्चस्तु—“भेदवैषम्ययोः स्फूर्तौ नालंकारद्वयं कल्प्यं किं-
त्कालंकारभावमात्रं, भेदवैजात्यस्फुरणयोः स्रष्टस्सिद्धतया कवि-
प्रतिभागोचरतामूलकवैचित्र्यविरहात् । न च मीलितसामान्य-
रीतिभ्यां भेदविशेषस्फूर्तौ तदपवादवर्णनकृतवैचित्र्यसद्भावाद-
लंकारान्तरकल्पनं युक्तमिति वाक्ये, तावता वैचित्र्याभावता-
दयस्थ्यात्” इत्याहुः । पण्डितराजस्तु इमामनुमानेऽन्तर्भा-
वयति स्म ॥

इत्यलंकारमणिहारे विशेषकसरः पञ्चाशीतमः.

अथोत्तरालंकारसरः (८६)

उन्नीतप्रभमथवा निबद्धप्रभमुत्तरम् ।

साकूतमुच्यते यत्र तत्रोत्तरमुदीरितम् ॥

यत्र उत्तरात्साकूताश्लिष्यमानात्प्रभ उन्नीयते तत्रेवमुत्तरम् । न चेदमनुमानं, पक्षधर्मत्वाविनिर्देशाविरहात् । असकृत्प्रभप्रतिपादनपूर्वकं साकूतमुत्तरं द्वितीयम् । इदमेव गूढोत्तरमिति व्यवह्रियते । यथा लक्षितं कुवलयानन्दे—'किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम्' इति । अथ परिशंख्या, तद्वच्च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावस्याविवक्षितत्वात् ॥

तत्राद्यं यथा—

तत इत इह संभ्रमतः कुत इव विचिनोषि
नन्दमुत गां त्वम् । कालिन्दीतटकुञ्जे कामं दी-
व्यति हि तत्र सुलभैषा ॥ १८५१ ॥

इदं स्वयूधाच्छ्रुतां गां विचिन्वन्तं भगवन्तं नन्दनन्दनं प्रति तं कामयमानाया गोपकामिन्या उत्तरं कालिन्दीतीरनिकुञ्जेऽस्तु स्वाच्छन्दप्रभावयोरित्याकूतगर्भम् । गोपप्रश्नोऽप्रोक्षितः । गामपृष्ठाया गवाशस्थानकथनस्याधोगात् ॥

द्वितीयं यथा—

किं चिन्तयसे भद्रे किं त्वयि कथनेन शाम्यति
ममैतत् । ब्रूहि तथाऽपिच शृणुयामविदन्निव कृष्ण
पृच्छासि विचित्रम् ॥ १८५२ ॥

किं चिन्तयसे मग्ने इति कांश्चिद्वोपलब्धनां प्रति भगवतः
 कृष्णस्य प्रश्नः । किं त्वयीत्यादि तस्या उत्तरम् । अत्राद्यस्य
 प्रश्नस्य चिन्ताहेतुं चेद्वदसि तदा प्रतिकरिष्यामीति व्यङ्ग्यम् ।
 उत्तरस्य तु उपभोगेन विना केवलप्रश्नोत्तराभ्यां कः प्रतीका-
 रस्स्यादिति । द्वितीयस्य तु प्रश्नस्य ज्ञात एव त्वदभिप्रायः ।
 अथापि त्वद्वदनात्तं शुश्रूषेयेत्यमिसंयुद्धाटनम् । उत्तरस्य तु
 ज्ञात एव त्वया मदभिप्रायः किं पुनःपुनः प्रश्नकालयापनेनेति ।
 उन्नीतप्रश्ने सकृदुत्तरस्य चादत्त्वं, निबद्धप्रश्ने तु प्रश्नोत्तरयोरस-
 कृदुपन्यासे तत् । अयं श्रोतारालंकारो द्विविधोऽपि प्रश्नो-
 त्तरयोरन्यतरस्योभयोरपि साभिप्रायत्वेन निरभिप्रायत्वेन च
 षतुर्विध इत्यष्टयेति प्राञ्चः । तत्र प्राथमिके 'तत इतः'
 इति पद्ये उन्नीतः प्रश्नः किं गौस्त्वया मदीया दृष्टेत्याकारक-
 श्चतुरसार्वभौमेण भगवता कृष्णेन वक्त्रा वैशिष्ट्यात्संभोगरूपे-
 णाभिप्रायेण गर्भितः । उत्तरमपि तेनैवाभिप्रायेण गर्भितम् । एवं
 निबद्धप्रश्ने 'किं चिन्तयसे' इति पद्येऽपि प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि
 साभिप्रायत्वम् । एवमन्यतरसाभिप्रायप्रमेदा अप्युदाहार्याः ॥

प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि निरभिप्रायत्वे उन्नीतप्रश्नमुत्तरं यथा-

इह वाऽमुष्मिन्वा त्वं बहुसुखमधिगम्य वस्तु-
 मिच्छसिचेत् । वृजिनपथं विजहदिमं भुजगगिरी-
 न्दुं भजस्व निःशङ्कम् ॥ १८५३ ॥

वृजिनपथं कुटिलमार्गं दुरितसरणिं वा । अत्र कस्यचि-
 दितैषिणः पुरुषस्य कंचित्पुमांसं प्रत्युत्तरेण तत्कर्तृकस्यहिता-
 नुशासनप्रश्न उन्नीयते । तादृशप्रश्नमन्तरेण हितानुशासनायो-

गात् । अत्र प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि निरभिप्रायता, यथाऽवस्थिता-
र्थज्ञाननिवेदनपरत्वात् ॥

यथावा—

भगवद्भागवतार्चनेहेतोस्तृणमपि न जातु वि-
तरेयम् । इति यदि कृतः परः पण एष हि कृपणः
कदर्यपर्यायः ॥ १८५४ ॥

इति परः अतिशयितः पणः कृतो यदि येनैव प्रतिज्ञा
कृतोत्यर्थः । एष हि अयमेव कृपणः इतोऽप्यभ्यः कः कृपण
इति भावः । अमुमेव विशिनष्टि—कदर्येति । अर्थो वैश्यः 'अ-
र्थस्त्वामिवैश्ययोः' इति निपातितोऽयम् । कुरिसतश्चासाधर्यश्च
कदर्यः 'कोः कस्तत्पुरुषेऽचि' इति कोः कदादेशः । तस्य पर्यायः
स एवायं रूपांतरमापन्न इति भावः । वैश्य एव निस्सर्गतः
कृपणः तत्रापि कुत्सितत्वे तस्य कार्पण्यं किमु वक्तव्यमिति
भावः । पक्षे पणः पणशब्दः कृतः कृपणात् आद्यादित्वात्पञ्च-
म्यास्तसिः । परः अनन्तरभाषी यदि एष एव कृपणः कृप-
णशब्दः कदर्यपर्यायः कदर्यशब्दपर्यायतया पठितः । 'कदर्ये कृप-
णश्चुप्रकिंपचानामितंपचाः' इति । अत्र कः कृपण इति प्रश्न
उच्येयः । प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरप्यनाकृतत्वं च पूर्ववदेव । उपदर्शित-
चमत्कारस्तु विशेषः ॥

तत्रैव निबद्धप्रश्नमुत्तरं यथा—

गन्तव्यः कोऽहिगिरिर्मन्तव्यं किं वृषाद्रिपति-
चरितम् । नन्तव्यः कोऽब्जाक्षो रन्तव्यं कैतदभि-
मते देशे ॥ १८५५ ॥

यथावा—

ध्येयं किं ब्रह्म परं ज्ञेयं किं तत्स्वरूपरूपगु-
णम् । गेयं किं तस्य यशः पेयं किं तदभिधान-
निभममृतम् ॥ १८५६ ॥

स्वरूपरूपगुणमिति समाहारद्वन्द्वः । अभिधानमिति निमो-
व्याजो यस्य तत् । अत्र सर्वे प्रश्ना निबद्धाः । प्रश्नोत्तरयो-
रुभयोरपि पूर्वशक्तिरभिप्रायतैव ॥

का त्वं का वा किं तव गच्छस्येकाकिनीति पृ-
च्छामि । त्वं किल बहुसाह्यकरः पृच्छति गोविन्द
वेद्मि तव वचनम् ॥ १८५७ ॥

अत्र का त्वमिति कृष्णस्य प्रश्नस्त्वोपमो गार्हताभिप्रायगर्भः ।
का वा किं तवेति गोपकामिन्या उत्तरं किं कृथाप्रश्नमात्रेणेत्य-
भिप्रायगर्भम् । गच्छस्येकाकिनीति पृच्छामीति पुनः कृष्णस्य
प्रश्नस्तु स्वाच्छन्त्यसौकर्याभिप्रायकः । त्वं किलेत्यादिसोपाल-
म्भोत्तरं तु त्वं केवलवाक्यावचपलः न तु स्वैरविहारसाहसिक
इत्यभिप्रायगर्भम् । इदं च पद्यं चतुर्णामपि निबद्धप्रश्नभेदाना-
मुदाहरणतामर्हति वक्तृवैदग्ध्यावैदग्ध्यव्यवस्थयेति ॥

अत्र जगन्नाथः—अलंकारे ह्यस्मिन् प्रश्नोत्तरगतप्रसक्तदुप-
निबद्धत्वं जीवातुः, तथैव चमत्कारोदयात् । तेन सकृत्प्रश्नस्य
सकृदुत्तरं नालङ्कारभूमिः । ■ चोद्धीतप्रश्नोत्तरे अव्याप्तिः । उद्धी-
तस्य प्रश्नस्यैकत्वाद्नुपनिबन्धाच्चोत्तरस्याप्येकत्वादिति वाच्यम् ।
प्रश्नगतमुद्धीतत्वमप्रश्नोत्तरेणाक्षिप्तत्वं न विवक्षितम् । किंतु प्रश्नो-
त्तरपरंपरयां प्राचीनोत्तरध्वन्यजन्यरथभात्रमित्यभाषणीत् ॥

यथा—

क गमिष्यस्यहिशैलं किं तत्रास्त्यद्भुतं परं त-
त्त्वम् । तत्कीदृक् सश्रीकं का श्रीर्यस्या विभूतिर-
खिलमिदम् ॥ १८५८ ॥

अत्रः किं तत्रास्तीति प्रश्नः अहिशैलमित्युत्तरश्रवणाधुनत
इत्युचीत उच्यते । आद्यः प्रश्नस्त्वनुर्जीतोऽपि उत्तरोत्थापनार्थं
निबद्ध इति । एवं चारस्मिन्मते प्राग्दर्शितान्युचीतप्रश्नोदाहरणान्य-
नुदाहरणान्येव । अलंकारस्यास्य द्वैविध्यमपि न प्रश्नस्योचीत-
रन्विबद्धत्वाभ्यां, किंतु उचीतत्वानुचीतत्वाभ्यां ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु
प्रश्नोत्तरयोराकृतगर्भस्ये तावतैव चमत्कारास्सकृदुपादानापेक्षा ।
आकृतविरहे तु असकृदुपादानकृतचमत्कारोऽपेक्ष्यते निबद्ध-
प्रश्ने । आक्षिप्तप्रश्ने तु प्रश्नाक्षेपकृतं चमत्कारं यदि मन्यन्ते सङ्-
दयाः तदा सकृदुपादानेऽप्यलंकारत्वमस्तु ॥

तत्र निबद्धप्रश्ने प्रश्नस्य साकृतत्वे सकृदुपादानेऽपि चम-
त्कारो यथा—

सल्लपसि चेत्सुमुखि ते वदनात्किं मौक्तिकानि
विगळन्ति । सल्लापं नागरकं वल्लव्यो वयमिमाः
क विद्मोऽङ्ग ॥ १८५९ ॥

अत्र सल्लपसि चेदित्यादिप्रश्नः भगवता मन्दनन्द्नेन कृतस्सं-
भोगाभिमुख्यसंपादनाकृतगर्भः । सल्लापं नागरकमित्यादिकमुत्तरं
तु ऋजुबुद्ध्या वल्लव्या दत्ततया निराकृतमेव । वदनात्किं मौ-
क्तिकानि विगळन्तीति लोकोक्तिः ॥

तत्रैवोत्तरस्य साकूतत्वे सकृदुपादाने चमत्कृतिर्यथा—

लभ्येत किमङ्ग सुमं धुमणितनूजातटद्रुकुञ्जेषु ।
सुलभतमं तत्र सुमं भवादृशां मृगदृशामपि न-
ताङ्गि ॥ १८६० ॥

अत्र लभ्येत किमङ्गत्वादिप्रश्नः कथाविद्वज्जलनया कञ्ज-
शुद्ध्या भगवन्तं यशोदानन्दनं प्रति कृतो निराकृतः । सुल-
भतममित्यादि भगवत उच्यते तु तत्र संभोगस्वाच्छन्द्याकृतग-
र्भम् । आकूतविरहे असकृदुपादानकृतश्चमत्कारः क गमिष्य-
सीत्यत्र गवित एव । प्रकारान्तरेणाप्यस्य मेदास्संभवन्ति ।
पद्यान्तर्वर्तित्वेन पद्यबहिर्वर्तित्वेन तावद्वैविध्यम् । तन्नाद्यस्या-
भिन्नवाक्योद्गीर्णत्वभिन्नवाक्योद्गीर्णत्वाभ्यां पुनर्द्वैविध्यम् । पद्यान्त-
र्वर्तिपद्यबहिर्वर्तिनोर्द्वयोरप्युत्तरयोस्सकृच्छब्दश्रुतिपर्यायत्वेन श-
ब्दावृत्तिपर्यायत्वेनानेकेषां प्रश्नानामेकपदनिवेदितोत्तरत्वेन प्रका-
रान्तरेण बहुप्रमेदत्वमित्यालंकारिकशेखरो रसगङ्गाधरकारः ।
अयमेव प्रमेदश्चित्रोत्तरमिति वीक्षितैः पृथगुक्तः ॥

चित्रोत्तरमलंकारः प्रश्नाभिन्नोत्तरं भवेत् ।

यच्चोत्तरान्तराभिन्नमुत्तरं तदपीष्यते ॥

प्रश्नाभिन्नमुत्तरं उत्तराभ्यन्तराभिन्नमुत्तरं च चित्रोत्तरमित्यु-
च्यते ॥

यथा—

कङ्कमनैषीद्भगवान् संकल्पेनैव शाश्वतैश्वर्यम् ।
इति पृच्छते तदेवोत्तरमिति कस्मैचिदाह कवि-
रकः ॥ १८६१ ॥

मगवान् संकल्पमात्रेणैव कङ्कं चेतनं, विस्मये वीप्सा ।
तथाचोक्तं—

प्रतिष्ठायां प्रशंसायां प्रलापे तर्जनेऽपि च ।

भये च विस्मये चैव पौनःपुन्यमलंकाराः ॥

इति । शाश्वतैश्वर्यमनैशीदिति प्रश्नः कङ्कं गुणविशेषं जटायुष-
मनैषोदित्युत्तरं प्रश्नाभिन्नं निबद्धम् । कङ्कमित्यत्र 'वा पदा-
न्तस्य' इति धैकल्लिपकः परसवर्णः ॥

यथावा—

मृद्वी का परिभूता मृद्वया स्वाद्वया मुकुन्दवा-
चेति । पृच्छामेवोत्तरतामनयत कस्यापि कोऽपि
कविराजः ॥ १८६२ ॥

अत्र मृद्वी मृदुः का परिभूतेति प्रश्नस्य मृद्वीका द्राक्षा
परिभूतेति तदभिन्नमुत्तरम् ॥

यथावा—

कमलं करोति हस्ते कमला कमलालया प-
रिष्कारम् । इत्यनुयुक्ता काचन सख्या चित्रोत्तरं
तदेवाह ॥ १८६३ ॥

कमलालया पद्मगेहा कमला श्रीः हस्ते अलं कं परिष्कारं
अलंकारं करोतीति प्रश्नः । कमलं पद्मं करोतीति तदभिन्न-
मुत्तरं पद्मं परिष्कारं करोतीत्यर्थः । चित्रोत्तरमित्यलंकारस्य
सूच्यस्य सूचन, नमुद्रालंकारस्त्वत्र विशेषः ॥

यथावा—

पुरुषः फणधरशिखरिणि कस्तूरीकृतललाम-
को भाति । ब्रूहि सखे किं ब्रूयामुत्तरमत्रानुयोग
एव स्यात् ॥ १८६४ ॥

कः तु ऊरीकृतललामकः इति प्रश्नपक्षे छेदः । तुशब्दः
प्रशंसायां भेदे वा । 'तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे ।
पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे' इति मेदिनी । फ-
णधरशिखरिणि पतेषु पुरुषेषु कः पुरुषः पुनः ऊरीकृतलला-
मकः प्रशस्ततया भातीति प्रश्नः । कस्तूर्या कृतललामकः चिर-
वितविशेषकः पुरुषो भगवान् धीनिवास एव भातीत्युत्तरं तद-
भिज्ञं निबद्धम् । 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाः प्राधान्यकेतुषु'
इत्यमरः ॥

यथावा—

हरिणा द्विरसनकुलपतिगिरिधाम्नाऽनायि का
निजं वक्षः । इति यः प्रश्नस्तस्य स्वयमुत्तरतां स
एव वत धत्ते ॥ १८६५ ॥

द्विरसनकुलपतिगिरिधाम्ना हरिणा निजं वक्षः का अनायीति
प्रश्नः । नायिकाऽनायीत्युत्तरमभिज्ञवाक्योद्गीर्णम् । नायिका दधि-
ता श्रीः वक्षः अनायि प्राप्यतेत्यर्थः ॥

यथावा—

सत्यं ब्रूयात्पुरुषस्त्रिभुवनजननाय कः प्रगल्भे-
त । किंनु ब्रूयां पुरुषस्त्रिभुवनजननायकः प्रग-
ल्भेत ॥ १८६६ ॥

त्रिभुवनजगताय त्रिलोकीसर्जनाय कः पुरुषः पुमान् प्रगल्भेतेति प्रश्नः । किं तु ब्रूयामिति अज्ञानत इवोत्तरम् । त्रिभुवनजगतां नायकः अधीशः पुरुषः 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजास्सृजेयेय' इति श्रुतः भगवान्नारायणः प्रगल्भेतेत्युत्तरान्तरं च ॥

यथावा—

कान्ते प्रीतिं विदधान्वात्मन्ययमिति कृतां स्वदयितेन । पृच्छामेवोत्तरयद्विडम्बयन्तीव सस्मितं लक्ष्मीः ॥ १८६७ ॥

अयं त्वद्वशवतीति साभिनयं स्वस्य निर्देशः । ते आत्मनि मनसि कां प्रीतिं विदधात्विति प्रश्नार्थः । कान्ते बल्लभे आत्मनि त्वयि विषये अयं त्वमिति साधः । प्रीतिं मम विदधातु इत्युत्तरार्थः । त्वद्विषयकप्रीत्या विना नान्या मम मनसि प्रीतिरपेक्षणीयेति भावः । अत्रापि प्रश्नोत्तरयोरभिप्रायवाक्यनिबद्धत्वम् ॥

यथावा ममैव रङ्गराजविलासे—

मोदं वह सखि मे वद को दण्डधरो दशाननकुलस्य । इति काचिच्चतुरा निजपतिना पृष्टोत्तरं तदेवाह ॥ १८६८ ॥

दशाननकुलस्य दण्डधरः क इति प्रश्नः कोदण्डधर इत्युत्तरं सामिश्रवाक्यगतम् ॥

यथावा—

सौमित्रिणा दशास्यस्वसुर्मुखे ब्रूहि काऽसिना

लूना । जानासि पठ विलोमं पृच्छायां कासिनेति
वर्णास्त्वम् ॥ १८६९ ॥

अत्र कासिनेति प्रश्नो विलोमपठित उत्तरतां प्रपद्यत इति
वैचित्र्यं विशेषः । ईदृशान्बुद्धाहरणानि ममैव श्रीनिवासविलास-
चरित्तिलकादिषु प्रबन्धेषु भूयांसि द्रष्टव्यानि ॥

एवं प्रश्नाभिज्ञोत्तररूपभिज्ञोत्तरालंकारो निरूपितः । उत्त-
रान्तराभिज्ञमुत्तरं यथा—

स्वाराज्ये कीदृक्षः पुनरस्थापि श्रिया सहस्रा-
क्षः । अथ पर्यभवन्दैत्यांस्तद्विमुखान्का निगद्य-
तां विपदः ॥ १८७० ॥

अत्र प्रश्नद्वयस्यापि विपद इत्येकमेवोत्तरम् । विगतं पदं
स्वाराज्यस्यानं यस्येत्येकवचनान्तविपदशब्देन प्रथमप्रश्ने ह-द्र-
विशेषणतया योजितेनोत्तरम् । द्वितीये तु विपदः आपदः इति
षड्वचनान्तेन विपच्छब्देनोत्तरमिति ध्येयम् ॥

अनिलात्मभरिदरगिरिनिलयस्य चकास्ति की-
दृशो विभवः । तत्तनुरुचिकालिम्बा नुत्तमदाः के
निगद्यतामलयः ॥ १८७१ ॥

अत्र श्रीनिवासस्य विभवः कीदृश इति तद्विग्रहस्याम-
लिम्बा निरस्तमदाः के इति च प्रश्नद्वयस्यापि अलय इति उत्त-
राभिज्ञमुत्तरम् । आद्ये अलयः लयरहितः मित्य इत्यर्थः । द्वितीये
अलयः झमरा इत्यर्थः ॥

यथावा—

सिंहगिरिनाथवाहनरंहसि कीदृग्विभाति एव-
मानः । तदोर्दण्डविधूता वेपन्ते केऽभ्युदीर्यता-
मरयः ॥ १८७२ ॥

अत्रापि प्रश्नद्वयस्योत्तरं अरय इत्यभिन्नमेव । अरयः वेग-
हीन इति प्रथमस्योत्तरेऽर्थः । अरयः शत्रव इति द्वितीयस्येति
ध्येयम् ॥

यथावा—

श्रीवासस्याश्रयणाद्भवेयुरर्थार्थिनोऽत्र कीदृ-
क्षाः । आर्तानां किं भविता ज्ञानी कीदृक्ततो भवे-
द्विभवः ॥ १८७३ ॥

अत्र प्रश्नद्वयस्यापि विभक्त इत्येकमेवोत्तरमिति पूर्वैभ्यो
विशेषः । अर्थार्थिनः अपूर्वैश्वर्यकामाः विभवः प्रभवः भवेयु-
रिति प्रथमस्य प्रश्नस्योत्तरम् । आर्तानां स्रष्टैश्वर्यकामानां विभवः
पेक्षैर्वै भवितेति द्वितीयस्य । ज्ञानी भगवन्तमेव परमप्राप्यं
प्रापकं च मत्वा उपासीनः विभवः विगतसंसृतिर्भवतीति तृती-
यस्येति बोध्यम् ॥

यथावा—

हरियशसा का विशदाः कीदृश्यस्तत्तनुत्विष-
स्ताभिः । वृषदौलः कीदृक्स्यात्कुतश्च निश्श्रेयस्तं
भवेद्धरितः ॥ १८७४ ॥

अत्र प्रश्नचतुष्टयस्यापि हरित इत्येकमेवोत्तरमिति पूर्व-
स्माद्वैलक्षण्यम् । हरियशसा का विशदा इति प्रथमस्य प्रश्नस्य

हरितः विश इत्युत्तरम् । कीदृश्यः तत्तनुखिवः हरिषिग्रहश्च
इति द्वितीयस्य हरितः हरिद्वर्ण इत्युत्तरम् । नीलहरिद्वर्णयो-
भेदः कविसमयसिद्ध इत्यधोचाम शक्यामश्च । तामिः हरि-
तनुखिभिः वृषशैलः कीदृक् स्यादिति तृतीयस्य हरितः हरित-
वर्ण इत्युत्तरम् । 'पालाशो हरितो हरित्' इत्यमरः । कुतः
कस्माच्च निश्चयेयसं भवेदिति तुरीयस्य हरितः हरेः इति सार्व-
विसत्किंकृतस्यन्तपदेनोत्तरम् ॥

यथावा—

किं वितरति फणिगिरिपतिरङ्गद्युतिवैभवेन किं
जयति । कं ध्वनयति रिपुविजये कंधरया कं धु-
नोति वद शंखम् ॥ १८७५ ॥

किं वितरति फणिगिरिपतिरिति प्रश्नस्य शं सुखं इत्युत्तरम् ।
अङ्गद्युतिवैभवेन किं जयतीत्यस्य खं गगनं इति, कं ध्वनयति
रिपुविजये इत्यस्य कंधरया कं धुनोतीत्यस्य च शङ्कामिति चोत्त-
रचतुष्टयं प्रश्नचतुष्टयादभिज्ञम् । अत्राद्ययोः पदभेदेन अन्त्ययोस्तु
तदभेदेनेति पूर्वतो भेदः ॥

पद्यबहिर्वर्तिनो यथा—

फणिशिखरिणि को निवसति को धूपो घ्राण-
तर्पणस्तस्य । किमहारि रहसि हरिणा विद्वन्नुत्तर-
मिहैकमेव वद ॥ १८७६ ॥

अत्र प्रश्नत्रयस्याप्येकमेवोत्तरं श्रीवास इति पद्यबहिर्भूतम् ।
आद्ये प्रश्ने श्रीवासः श्रीनिवासो भगवानित्यर्थः । द्वितीये श्रीवासः
देवदावादिनिर्यासविनिष्पादितो धूपविशेष इत्यर्थः । 'श्रीवासो

दक्षधूपोऽपि श्रीविष्टसरलद्रवी' इत्यमरः । तृतीये श्रीवासः
रुक्ष्या अंशुकमित्यर्थः । एवंजातीयका अन्ये बहवः प्रमेदा
बुद्धिमद्भिरुहनीयाः । अयं पद्यबहिर्वर्त्युत्तररूपप्रथमप्रमेद उत्त-
राभिन्नोत्तररूपप्रमेद एव संभवति । न तु प्रश्नाभिन्नोत्तररूपप्र-
थमप्रमेदे, प्रश्नैवोत्तरस्यापि निबद्धतया पद्याद्विष्टताया असं-
भवात् ॥

इत्यलंकारमणिहारे उत्तरसरलद्रवीतीतमः.

अथ चित्रप्रश्नालंकारसरः (८७)

प्रश्नः प्रश्नान्तराभिन्नो यदिवाऽन्यार्थगर्भितः ।

निबध्यते तं कतिचिच्चित्रप्रश्नाख्यमूचिरे ॥

प्रश्नस्य प्रश्नान्तराभिन्नत्वे वा अर्थान्तरगर्भत्वे वा चित्रप्रश्ना-
ख्यमलंकारं कतिचिदाहुः । अयं कौस्तुभरूपकप्रश्नः ॥

यथावा—

का कारुण्यनिधिर्ननु काकोदरशैलपतिहृदय-
वृत्तिः । शारदरविकरविकसितनीरजरुचिरा पदो-
र्युगी चास्य ॥ १८७७ ॥

अत्र काकोदरशैलपतेः हृदयवृत्तिः क्षिप्तवृत्तिरित्युत्तरस्य
शारदेत्याशुत्तरस्य च काकादण्यनिधिरिति प्रश्नान्तराभिन्न एक-
पद्य प्रश्नः । का कारुण्यनिधिः दयानिधिरिति प्राथमिक्यप्रश्न-
स्यार्थः । का का कारुण्यनिधिः शोणिमाश्रय इति द्वितीयस्य ।
काकेति प्रशंसायां कीप्सेत्यथोचाम कङ्कमिति पद्ये ॥

यथावा—

तापत्रयातुराणां भवेन्नराणां भुवीह काराका ।
असतां संगतिरेका सारविदां संगतिस्तताम-
न्या ॥ १८७८ ॥

अत्र उत्तरार्धप्रतिपादितयोस्तयोः काराकेति प्रश्नान्तरा-
मिन्न एक एव प्रश्नः । कारा बन्धनालयः तद्वदतिशयितदुःख-
हेतुः केति प्रथमप्रश्नस्यार्थः । का राका पूर्णानेशाकरा पूर्णिमा
तद्वत्तापहर्त्री केति द्वितीयप्रश्नस्यार्थः ॥

यथावा --

कालीका वृषगिरिपतितनुरथ तद्विमुखवदनवी-
क्षा च । काशङ्का न्यक्चक्रे तत्कीर्तिस्तत्परत्ववि-
षया च ॥ १८७९ ॥

अत्र पूर्वार्धे वृषगिरिपतितनुः तद्विमुखवदनवीक्षा चेत्युत्तरद्व-
यस्य कालीकेत्येक एव प्रश्नः । काली श्यामला का इत्येकस्य
प्रश्नस्यार्थः । का अलीका अप्रियेत्यन्यस्य । उत्तरार्धे तु तत्कीर्तिः
तत्परत्वविषया चेत्युत्तरद्वयस्य काशङ्का न्यक्चक्रे इत्येक एव
प्रश्नः । काशं काशकुसुमं का न्यक्चक्रे इति प्रथमप्रश्नस्य ।
द्वितीयस्य का शङ्का संशयः न्यक्चक्रे तिरस्कृता इत्यर्थः । भग-
वत्कीर्तिः काशं न्यकरोति स्म । भगवत्परत्वविषया शङ्का
अवधीरिताऽस्माभिरित्युत्तरयोरभिप्रायः । चक्रे इति प्रथमे प्रश्ने
कर्तरि लिट् । द्वितीये तु कर्मणि इति ध्येयम् । पूर्वत्र प्रश्नान्तरा-
मिन्नः प्रश्न एकः । अत्र तु द्वौ प्रश्नाविति विशेषः ॥

अन्यार्थगमितप्रश्नरूपो द्वितीयश्चित्रप्रश्नो यथा—

भामामणि व्यपनयन् कामाकुलतां मुदं तव
विदध्याम् । कामपि गोपीमेवं पृच्छन् साकूतमव-
तु नन्दसुतः ॥ १८८० ॥

अत्र आकुलतां व्यपनयन् तव कां मुदं विदध्यामिति प्रश्नः
तव कामाकुलतां कन्दर्पव्याकुलत्वं व्यपनयन् मुदं विदध्यामि-
त्यर्थान्तरगमः ॥

यथावा—

सुतराङ्गविभोऽगं त्वं स्वामिन् कमितः परं ब्र-
जस्युच्चैः । मामेहीति सभावं माधवमब्रूत कांऽ-
पि गोपवधूः ॥ १८८१ ॥

अत्र प्राथमिकार्थे—सुतराङ्ग सुतर अङ्ग इति वा विभो अगं
त्वं स्वामिन् कं इतः परं ब्रजसि उच्चैः मा मा इहि इति छेदः ।
सुतराङ्ग हे शोभनगात्र सुन्दरेत्यर्थः । अथवा सुतर कल्याणतर ।
अङ्गैत्यध्ययं संबोधने । विभो व्यापनशील स्वामिन् ! इतःपरं
अस्मात् शैलात् सुगमादिति भावः । अग्यं उच्चैः उन्नतं तुरारोहमिति
भावः । कं अगं शैले ब्रजसि गच्छसि । मा मा इहीते योजना ।
मा मा स्म गमः मा मेतिधीप्ता सर्वात्मना निषेधार्था । अर्थान्तरे तु
सुतरां गवि भोगं त्वं स्वामिन् कमितः परं ब्रजसि उच्चैः मां एहि
इति छेदः । हे गवि स्वामिन् गवामधीश । गोपलोत्यर्थः । 'स्वा-
मीश्वराधिपति' इत्यादिना स्वामिशब्दयोगात् गोशब्दस्य सप्तमी ।
हे कमितः हे कमन ! कमेस्त्वधि संशुद्धिः । आर्धधातुकत्वेन आयादे-
शस्य वैकल्पिकत्वादिव तद्भावः । सुतरां अत्यन्तं परं श्रेष्ठं उच्चैः

निरवधिकं सुखं त्वं वजासि । तन्न हेतुमाह— मां एवमभिलष-
भाणां मां एहि प्राप्नुहि । अत्राप्युपपादितरीत्या प्रश्नस्थार्थान्त-
रगर्भता द्रष्टव्या । कश्चित्प्रश्नोत्तरयोस्त्वयोरप्यर्थान्तरगर्भत्वे चा-
यतातिशय इति तैरेव कौस्तुभकारैः प्रत्यपादि । तस्येदमुदाह-
रणम्—

कान्तारमयेत्का मां तत्सरणिं वद यथा सुखं
यायाम् । इति पृच्छति नन्दसुते सुगमेयमिहेति
काऽपि गोप्याह ॥ १८८२ ॥

कास्तारं महावनं प्राणि का सरणिः अयेत् गच्छेत् मां
तत्सरणिं तां पदवीं वद 'विजयशेखरासुजे' इति द्विकर्मकता ।
यथा सरण्या सुखं निर्वाहं यथा स्यात्तथा यायां गच्छेद्य
इति मार्गविषयकः प्रश्नः । का कान्ता मां रमयेत् तत्सरणिं
तस्याः प्राप्त्युपायं वद । यथा कान्तया उपायेन वा सुखं र-
तिसुखं यायामित्यर्थान्तरगर्भः । इयं सरणिः सुगमा सुखेन
गम्येति मार्गप्रश्नस्योत्तरम् । अर्थान्तरस्य ■ इयं यां त्वं मार्गं
पृच्छसि सेयं अहमित्यर्थः । इह अत्रैव सुगमा सुखेन गम्या
सती रमयति निःशलाकत्वादस्य प्रदेशस्येति ॥

यथावा—

कान्तेऽनवरतसंपदमभीप्सितां कोमलङ्कि तन-
वानि । घनभाविरतं भाग्यं वितरसि मेऽभीप्सितं
यदि कुतार्था ॥ १८८३ ॥

अयं श्रीकृष्णगोपिकयोः प्रश्नोत्तररूपः श्लोकः । अत्र हे
कोमलङ्कि! अभीप्सितां कां अनवरतसंपदं अविच्छिन्नां संप-

सिं ते तच्च तनवानोति प्रश्नः, हे कान्ते! अभीप्सितं नचरत-
संबद्धं ते तनवातीत्यर्थान्तरगमितः । हे घनभ! मेघान् अविरतं
सततं मे अभीप्सितं भाग्यं यदि वितरसि तर्हि कृतार्थेत्युत्त-
रम् । हे घन! मे अभीप्सितं चिरकालप्रार्थितं भावि भविष्यत्
रतं सुरतरूपं भाग्यं यदि वितरसि तर्हि कृतार्थं निर्दत्ताभी-
प्सितप्रयोजनेत्यभिप्रायगर्भम् ॥

अत्रेदमवधेयम्—प्राक्तनमतानुरोधेनास्मदुपदर्शितोत्तरालंका-
रप्रकारभेदेषु भतः अपि बहुषु चित्रोत्तरगुह्योत्तररूपैः तदलंकार-
प्रकारप्रभेदौ द्वावेव कुवलयानन्दकरैरुपासौ । तन्मतानुरोधेना-
लंकाराश्लेषाद्विः कौस्तुभकारैर्वैङ्कटार्थैस्तत्प्रतिबुद्धितया चित्र-
प्रश्नप्रकारद्वयमभिनवं परिकल्पितम् । तदिदमस्माभिरपि प्रद-
र्शितम् । यदित्वञ्च अन्यार्थगर्भप्रश्नरूपो द्वितीयः प्रकारो निब-
द्धसाभिप्रायनिरभिप्रायान्यतरास्तरस्स्यात् तर्हि तत् प्रागुपदर्शिते
प्राचां मते उत्तरालंकारोदाहरणमेव भवेत् । एवं च 'भाषामणि
व्यपनयनं, सुतराङ्गविमोक्षां त्वम्' इत्युपदर्शितयोः पद्ययो-
रुत्तरानुपनिबन्धात्प्रश्नमात्रस्य साभिप्रायत्वाच्च चित्रप्रश्नोदाहर-
णत्वमेव । अस्य प्राथमिकप्रभेदे प्रदर्शितेषु 'का कारुण्यनिधिः'
इत्यादिपद्येषु उत्तरानुपनिबन्धप्रसङ्गेण एकस्य प्रश्नस्य प्रश्नान्तराभि-
न्नप्रश्नताया दुर्विज्ञानतया तदुपनिबन्धावश्यभावेऽपि प्रश्नमात्र-
स्यैव निराकृतत्वेऽपि श्लेषवशेन वैचित्र्यप्रकाशनात्प्राचीनोपद-
र्शितोत्तरालंकारव्यावृत्तश्चित्रप्रश्नालंकार एव । 'कान्तारमयेत्का-
माम्' इत्यादिपद्यद्वये तु साभिप्राययोः प्रश्नोत्तरयोश्च समयोरपि-
विबद्धत्वादुत्तरालंकारप्रभेद एव । प्रथमतः प्राचीनरीत्या प्रद-
र्शितेषु उदाहरणेषु साभिप्रायत्वं व्यङ्ग्यमयार्थद्वया, अतयोस्तु श्लेष-
महिम्नोति वैलक्षण्यम् । अथ मतं--उत्तरालंकारे प्रश्नोत्तरयोरा-

कृतं व्यञ्जनामूलमेवेति, तर्हि तयोः श्लेषमूलकार्यान्तरगर्भत्वे
चित्रप्रश्नविशेष एव नास्तिरालंकार इत्येष्टव्यं, विच्छिन्नितिविशेष-
सद्भावात् । इहाप्युत्तरनिबन्धस्तु उत्तरालंकारे प्रश्ननिबन्धवत्त्वा-
वतातिशयहेतुरिति दिक् ॥

इत्यलंकारमणिहारे चित्रप्रश्नसरस्सप्ताशीतितमः.

अथ सूक्ष्मालङ्कारसरः (८८)

अन्याशयज्ञसाकूतचेष्टितं सूक्ष्ममीर्यते ॥

अन्याभिप्रायमिङ्गितादिना ज्ञानवतोऽन्यस्य साकूतस्ताद्वि-
षयको व्यापारस्तूष्मं नामालंकारः ॥

यथा—

पुरतो नन्दकिशोरे करकलितमनोज्ञकन्दुके
मिषति । सुन्दरमौक्तिकरदना मन्दं हसति स्म
गोपशशिवदना ॥ १८८४ ॥

अत्र गृहीतकन्दुकनन्दनन्दनसन्दर्शनलक्षणेनेङ्गितेन तदीय-
पयोधरप्रहामिसंकेतसमथानुयोगाभिप्रायं विदितवत्या गोपसु-
दत्या तदात्रुकृत्येन प्रसरन्त्यां चन्द्रिकायां सङ्केतसमय इति
तदुत्तर स्वहृदयगतं व्यञ्जयितुं मन्दहासव्यापारे व्यरवीति
लक्षणाजुगतिः ॥

यथावा—

स्वकरधृतं लिखिति नखैर्लिकुचफलं नन्दन-
न्दने पुरतः । वल्लवललना मौक्तिकवल्लीमामल्लते
स्म घम्भिह्ये ॥ १८८५ ॥

इदमपि भगवतश्श्रीकृष्णस्य स्वैरविहारसङ्केतसमयानुयोग-
भावं जानानायाः वल्लवललनायाश्चेष्टितं तमाक्षे तारफोल्लासे सङ्के-
तसमय इत्याकृतगर्भम् ॥

यथावा—

व्यालाचलझौलेन्दौ नीलाकुचकलशयुगळलो-
लहृदि । सा रमणी स्मेरमुखी श्रीरमणोरःप्रसा-
रिनयनाऽऽसीत् ॥ १८८६ ॥

अत्र स्वकुचयुगलनिरीक्षणभगवच्छेष्टितेन स्वोपभोगोत्सुक्य-
रूपं तदाकृतं जानानाया नीलायाः श्रीनिवासवक्षस्स्थलवीक्षण-
रूपं चेष्टितं तत्र श्रीसोनिध्यरूपप्रतिबन्धकसद्भावप्रदर्शनाकृत-
गर्भम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे सूक्तमसरोऽष्टाशीतितमः.

अथ पिहितालंकारसरः (८९)

परवृत्तज्ञसाकूतचेष्टितं पिहितं मतम् ॥

परकीयव्यापारवेगुत्साकूतचेष्टितं पिहितं नामालंकारः ॥

यथा—

स्विन्नाननमायातं प्रातर्निजसद्य वीक्ष्य नन्द-
सुतम् । लघुलयललितं व्यजनं करकिसलयतोऽ-
ग्रहीदुतं राधा ॥ १८८७ ॥

लघुलयं लामञ्जकम् । सर्वरात्रं नायिकास्तरसंभोगेन भा-
स्तोऽसीति वीजयामीति लामञ्जकतालवृन्तग्रहणाकृतम् ॥

यथावा—

परतरुणीहारिद्रच्छुरितकपोलं निरीक्ष्य यदु-
बालम् । पिहिताकारा भैष्मी पाणौ मणिदर्पणं
ददौ तस्य ॥ १८८८ ॥

अत्र हरिकपोले हरिद्राचूर्णलेपनेनानुमितं रज्ज्यां तव
सपत्नीसद्ने स्वैरविहारं जानाम्यहमित्याकृतगर्भं तत्करकमले
रुक्मिण्या दर्पणदानरूपं चेष्टितं निबद्धम् । पिहिताकारेण्यनेन सू-
चनीयालंकारनामसूचनरूपमुद्रालंकारोपस्कृतत्वं पूर्वस्माद्विशेषः ॥

इदं कुवलयानन्वानुरोधेन । सर्वस्वैकारादयस्तु—‘संल-
क्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्मम्’ इति स्थूलमतिभिर्ऽसंलक्षणीयः
कुशाग्रमतिभिस्संलक्ष्यते यस्सूक्ष्मार्थः तस्य विदग्धं प्रकाशन-
मिति सूक्ष्मार्थत्वेन पराशयवृत्तान्तयोः कोटीकारेण लक्षयित्वा-
संकेतकालमनसं विटं हात्वा विदग्धया ।

भासीभेन्नार्पिताकृतं लीलायुगं निमीलितम् ॥

वक्रस्यग्निस्वेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्टा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।

पुस्तकं तन्मया व्यञ्जयन्तीव तस्यास्मिन्त्वा पाणौ खड्गले-

खां लिलेख ॥

इत्युदाहरणयोर्लक्षणसत्तामुपपादयन्तः पिहितनामानमलङ्कारान्तरं
नानुमेतिरे । युक्तं चैतत्—अलङ्कारान्तत्कल्पनावैचित्र्यहेतोस्सा-
कृतचेदितविन्यसनस्य भेदाभावे आशयदत्तान्तरूपप्रकाश्यभेद-
मात्रेण भेदानुपपत्तेरिति वदन्ति । अत्र 'यत्सूक्ष्मस्यार्थस्य
संलक्षणमात्रं प्रकाशनमात्रं वाऽप्ययमेवालङ्कारः' इत्यलङ्कार-
भाष्यकाराशयं व्यवृणुत विमर्शिनीकारः । तदेवमुदाहरणम्—

लीलासदनकवाटे लोलेऽपाङ्गे पयोधिवाला-
याः । बल्लभमात्रसहाया यथा रमा स्यात्तथाऽभ-
वन् सखयः ॥ १८८१ ॥

अत्र सखीभिः श्रियो बल्लभोपमोगौत्सुक्यं संलक्षितं केळी-
गृहकवाटे कदासविस्तारणेन प्रकाशितं चेत्युभयार्थसहितत्वम् ।
तदेवमादौ सूक्ष्मालङ्कार एव वाच्यः, सूक्ष्मस्यैवार्थस्य संलक्ष-
माणत्वादिनाऽवस्थानात् । यद्यपि संलक्षितमात्रमपि लक्ष्म्या
औत्सुक्यं सखीभिर्विचिक्ततया चाहेर्निर्गमनेन चेष्टितेन प्रकाशि-
तम् । तथाऽपि सखीनां तदौत्सुक्यसंलक्षणमात्रमेवात्र चम-
त्कारि । न तु सखीबहिर्निर्गमनचेष्टितमित्यस्यालङ्कारतोद्धासः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे पिहितसर एकोनचतितमः.

अथ व्याजोक्त्यलङ्कारसरः (१०)

हेत्व तरोक्त्या व्याजोक्तिर्षदाकारस्य गूहनम् ॥

मिगूढस्य वस्तुनः केनचित्प्रकटतां गतस्य हेत्वस्तरोक्त्या
यद्वोपनं तत् व्याजोक्तिर्षदाकारः ॥

यथा—

प्रतिघातविलुलितं मम धम्मिल्लमिमं समीकु-
रुष्व सखि । इति यमुनातटकुञ्जादेत्य सखी
काऽपि गोपिकाऽलापीत् ॥ ३८९० ॥

अत्र नन्दनन्दनकृतस्वैरोपभोगविलुलितस्य धम्मिल्लस्य प्रति-
घातविलुलितरथव्याजोक्त्या गोपनम् । “छेकापहृतेरस्याश्चार्थ
विशेषः—तस्यां वचनस्यान्यधानयनेनापहृत्, अस्यामाकारस्य
हेत्वन्तरवर्णनेन गोपनमिति । लक्षणे लक्ष्यनाञ्च चोक्तिग्रहण-
माकारस्य गोपनार्थं हेत्वन्तरप्रत्यायकव्यापारमाश्रयोपलक्षणम् ।
ततश्च—

आयान्तमालोक्य हरिं प्रतोळयामाळ्याः पुरस्तादनुरागमेका ।

रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमाने भामा जुगूहे प्रणमन्त्यथैनम् ॥

इत्यत्रापि व्याजोक्तिरेव । अत्र ह्यनुरागकृतस्य रोमाञ्चा-
द्याकारस्य भक्तिरूपहेत्वन्तरप्रत्यायकेन प्रणामेन गोपनं कृतम्”
इति कुवलयानन्दे दीक्षिताः । ततश्च—

यमुनातटकुञ्जाद्भुजमुपयान्ती केतकीस्तवकह-
स्ता । न्ववपुषि शौरिनखक्षतमगूहत स्वैरकेलिजं
गोपी ॥ ३८९१ ॥

इत्यत्रापि तन्मते व्याजोक्तिरेव । अत्र हि स्वैरकेलिप्राप्तस्य
भगवन्नखविलेखनरूपाकारस्य कण्ठकप्रचुरकेतकीनिकुञ्जप्रवेशरूप-
हेत्वन्तरप्रत्यायकेन तत्कुञ्जप्रसक्तवकग्रहणेन गूहनं कृतम् । वस्तु-
तस्तु अत्र युक्त्यलंकार एवेति युक्त्यलंकारनिरूपणायसरे
वक्ष्यते । सूक्ष्मपिहितालंकारयोरपि चेष्टितग्रहणमुक्तसाधारण-
व्यापारमाश्रयोपलक्षणम् । ततश्च—

“नलिनीवले बलाका मरकतपात्र इव दृश्यते शुक्तिः । इति मम संकेतमुनिं ज्ञात्वा भावं तदाऽब्रवीदाळीम्” ॥

इति प्राचीनपद्य इव—

पश्यात्र निश्चलतमा मरालमालाऽमलाब्ज-
मालेव । इत्याळीं काऽप्यवदच्छौरैस्संकेतभाव-
मधिगम्य ॥ १८९२ ॥

इत्यादिष्वस्मदीयपद्येष्वपि सूक्ष्मालङ्कारः प्रसरति । अत्र पद्ये तावत् आद्ययोः किं संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रश्नाशयं सूचयति भगवति नन्दनन्दने तदभिज्ञया विदग्धया व्रज-
सुन्दर्या सखीं प्रति साकूतमुक्तमिति भवति सूक्ष्मालङ्कारः । यतोऽत्र हंसमालाया निश्चलतमपुण्डरीकमालिकोपमया तस्या-
स्तत्र निरुन्दतया साश्वासत्वं तेन तस्य प्रदेशस्यातिमात्र-
विधिकत्वं तेन तदेवावयोस्संकेतस्यानमिति तं प्रति सूचनं
लक्ष्यते । न चात्र ध्वनिराशङ्कनीयः व्यङ्ग्यपरंपरया व्यस्यमान-
स्यापि संकेतस्थानप्रश्नोत्तरस्य स्वोक्त्यैवाधिष्ठात्वात् । एवं
हि पिहितालङ्कारेऽप्युदाहार्यम् ॥

इदं व्याख्यदशावधेयम्—“तत इत इह संभ्रमतः । किं
चिन्तयसे मन्त्रे । का त्वं का वा किं तव । पुरतो नन्दकि-
शोरे । स्वकरधृतं लिखिति नगैः” इत्यादिप्रागुपदर्शितगूढो-
त्तरसूक्ष्मालङ्कारोदाहरणेषु भावो न स्वोक्तयाऽऽविष्कृतः । किंतु
वस्तुसौन्दर्यबलाद्वक्तृबोद्धव्यविशेषाविशेषिताङ्गम्यः । तत्रैव वस्तु-
तो नालङ्कारत्वं, ध्वनिमात्रास्पदत्वात् । प्राक्तनैस्स्वोक्तयाऽऽविष्क-
रणे सत्यलङ्कारास्पदताऽस्तीत्युदाहृतानि “यन्नासौ वेतसी पान्थ”
इत्यादीनीति तदनुसारिभिरस्माभिरपि तथाविधान्युदाहृतानि
पद्यानि । शक्यं ह्येवाभुवाहरणानामुत्तरस्यैककल्पनया भाषा-
विष्करणम् ॥

यथा—

तत इत इह संभ्रमतः कुत इव विचिनोषि
नन्दसुत गां त्वम् । कालिन्दीतटकुञ्जे कामं दीव्यति
हि तत्र सुलभैषा ॥ १८९३ ॥

इति काचिद्रजललना गां निजयूधच्युतां विचि-
न्वानम् । पृच्छन्तं नन्दसुतं कामयमाना जगाद
साकूतम् ॥ १८९४ ॥

इति । तस्मादस्माभिः प्रागुदाहृतेषु ‘परतरुणाहारिद्रच्छु-
रितकपोलम्’ इत्यादिषु येषु भाषाविष्करणमस्ति तेष्वेव तत्त
तलंकार इति ॥

इत्यलंकारमणिद्वारे व्याजोक्तिसरो नवतितमः

अथ गूढोक्तिसरः (९१)

गूढोक्तिरितरोद्देश्यमन्यं प्रत्युच्यते यदि ॥

यं प्रति किञ्चिद्वदितव्यं तन्माशासिषुस्तद्वस्था इति तदि-
तरं यंकचित्प्रति यत् श्लेषणोच्यते तत् गूढोक्तिर्नामालंकारो
दीक्षितोपक्रमम् ॥

यथावा—

त्वं वत्सजातलालस आयातस्तज्जिघृक्षुरसि
बाढम् । अविदूरे चरति प्रिय एव ततो गोपबाल
किं त्वरसे ॥ १८१५ ॥

इदं वक्षोजग्रहणोत्सुकं भगवन्तं नन्दनन्दनं प्रति वक्तव्यं
गोपवत्सग्रहणोत्सुक्यशालिनं सविधभुवि सञ्चरन्तं बल्लवमाण-
वकं कञ्चिन्निर्दिश्य कथाचिद्रोपकामिन्या कथ्यते । हे गोपबाल
बल्लवकुमार । पक्षे हे कृष्णेति संबुद्धिः । त्वं वत्से तर्णके जाता
लालसः भौत्सुक्यं 'लालसे प्रार्थनोत्सुक्ये' इत्यमरः । आयातः ।
अन्यत्र त्वं वत्सजातयोः वक्षोजयोः 'वत्सः पुत्रादिकर्षयोः ।
तर्णके नोरासे ह्रीयम्' इति मेदिनी । लालसः उत्सुकस्स-
क्षित्यर्थः 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसश्च सः' इति
त्रिकाण्डशेषः । आयातः तज्जिघृक्षुः तर्णकग्रहेच्छुः वक्षोजग्रहेच्छुश्च ।
असि । तं जिघृक्षुः तौ जिघृक्षुरिति च विग्रहः 'न लोक'
इति षष्ठीनिवेधेन कर्मणि द्वितीयायां 'गम्यादीनामुपसंख्यान-
म्' इति समासः । बाढं साध्वेतदित्यङ्गीकारे । एव प्रियः
प्रीत्यास्पदभूतो वत्सः । पक्षे एव प्रियः मङ्गर्ता अविदूरे उपकण्ठ
एव चरति तृणं भक्षयतीत्यर्थः । 'चरतिर्मक्षणेऽपि' इत्यनुशा-
सनात् । पक्षे सञ्चरति । कुतस्सत्त्वरसे भौत्सुको भूरिति भावः ।
■ नन्दनन्दनं प्रति वक्तव्ये प्रस्तुते अप्रस्तुतान्यगोपमाणवक-
वृत्तान्तवर्णनादप्रस्तुतप्रशंसैवेयमिति चेन्न, कार्यकारणसामान्य-
विशेषसारूप्यैरभिमित्यज्यमानत्वात् । नापि प्रकृताप्रकृतभेदमात्रं,
तत्र ह्यप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुतार्थोपमानभावेन विवक्षाऽस्ति । नेह
तथा अप्रस्तुतार्थस्य विवक्षा । अत्राप्रस्तुतस्य केवलमभ्यासित-

न्धानाय निर्विघ्नतया विच्छिन्नतिविशेषसङ्गावेन परिशेष्याद्गूढो-
क्तिरित्यलङ्कारान्तरमेव युक्तमाश्रयितुम् । न चात्र तदस्थितिसं-
धानरूपव्यङ्ग्यस्य स्वोक्त्याऽविष्करणविरहाद्धुनिरेवायं तालङ्कार-
इति वाच्यम्, तदेव तत्तत्स्यार्थस्याविष्करणेन ध्वनेरसम्भवादि-
त्याहुः ॥

यथावा—

करुणार्द्रचित्तभवतापात्या परिदीनमानसा से-
यम् । नान्यत्काङ्क्षति नाथ त्वदपाङ्गविलासला-
भवैभवतः ॥ १८९६ ॥

हे करुणार्द्रचित्त हे नाथ जगदीश्वर ! परिदीनमानसा
सेयं तन्वी । त्वदपाङ्गविलासलाभवैभवतः त्वत्कटाक्षप्रसरणा-
वाप्तिविभवात् अन्यत् ॥ काङ्क्षति । अतः भवता त्वया पा-
ह्या रक्षणीयेति भगवन्तं प्रति प्रार्थना । गूढार्थस्तु—हे करुणा-
र्द्र हे नाथ बल्लभ ! चित्तभवतापात्येति समस्तं पदम् । चि-
त्तभवतापानां मनसिजतापानां आल्या पङ्क्त्या कन्दर्पज्वरपरंपर-
येत्यर्थः । परिदीनमानसा सेयं तन्वी । त्वदपाङ्गेत्यत्र त्वदिति
भिन्नं पदं पञ्चम्येकवचनान्तम् । त्वत् त्वत्तः अपाङ्गः अनङ्गः
तस्य विलासः रतिरित्यर्थः । तस्य लाभः प्राप्तिरेव वैभवं त-
स्मात् तत्तः । अन्यत् न काङ्क्षति । अत्र नाथेति नन्दनन्दनं
सम्बोध्य तस्माद्भक्तिमेष प्रार्थयमानायाः कस्याश्चिद्ब्रजललनाया-
स्तदस्थवञ्चनाय भगवन्तं प्रत्यात्मनस्संसारतापदीनत्वेन कटाक्ष-
मात्राशंसनस्य प्रत्यायनम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे गूढोक्तिसर एकमवतितमः ॥

अथ विवृतोक्तिसरः (१२).

विवृतोक्तिद्वयेष्वगूढं विवृतं कविना यदि ॥

श्लेषेण गुप्तोऽर्थो यथाकथंचित्कविना श्लोक्त्या आविष्क-
र्यते चेत्सा विवृतोक्तिरित्यर्थः । इयमपि दीक्षितोपश्रमः ॥

यथा—

एषा चरति सुखेन हि सुरभी रविजाप्रतीर-
जानुगता । पाल्या त्वयेत्यदादीदभिकृष्णं काऽपि
गोपिका गोपम् ॥ १८१७ ॥

एषा सुरभिः गौः 'सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् । वसन्त-
चैत्रयोः पुंसि त्रिषु सौम्यमनोज्ञयोः' इति रत्नमाला । रवि-
जायाः यमुनायाः प्रतीरजाः तरव इति यावत् । तेषु अनुगता सती
सुखेन चरति तृणमिति शेषः । कवलयतीत्यर्थः । संचरतीति
वा । त्वया पाल्या यथा अश्वश्च न यायास्तथा प्रतिपालनीये-
त्यर्थः । दादौऽर्थस्तु—सुरभिः सुगन्धिः । अनेनास्थाः पशिनीजा-
तित्वं सूचितम् । सौम्या मनोज्ञा वा । कोशस्तूकः । एषा च अह-
मपीति भावः । कामपारवश्येनात्मन एव पारोक्ष्येण निर्देशः ।
न केवलमितरा एव महिलाः । किंत्वमहपीति चशब्दाभि-
प्रायः । रविजाप्रतीरे यमुनातटे जानुगता त्वद्विरूपनिविष्टा
सती । रतिसुखेन त्वया पाल्या प्रोणनीयेति यावत् । इति
काऽपि गोपिका अभिकृष्णं कृष्णामिसुखं अवादीत् । इदं पर-
चञ्जनाय गुप्तस्याविष्करणम् । प्रतीयमानार्थान्तरेण कंचिद्गोपं

प्रथमज्ञानरूपेण गुप्तस्य विशिष्टस्य श्रीकृष्णेन सहात्मनो
यथेष्टविहारस्यार्थान्तरस्याभिकृष्णमित्यनेनाविष्करणात् ॥

यथावा—

गोपालसमुद्योगं त्वमेहि समया विलासयेमा
गाः । पतिमिति वनमेष्यन्तं गोपी कृष्णाय ति-
ष्ठमानाऽऽह ॥ १८१८ ॥

इयं श्रीकृष्णेन सह रन्तुमुत्कण्ठितायाः कस्याश्चिद्विषयका-
मिष्यास्त्वभर्तारं प्राति वञ्चनोक्तिः । तथाहि—हे गोपेति स्वभ-
र्तुस्संबुद्धिः । त्वं अलसं मन्दं उद्योगं प्रयत्नं एहि । दूर-
जिगमिषार्था हि महानुद्योगः कार्यः न तु सविधजिगमिषाया-
मिति भावः । तदेतवाविष्कुर्वाणाऽऽह—इमाः गाः धेनूः समया
समीप एव विलासय विहारय इति स्वभर्तारं प्रत्युक्तिः । गूढा-
भिप्रायपक्षे तु—गोपाल समुत् योगं त्वं एहि सः मया
विलासये मा गाः इति छेदः । हे गोपाल ! सः त्वं इय-
न्तमवार्थं मया प्रतीक्षितस्त्वमिति भावः । समुत् विविक्तविह-
रणस्य प्रत्यासन्नत्वात्सानन्दस्सन् मया सह योगं संगतिं एहि
रत्यर्थं मधुपान्तं प्राप्नुहीति भावः । सहसा त्वदुपान्तोपसर्पणे
त्वं मां विलासयेवां न वेत्याशङ्कां परिहर्तुमाह—विलासये इति ।
रतिसुखवितरणेनानन्दे इति भावः । विलासयन्तं करोमीति
वा । मा गाः अतस्त्वमिदानीमन्यतो मा आजीः । गच्छत्येष पतिः
पशुपालनाय । आर्थां स्वैरं रस्यावहे इति भावः । इदमपि
परवञ्चनाय गुप्तस्याविष्करणम् । कृष्णाय तिष्ठमाना स्वाभि-
प्रायं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तिष्ठतेः 'प्रकाशनस्थेयाय्ययोञ्ज' इति

तत् । 'स्त्राग्रहुङ्स्थाशपां क्षीप्स्वमानः' इति सप्रदानसंज्ञायां
कृष्णशब्दाच्चतुर्थी ॥

यथावा—

शिथिलयति करेणाग्रिमभागेऽन्दुकबन्धमेष पु-
न्नागः । हृष्येच्च तद्वशाऽसाविति शौरिमिरा नता-
नना गोपी ॥ १८११ ॥

इयं गोपतरुणीपयोधरपरिष्वङ्गेच्छोर्मगवतदशौरेः करेणुमु-
द्दिश्योक्तिः । एषः पुन्नागः मतङ्गजपुङ्गवः अग्रिमभागे पुरःप्रदेशे
करेण शुण्डादण्डेन अन्दुकबन्धनं निगल्यबन्धं स्वस्य करिण्या-
द्येति भावः । 'अन्दुको निगल्योऽस्त्री स्वात्' इत्यमरः । शिथि-
लयति । तत् तस्मात् बन्धविच्छंसनाद्येतोः असौ वशा करिणी
च 'करिणी धेनुका वशा' इत्यमरः । हृष्येत् स्वैरवहारलि-
प्तया प्रमोदेत । गूढार्थस्तु—अग्रिमभाः गेन्दुकबन्धं इति
छेदः । अग्रिमा श्रेष्ठा भाः वीर्यः यस्य स तथोक्तः । एषः
पुन्नागः पुरुषश्रेष्ठ इति स्वस्यैव साहसिकत्वप्रत्यायनायान्यत्वेन
निर्देशः । करेण हस्तेन गेन्दुकयोः कन्दुकत्वेनाध्यवसितयोः
पयोधरयोः बन्धं कञ्चुलीबन्धनं शिथिलयति नृथयतीति वर्त-
मानसामीप्ये भविष्यति वर्तमानवन्निर्देशः । असौ त्वमिति
वक्तव्ये परवञ्चनायाद्वशाब्देन गोपिकाया निर्देशः । एवमनुपद-
वक्ष्यमाणतच्छब्दप्रथमपुरुषयोरप्युक्तम् । तद्वशा तस्य कञ्चुली-
विच्छंसयितुर्ममैति भावः । वशा आयत्ता सती हृष्येत् । रतिमुखे-
नानन्देदित्यर्थः । इति शौरिमिरा भगवद्वक्षणाकर्णतेनेति यावत् ।
गोपी नतानना अभूत् । इदमपि परवञ्चनाय गुप्ताविष्कारणमेष ॥

ममैव रङ्गराजविलासे यथावा—

माधवमभिवीक्ष्यामुं भुजङ्गशयमद्य हृदि कुरु-
ष्वेति । नैजसखीं प्रत्युक्तं कयाचन निशम्य जो-
षमास युवा ॥ ११०० ॥

इदं भगवतो रङ्गराजस्योत्सवसमये महाजनसम्मर्दे स्वप-
योधरदक्षहस्तमसमयज्ञं कञ्चित्कामिनं प्रति वक्तव्यस्यार्थस्य
स्वसखीं प्रति कस्याश्चिद्विदग्धायाः कामिन्या वचनम् । भुजङ्ग-
शयं शेषशायिनं अमुं माधवं श्रीधल्लभं श्रीरङ्गराजं अभिवी-
क्ष्य अभितो दृष्ट्वा प्रत्यक्षयवं विविच्य विलोकयेत्यभिप्रायः ।
हृदि कुरुष्व ध्यायेः । गूढार्थस्तु—मा धवं इति, भुजङ्ग शयं
शनि च पदद्वयम् । हे भुजङ्ग हे पल्लविक ! अमुं विप्रकृष्टस्थितं
'अदसस्तु विप्रकृष्टे' इत्यनुशासनात् । धवं मङ्गलार्तं वीक्ष्य
हृदि मम वक्षसि शयं पार्णि मा कुरुष्व । मङ्गलार्ताद्यमदूरा-
वस्थित एव मा मत्पयोधरौ स्पर्शक्रीरिति भावः । इदमपि परा-
तिसन्ध्याभार्थशुप्ताविष्करणम् ॥

ममैव नृसिंहविलासे यथावा—

घनरत्नश्रीवत्साङ्गमनालोक्यापि बल्लभं कस्मा-
त् । मां पश्यसीति गदिते सखीं प्रति कयाऽपि
निववृते विटराट् ॥ ११०१ ॥

इयं भगवतो नृसिंहस्योत्सवसंमर्दे प्रत्यासन्नमपि भर्तारं
रागाग्धतयाऽनालोक्यात्मानं पश्यन्ते कञ्चित्कामुकं प्रति निग-
दितव्यस्यार्थस्य स्वसखीं प्रति कस्याश्चित्प्रौढाया उक्तिः । बल्लभं

दयितं सर्वलोकेश्वरं वा 'त्रिष्वभ्यक्षेऽपि बल्लभः' इत्यमरः ।
 घनं रत्नं कौस्तुभो यस्य स तथोक्तः । स आसी श्रीवत्साङ्गः
 भगवान् तं अनालोक्यापि कस्माद्धेतोः मां श्रियमेव पश्यसि ।
 भगवन्तमपि पश्येति भावः । गूढार्थस्तु—हे कमल कामुक !
 बल्लभं मङ्गलार्थं आलोक्यापि घना च सा रत्नश्रीश्च सा वरसे
 वक्षसि यस्यास्तां घनरत्नश्रीयुक्तं धरसं यस्या इति वा । मा
 कस्मात्पश्यसि । मङ्गलार्थस्तमक्षे मा द्राक्षीरिति भावः । इदमपि
 परवञ्जनार्थगुप्ताभिष्करणमेव ॥

अपागुप्ताभिष्करणं यथा—

स्मरदीनामेनां त्वं सुभगोविन्दावतसहृदयां
 माम् । नाथ विमृशान्विविक्तमिति गोप्या शौरि-
 रिङ्गितमबोधि ॥ १९०२ ॥

स्मर दीनां एनां त्वं सुभगः विन्द अवतसहृदयां मां इति
 प्राथमिकार्थकस्यायां पदच्छेदः । शोसनः भगः ऐश्वर्यादिषाङ्गु-
 ष्यं यस्य सः सुभगः तस्य संबुद्धिः हे नाथ सर्वेश्वर ! त्वं
 एनां मामिति भावः । दीनां स्मर । एषा कृपणेति जानीहीति
 भावः । अत एव अवतसहृदयां तापत्रयक्षुभितमानसां मां विन्द
 प्राप्नुहि । रक्षत्येन स्वीकुरुष्वेति यावत् । स्वपरिग्रहे हेत्वन्तरं
 चाभिप्रयन्ती प्राह विविक्तां पवित्रशीलां शरण्याभ्यन्तरचिन्तना-
 संवलिततया स्वच्छामिति भावः । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्य-
 मरः । विमृशन् सम्यग्विवारयन् विभ्देत्यन्वयः गूढाभिप्रायप-
 क्षे तु—स्मरदीनां एनां त्वं सुभ गोविन्द अब तसहृदयां मां
 इति छेदः । हे नाथ प्रिय ! सर्वानपि पुदुषार्थान् त्वमेव या-
 चनीय इति भावः । हे गोविन्द ! त्वं स्मरेण दीनां अत एव

तत्तद्दयां विद्वतापशिथिलितमानसां एतां मां विधिकां निश्श-
लाकस्थानावस्थितां विद्वशन् इयमिदानीं रहस्यवस्थितेति सम्य-
ग्विज्ञानन् अत्र प्रीणय । अचतेः प्रीणनार्थकाल्लोणमध्यमैकवच-
नम् । अत्र स्फुटप्रतीयमानेन भगवद्भ्यर्थनरूपेण अप्रया गुप्तस्य
विवक्षितध्रीकृष्णसंयोगाभ्यर्थनरूपस्यार्थाभिरस्य इङ्गितमबोधीत्य-
नेन स्फुटीकरणम् । इदं शब्दशक्तिक्रोडीकृतगुप्ताविष्करणम् ॥

अर्थशक्तिमूलगुप्ताविष्करणं यथा -

त्वं किल कृपानिधिर्मां प्रतीक्षमाणां दृशाऽपि
नागृह्णाः । इति साकूतं ब्रुवती परिरब्धा शौरिणा
ब्रजेन्दुमुखी ॥ १९०३ ॥

त्वं किल कृपानिधिरिति विपरीतलक्षणा । कुत इत्यत्राह-
प्रतीति । प्रतीक्षमाणां चिररात्राय हृदयविपरिवर्तमानत्वदुपभो-
गाशासनेन त्वां प्रतिपालयमानामेति भावः । दृशाऽपि नागृह्णाः ।
उपभोगप्रलाशः तावदाश्तां दूरे कटाक्षलेशप्रसारेण वा न
मामात्रियथा इति भावः । कृपानिधिरेव न चेदेवं कुतस्तनुया
इत्युपालम्भः । अत्र एवंविधया वचनभङ्ग्या चिरोत्काण्डितत्व-
दुपभोगौपयिकसमयलाभेन त्वामहं प्रत्येक्षिषि । स च न प्राप्त
इत्यर्थशक्तिलभ्य वस्तु साकूतमित्यनेन विवृतम् । सर्वमिदं कवि-
निवद्धवक्तृगुप्ताविष्करणोदाहरणम् ॥

कविगुप्ताविष्करणं यथा—

प्रकृते प्रतीपदर्शिनि निजैर्गुणैर्मां विमोहयसि
नित्यम् । किञ्चिद्वयस्व वामे त्वयाऽवियुक्तो ल-
भेय नित्यसुखम् ॥ १९०४ ॥

दयस्व वामे त्वया अवियुक्तः इति छेदः । प्रकृते प्रस्तुते समये हे प्रतीपदर्शिनि ! हे वामे सुन्दरि ! निजैः गुणैः वक्त्रि-
ममानादिभिः मा विमोहयासि । किञ्चिदयस्व । मा स्मैवं मोमुह
इति भावः । त्वया अवियुक्तः अविच्छिद्यस्सन् । नित्यं भवतारते
सुखं लभेयं प्राप्नुयाम् । पक्षे दयस्व वा मे त्वया वियुक्त
इति छेदः । हे प्रकृते ! इति मूलप्रकृतेस्संबोधनम् । 'प्रधानं
प्रकृतिः स्त्रियाय' इत्यमरः । हे प्रतीपदर्शिनि ! 'मदीयानादि
कर्मप्रवाहप्रवृत्तां भगवत्स्वरूपतिरोधानकरां विपरीतज्ञानजननीं
स्वविषयायाश्च भोग्यबुद्धेर्जननीं' इति गदितप्रकारेण सर्वं प्रतीपं
प्रतिकूलं दर्शयतीति तथोक्ता । निजन्ताद्भूशेर्णिनिः । तस्यास्स-
बुद्धिः निजैः गुणैः सत्त्वादिभिः मां नित्यं विमोहयासि विप-
रीतदर्शिनं करोषि । मे मम 'दैवीं गुणमयीं मायां दासभूत-
प्रशरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति वक्तारं मां तारय' इत्यु-
क्तीत्या त्वां शरणं गतस्येति भावः । आशब्दो भिक्षकमः ।
किञ्चिद्वा दयस्व । परिपूर्णदयाकरणमिप्रायाभावे किञ्चिदपि वा
दयां कुर्वीथा इत्यर्थः । तावता को लाभ इत्यत आह—त्वयेति ।
त्वया वियुक्तः धियोगं प्राप्तस्सन् । इदमेव तव दयाकार्यं यथाऽहं
मुच्येयेति भावः । ततश्च किं तवेत्यत आह—नित्येति । नित्य-
सुखं मुक्तानन्दं लभेयेति । यत्र तावन् ईर्ष्याकलुषितनायिका-
प्रसादनव्यापारविधिः प्रतीयते । प्रकृतिगुणकलुषितस्य प्रकृतिं
प्रत्याक्रोशो विवक्षितार्थः । स च सप्तम्यन्तस्य प्रकृते इति
पदस्य प्रतीपदर्शिनोति संबुद्धयन्तपदान्तरतमभिध्याहारपूर्वक-
मुच्चारणेन संबुद्धयन्ततामवगमय्याविष्कृतः । कथिनिबद्धवक्तु-
गुप्तं परवञ्चनार्थं, कविगुप्तं तु स्वप्रौढिदर्शनार्थमिति भिदा ॥
इत्यलङ्कारमणिहारं विवृणोक्तिसरो द्विनवतितमः

अथ युक्तिसरः (९३)

युक्तिस्स्यान्मर्मणो गुप्त्यै क्रियया परवञ्चनम् ॥

केनचिद्व्यापारेण स्वाभिप्रायनिगूहनाय यत्परस्य वञ्चनं स युक्तिर्नामालंकारः । अयमपि दीक्षितोपहृत् । यद्यप्ययमलंकारो जयदेवेन कन्दालोके अलंकारप्रकरणे न लक्षितः, तथाऽपि काव्यलक्षणनिरूपणपरे तृतीयमयूखे काव्यलक्षणेऽप्येकतमत्वेन युक्तिर्निरूपिता—

युक्तिर्विशेषसिद्धिश्चेद्विचित्रार्थान्तरान्वयात् ।

नवस्त्वं नीरदः कोऽपि स्वर्णं वर्षसि यन्मुहुः ॥

इति । दीक्षितैस्तु युक्तिरन्यथैव लक्षिता—

“युक्तिः परातिसंघानं क्रियया मर्मगुप्तये” ।

इति ॥

यथा—

गोष्ठे कृतसंकेता गोविन्दाश्लेषकुतुकिनी साय-
म् । गोपी काऽपि स्वजनादुत्तस्थौ दामनीमुपा-
दाय ॥ ११०५ ॥

उत्तस्थावित्यत्र उत्पूर्वकत्वेऽपि तिष्ठतेरुर्ध्वकर्मत्वेन न तङ् । दामनीं पशुरञ्जुम् । अत्र दामन्यादानपूर्वकोत्थानक्रियया सायं गोवत्ससंघानार्थोत्थानभ्रमजननेन गोविन्दाश्लेषैत्सुक्यरूपमर्मगोपनेन स्वजनवञ्चनं विवक्षितम् । इदं धर्तिष्यमाणगोपनम् ॥

वृत्तगोपनं यथा—

काऽपि क्षतरदवसना गोपकुमारेण गोपबिम्बो

ष्टी । स्वैरमुपलालयन्ती कीरमुपागात्कलिन्दजा-
तीरात् ॥ १९०६ ॥

अत्र स्वैरकीरोपलालनक्रियया भ्रमरविस्वस्य तर्हसनभ्रम-
जमनेन नन्दनन्दनरदनक्षतिरूपमर्मगोपनेन परवञ्चनम् । विम्बो-
ष्टीति चित्रोप्यं विम्बीफलभ्राम्या शुकेन दृष्टस्यादयमधर इति
भ्रमोत्पादनोपप्लवङ्गम् ॥

अत्र व्याजोक्तावाकारगोपनम्, युक्तौ त्वाशयगोपनमिति
भेदः । यथा व्याजोक्तायुक्तया गोपनं, इह तु क्रियया गोपन-
मिति भेदः । एवंच 'आयान्तमालोक्य द्वारं प्रतोळ्याम्' इति
पद्येऽपि युक्तिरेवेति कुवलयानन्दे स्थितम् ॥

अत्रेदं चिन्त्यं—उक्तिक्रियाकृतगोपनमेवादनयोर्भेद इति न
युक्तं, व्याजोक्तिप्रकरणे दीक्षितैरेव उक्तिशब्दस्य गोपनसाध-
नान्तरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणतायाः स्फुटतया प्रतिपादित-
त्वात् । तथैव तत्रैव "आयान्तमालोक्य" इत्युदाहरणे स्पष्टतया
लक्षणस्याप्यनुगमितत्वाच्च । अतो विवक्षितस्य वस्तुनः केन
चिद्व्यापारेण परवञ्चनार्थं यत्रोपनं तद्व्याजोक्तिरित्येव व्याजोक्ति-
लक्षणं प्राच्यां युक्त्यलङ्कारं पृथगलक्षयतामभिमतं, स च व्यापारः
कचिदुक्तिरूपः, कचित्तद्व्ययरूपः, गोपनीयश्च कचिदाकारः
कचित्तद्व्ययदाशयादिकमिति विभागो युक्त इति न व्याजो-
क्तितोऽतिरिच्यते युक्तिरिति । अतः 'आयान्तमालोक्य' इत्यत्र
युक्तिरेवेति पूर्वोक्तशक्तिरोधेन लेखनं चिन्त्यं यच्च । लाघवेन व्या-
जोक्तेर्योऽङ्करीत्या संभवादित्याहुः ॥

अस्मामिस्तु—व्याजोक्तायुक्तिग्रहणस्याकारगोपनार्थहेतुवन्त-
रप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणताया अस्वीकारेण उक्तिरूपव्यापारे-

णाकारगोपने व्याजोक्तिः । तदन्यव्यापारेणाशयगोपने युक्तिरित्येव व्यवस्थामाश्रित्य पृथगिमाबलङ्कारौ लक्षितौ । दीक्षितानामपि व्याजोक्तिप्रकरणे 'आयान्तमालोक्य' इति पद्ये व्याजोक्तिरेवेति लेखनं मतान्नराचुरोधेन । युक्त्यलङ्कारप्रस्तावे तस्मिन्नेव पद्ये युक्तिरेवेति लेखनं तु तत्रैव स्वनैर्भेदार्थं प्रकाशयितुमिति न पूर्वोत्तरग्रन्थविरोध इति समाधेयम् । एवंच व्याजोक्त्यलङ्कारप्रकरणे उदाहृते 'यमुनातदीनिकुआव्रजम्' इति पद्येऽपि युक्त्यलङ्कार एव न ■ व्याजोक्तिरिति दिक् ॥

इत्यलंकारमणिहारे युक्तिसरस्त्रिनवतितमः.

अथ लोकोक्तिसरः (१४)

लोकोक्तिस्स्यादसौ लोकप्रवादानुकृतिर्यदि ॥

लोकानां जनानां वा प्रकृतो वादः उक्तिः प्रकर्षश्च तत्तद्देशानुसारेण तत्तद्देशीयजनपरंपरागतत्वम्, तादृशवादस्यानुकृतिः उल्लेखः यः स लोकोक्तिरित्यर्थः । अथमप्यलंकारो दीक्षितोपक्रमेव ॥

यथा—

तव वेषवहनतोऽभवदवहसनपदं स पौण्ड्रको
भगवन् । क्रोष्टेव चित्रकायं दृष्ट्वा तप्तायसा लिख-
न्कायम् ॥ ११०७ ॥

चित्रकायं व्याघ्रं 'पुण्डरीकः पञ्चतन्त्रश्चित्रकायमुगादियौ' इत्यमरः । चित्रकायशब्दोपादानं वक्ष्यमाणजम्बुककर्तृकस्वच्छ-

वित्रीकरणाभिलाषपूर्वकतप्तायश्शलाकाकरणकस्याङ्गलेखनकर्मो -
त्तम्भनामिप्रायेण । इष्टा तप्तायसा तप्तायश्शलाकयेति यावत् ।
कार्यं स्वाङ्गं लिखन् क्रोष्टा जम्बुक इव । स्पष्टमन्यत् । अत्रो-
त्तरार्धे कर्णाद्यान्ध्रदेशीयभाषाप्रसिद्धलोकप्रवादानुक्रुतिः ॥

यथावा—

शिक्षितमपि कौटिल्यं त्यक्ष्यति नैवासुरप्रकृति
हृदयम् । अपि वेणुदलावहं श्वापुच्छं किमु ऋजू-
भवेद्भगवन् ॥ १९०८ ॥

शुनः पुच्छं श्वापुच्छं 'शुनो दन्तदंष्ट्रा' इत्यादिना दीर्घः ।
अत्रान्ध्रदेशप्रसिद्धलोकप्रवादानुकरणम् ॥

यथावा—

शौरे त्वदन्यदैवं प्रत्येत्य भवाब्धितरणमाहां-
सन् । विश्वस्य महाबुहुदमभिपतति प्रावृषेण्यस-
रिति जनः ॥ १९०९ ॥

अत्राप्यान्रदेशीयलोकप्रवादानुक्रुतिः ॥

यथावा—

महता योगेन त्वामिह तावदुपास्य यो महो-
दारम् । आलम्बेताल्पफलं शैलं खात्वाऽऽखुमेण
गृह्णाति ॥ १९१० ॥

यथावा—

सत्स्वपि सुदर्शनादिषु नखरैः प्रतिचस्क्रे त्व-
या दैत्यः । ननु नरहरे किमर्था नखापनेये परश्व-
थापेक्षा ॥ १९११ ॥

यथावा—

समितौ सतां निविशतां न तावता त्वत्कथां
खलो गायेत् । लोकेश किंनु काकः पञ्जरनिहि-
तोऽपि पञ्चमं ब्रूयात् ॥ १९१२ ॥

यथावा—

त्वयि सर्वेऽप्युपचारा वन्ध्यास्स्युर्देवतान्तरास-
ङ्गे । एकस्मिन् स्वैरत्वे नाथ सहस्रं व्रतानि न-
श्यन्ति ॥ १९१३ ॥

यथावा—

प्राक्त्वदनुग्रहहानादधुनाऽपि तवात्यनुग्रहविधा-
नात् । अभजामाकिंचनतामेवंच पृथाभुवां न कि-
ल राज्यम् ॥ १९१४ ॥

प्राक् अकिंचनतां दरिद्रतां अधुना अकिंचनतां उपाया-
न्तरविधुरतां अभजाम । एवंच ऐहिकध्वीरस्माकं दर्शयसीति
बिम्बप्रताप्य पद्वेसेत्यादिप्रतिबिम्बवर्णनात् ललितोज्जीवितेयम् ।
पूर्वादाहरणैषूपमानिदर्शनाद्युज्जीवितत्वं द्रष्टव्यं बुद्धिमाज्जिः । एषु
सर्वेष्वपि पद्येषु तत्संदेशीयलोकप्रवादानुकृतिः ॥

इत्यलंकारमणिहारे लोकोक्तिसरश्चतुर्नवतितमः.

अथ छेकोक्तिसरः (९५)

स्याच्छेलोकोक्तिरन्त्यार्थगर्भा छेकोक्तिरिष्यते ।

यथावा—

त्यद्विमुखोऽम्बुजलोचन मदंशे मा जनिष्ट
कश्चिदपि । विकलस्स्वयं प्लवङ्गस्तकलं वनमपि
कदर्थयेन्नूनम् ॥ १११५ ॥

अत्र 'मा जनिष्ट स नो वंशे' इत्युपक्रम्य 'आजन्मनि-
धनं यस्य धासुदेवो न दैवतम्' इति वचनैकदेशार्थसंग्राहके
प्रपञ्चवचने विकलस्स्वयं प्लवङ्ग इत्यान्वदेशप्रासिद्धलोकप्रवादोऽ-
नुकृतः । तत्र सर्वेश्वरेश्वरे त्वयि वैमुल्यमश्नुवानः अतिचपल-
तया कपिप्राय एव । स हि अस्मिन्स्याद्भुताक्लिष्टहानवैरान्यभ-
क्तिपरिपूर्णतया महाधनमिवातिगभीरतमं स्वकुलमपि स्वदीरा-
त्म्येनाकुलयेदित्यर्थान्तरमपि गर्भितम् ॥

यथावा—

ननु कस्मिन् बलमीके वृजिनगतिः कीदृगस्ति-
वेति वदन् । सङ्गात्स्जनस्यापि त्रस्यति भगवं-
स्त्वदेकशरणो यः ॥ १११६ ॥

वृजिनगतिः जिह्मगः । अत्रान्ध्रमाथाप्रासिद्धलोकप्रवादानु-
कृतिः । प्राकृतो जनस्तभोमयतया दुर्जैन्तुसंघलिततया चातिभ-
यङ्करो बलमीकप्राय एव तस्मिन् वृजिनगतिः दुरितानुबन्धः
कीदृग्वेत्यर्थान्तरगर्भिता । अत्र —

अप्येकपङ्क्तौ नाश्रीयाद्वाह्यैस्स्वजनैरपि ।

को विजानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

इति स्मृत्यर्थच्छायाऽनुमृता ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे छेकोक्तिसरः पञ्चमधितमः.

अथ वक्रोक्तिसरः (१६)

अन्याभिप्रायकान्योक्तमन्यथाऽन्येन योज्यते ।

श्लेषेण यदि काका वा सा वक्रोक्तिरितीर्यते ॥

यत्र अन्याभिप्रायकपुरुषान्तरोक्तस्यान्येनान्यथा यद्योजनं तदनुकूलोक्तिर्वक्रोक्तिरित्यर्थः । सा च द्वित्रा, श्लेषेण काका वा अन्यथा योज्यतात् ॥

तत्र श्लेषेण यथा—

न क्रोधः कार्योऽम्बुधिसुते त्वया नाहमम्बुधिः
कस्मात् । नक्रमश्चः कुर्यामिति गिरा हरिं जय-
ति मोहयन्ती श्रीः ॥ ११२२ ॥

अत्र क्रोधो न कार्य इत्यभिप्रायेणोक्तस्य भगवद्वाक्यस्य
नक्रः अधःकार्य इति भगवत्या श्रिया श्लेषेणार्थान्तरं कल्पितम् ॥

यथावा—

नयनाब्जं न्यस्येर्मयि न नयाम्यब्जं स एष
तव हस्ते । इति वचसा निजवयितं विमोहय-
न्ती रमा तनोतु शुभम् ॥ ११२३ ॥

अत्र नयनाब्जं मयि न्यस्येः कटाक्षं निक्षिपेरिति भगव-
तोऽभ्यर्थनवचनस्य नय न अब्जमिति पदच्छेदनं न नयाम्यब्जं
किन्तु स एषः अब्जः शङ्खः तव हस्ते एवास्ति इत्यर्थान्तर-
परिकल्पनम् ॥

यथावा—(युग्मं)

किं चिरयसि संलपितुं किंचिदुदञ्चय कुतूहलं
ललने । तैलिकहालिकनिकटे कुतूहलं चापि ल-
भ्यते नात्र ॥ ११२४ ॥

कुप्यसि कस्माद्वनिते प्रसीद रूप्याकृते मयि
प्रणते । कुप्येत्किं रूप्याकृतिरिति परिहसति स्म
दयितमब्धिसुता ॥ ११२५ ॥

अथाद्यल्लोके किञ्चित्कुतूहलमास्तेषादाबुदञ्चयेति भगवतो-
क्तस्य कुतूः कृत्तिस्नेहपात्रं हलं लाङ्गलं चेत्यनयोस्समाहारः कु-
तूहलमित्यर्थान्तरं परिकल्पय यथाक्रमं तैलिकनिकटे कुतूः हालि-
कनिकटे हलं च लभ्यते नात्रेत्युत्तरम् । द्वितीये तु हे रूप्या-
कृते प्रशस्तरूपाकारे हे वनिते जनितात्यनुरागे 'वनिता जनि-
तात्यर्थानुरागायां च येषिति' इत्यमरः । प्रणते मयि कस्मात्
कुप्यसि कोपं विधत्से इति भगवतोदितस्य आहतं रूपमस्य
रूपं तस्यैवाकृतिर्यस्या इत्याहतरूपहेमरूप्यान्यतरनुल्याकृतित्वरू-
पाथान्तरम् । कुप्यसीत्यस्य कुप्यं कृताकृतहेमरूप्यमिदं ताम्र-
कांस्यादि तादृशचरसीत्यर्थं च कल्पयित्वा रूप्याकृतिः कथं
कुप्येदित्युत्तरं भगवत्या जगज्जनन्या वितीर्णम् । रूप्यशब्दः
'रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्' इति रूपशब्दादाहतप्रशंसयोर्ययोर्यप्प्र-
त्ययेन निष्पन्नः । 'स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।
ताभ्यां यदन्यसत्कुप्यं रूप्यं तद्वयमाहतम्' इत्यमरः ॥

यथावा—

उत्सृज्य मानकादवमुदधिभवे मधुरमस्तु तव
हृदयम् । न दधिभवाऽहं किंतूदधिजाता मस्तु
मम कथं हृदयम् ॥ ११२६ ॥

अत्र रोषकादवमुत्सृज्य तव हृदयं प्रियं भवत्वित्यर्थकस्य
उत्सृज्य मानकादयं मधुरमस्त्विति वाक्यस्य उत्सृज्यमानं कादयं
येन तत्तथाविधं मधुरं मस्तु दधिमण्डमित्यर्थान्तरं परिकल्प्य न
दधिभवाऽहमित्यादिना उत्तरम् ॥

यथावा—

अत्र पुमांसं परमं विद्धि स्थितमब्जदलविशा-
लाक्षि । मांसं या त्रपु विद्यात्तां प्रत्युपदेश एष
सफलस्स्यात् ॥ ११२७ ॥

अत्र त्वदग्रे स्थितं मां परमपुरुषं विस्तीत्यर्थकस्य अत्र
पुमांसमित्यादिभगवद्वाक्यस्य या सुगंधा मांसं त्रपु विद्यात्
तां प्रति मांसं अत्रपु इत्युपदेशस्य सफलमित्यर्थान्तरकल्पनेन
श्रिया उत्तरम् ॥

यथावा—

तव नायकेन तन्वि प्रतिहारे स्थायितां किय-
त्कालम् । ननु नायकेन हारे हारे स्थातव्यमेव
सततमपि ॥ ११२८ ॥

द्वारे तव प्रियेण कियदवधि स्थातव्यमित्यर्थकस्य तव
नायकेनेत्यादिभगवद्वाक्यस्य नायकमणिना प्रतिमुक्ताहारमपि

स्थेयमेवेत्यर्थान्तरविधावेन लक्ष्या उत्तरम् । द्वारेद्वारे प्रति-
हारे इत्यन्यर्थाभावः । 'तृतीयासप्तमयोर्वहुलम्' इत्यमृताभावाभावः ॥

यथावा—

सहजमरुदधिप एष त्वय्यतितृष्णस्सुधापयो-
धिसुते । सहजं मरौ दधि पिबन्नतितृष्ण इती-
दमतितरां चित्रम् ॥ १९२९ ॥

अत्र सहोदरो मद्यवा यस्य स उपेन्द्रः त्वय्यतिमात्रस्पृह
इत्यर्थकस्य सहजमरुदधिप इति भगवद्वाक्यस्य सहजं यथा
स्यात्तथा मरुदेशे दधि पिबन् अतिवेलपिपास इत्यर्थान्तरक-
रणेन श्रिय उत्तरम् । इमानि 'न कोचः कार्योऽम्बुधि' इत्यादीनि
पद्यानि प्रणयकलहे श्रीश्रीवल्लभयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि ॥

यथावा—

व्रजसुमुखि न तिष्ठामि व्रजामि भो नन्दगोप-
वंशमणे । व्रजसि यदि त्वं नन्देत्कथमयमिति
हौरिरग्रहीद्वोपीम् ॥ १९३० ॥

अत्र व्रजसुमुखीति गोपललनां प्रत्यभिमुखीकरणाय सम्बु-
द्धयन्ततया भगवता प्रयुक्तस्य समस्तपदस्य समुचितया अ-
जहमुक्त्वा हे सुमुखि व्रज गच्छेति श्लेषेणार्थान्तरं परिकल्प्य
न तिष्ठामि व्रजामि भो नन्दगोपवंशमणे इति भगवन्तं प्रति
वक्तोत्तरं व्यतारि । तेनापि तथा संबुद्धयन्ततया प्रयुक्तस्य
नन्दगोपवंशमणे इत्यस्य समस्तस्य पदस्य हे गोपवंशमणे
नन्दं भोदस्व इति छेदेनार्थान्तरं प्रकल्प्य त्वं व्रजसि यदि
एवं वदन्ति मामुपेक्ष्य गच्छसि चेत् अथं त्वत्पारिष्वङ्गमभिलष-

माणः कथं नन्देदिति वक्रोक्तश्चैव स्वाभीप्सितं भगवता प्रका-
शितमिति वक्रोक्तञ्चुज्जीविता वक्रोक्तिरियम् ॥

यथावा—

मन्ये त्वं अच्युतधीर्यज्ञ संलपन्त्या मयाऽऽलि
संलपसि । अच्युतधियं वृथा मां अच्युतधियमात्था-
लि सत्यमच्युतधीः ॥ ११३१ ॥

इदं कयोश्चिद्भ्रूजसुब्रूवोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपं पथम् । अत्र मन्ये
इत्यादि पूर्वार्धे किमपि ध्यायन्ती काचित्सखी प्रति कस्या-
श्चित्सख्या उक्तिरूपम् । अच्युतधीः गलितमतिः निश्चेतनेत्यर्थः ।
उत्तरार्धे अच्युतधियमित्यादि आरथेत्यन्तं अन्यस्यास्तां प्रत्युक्तिः ।
आलोत्याद्यवाशिष्टाक्यं पुनस्तां प्रति वदन्ती प्रत्याद्याया
उक्तिः । अत्र क्रज्जुबुद्ध्या कमपि वृत्तान्तं प्रस्तुवत्या कयाचि-
त्प्रतिवाचभदवानां सखी वीक्ष्य नूनं त्वं निश्चेतनाऽसीत्युक्तम् ।
तथा च माहं निश्चेतनेत्याभिप्रायेण अच्युतधियं मां वृथैव
अच्युतधियं ब्रवीषीति प्रत्युक्तम् । पुनस्तया सखि सत्यं त्वं
अच्युतधीः कृष्णानुषक्तहृदयैवासि अन्यथा संलपस्तीं मां कथं
■ संलपसीत्यर्थान्तरं कल्पितम् ॥

यथावा—

सारसनाभाश्लेषं सखि घटय ममेति मुग्धया
गदिते । घटायितुमेवोद्योगो ममेति सस्मितमुवाच
सैरन्ध्री ॥ ११३२ ॥

अत्र मुग्धया कयाचिद्भ्रूवोपबालिकया प्रसाधयित्रीं शिल्प-
कारिकां प्रति क्रज्जुबुद्ध्या सारसनस्य मेखलायाः आमायाः

प्रभायाः आश्लेषं संबन्धं मम घटयेत्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्य सारसना-
भाश्लेषमित्यादिवाक्यस्य सारसनामस्य पद्मनामस्य श्रीकृष्णस्य
आश्लेषं उपगूहनं घटयेति श्लेषेणार्थान्तरं प्रकल्प्य घटयितुमे-
वायं परिष्कारोद्योग इत्युत्तरं प्रौढया सैरन्ध्रया वृत्तम् ॥

यथावा—

गोपालिके विलोकय किञ्चिदितः किं विलोक-
याम्यलिके । गोपेत्यामन्त्रयसे गोपीं मां मुग्ध
गोप एव त्वम् ॥ १९३३ ॥

अत्रात्मानं प्रति कदाचनसारं प्रार्थयमानेन हे गोपालिके
गोपि इतः किञ्चिद्विलोकयेति भगवता श्रीनन्दनन्दनेनोक्तस्य
गोपालिके विलोकयेति वाक्यस्य हे गोप अलिके ललाटे
किञ्चिद्विलोकयेति श्लेषेण प्रकल्प्याम्यमर्थं किं विलोकयाम्यलिके
इत्याद्युत्तरं वितीर्णं विदग्धया व्रजवरोहया । हे मुग्ध मूढ
सुन्दरेत्याकृतं त्वमेव गोप इत्यन्वयः । नाहं गोपः किंतु गोपी ।
एवं स्त्रीपुंसभेदस्याप्यनधगमेन स्त्रियं पुंवाचकशब्देनामन्त्रयमा-
णस्तथमेव पशुपाल इति भावः । यद्वा यथाश्रुतमेवान्वयः ।
एवं वदन् त्वं गोप एव । यदि नागरक एव भवेः कथमेवं
मूढा इति भावः । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । पुंयोगलक्षण-
स्त्रीषः 'पालकान्ताक्ष' इति निषेधः । टापि 'प्रत्ययस्थात्'
इतीत्वम् ॥

यथावा—

कबळयितुं खलु शक्यो मया शुनासीर एव
किमुतान्यः । नेष्टे ग्रसितुं सीरं श्वेति मुरं प्रति
वदन् हरिर्जयति ॥ १९३४ ॥

अत्र इन्द्रोऽपि मया प्रसितुं शक्य इत्यभिप्रायेण सुरेणो-
क्तस्य कथयितुमित्यादेः शुना शुनकसदृशेन त्वया सीरः अर्कः
शुना शुनकेन हलं वा प्रसितुं न शक्यमिति भगवता अर्था-
न्तरस्य कल्पनया प्रत्युत्तरं प्रतिपादितम् । 'सीरोऽर्कहृत्थोः
पुंसि' इति मेदिनी । सर्वमिदमविकृतश्लेषवक्रोक्तेरुदाहरणम् ॥

विकृतश्लेषवक्रोक्तिर्यथा -

श्लेषस्याविकृतत्वं च समभिध्याद्वृत्ताक्षरापरित्यागेनार्थवर्ण-
नम् । विकृतत्वं च कस्यचिद्वर्णस्यावापोद्वापाभ्यां भवति ॥

असमस्सुशोभमानो जगदीशो वामदेव एवा-
यम् । असमस्सुशोभितश्चेत्स एव जगदीश्वरो न
संदेहः ॥ १९३५ ॥

इदं शैब्यवैष्णवयोस्संवादरूपं पद्यम् । तत्र असमः अस-
दृशः सुशोभमानः देदीप्यमानः अयं अस्मदुपास्यः वामदेवः
विरूपाक्ष एव जगदीश इति शैब्येनोक्तम् । वैष्णवेन तु—वासु-
देव एव जगदीश इत्यभिप्रायेण समः मकारसहितः स न भव-
तीत्यसमः सुशोभितः व्यावितमकारस्थानकेन सुकारेण शोभि-
तश्चेत् स एव वामदेवो जगदीशो न संदेह इति । वामदेव-
शब्दे मकारोद्वापं तत्रैव सुकाशावापं च विधायार्थान्तरं श्लेषेण
परिकल्पितम् ॥

यथावा—

वाणासुरवरदायी काशीपुरवहनपटुरयं परमः ।
वेदं पठात्र परमः क इति तदा वेत्सि किंनु बहु-
जल्पैः ॥ १९३६ ॥

अयमपि शैववैष्णवयोरेवोक्तिप्रत्युक्तिरूपः श्लोकः । काशी-
पुरस्थ वहनं उद्धरणं रक्षणमिति यावत् । तस्मिन् पदुः
दाणासुरवरदायी काशीपुरवहनपदुः अयं शिव एव परमः
उत्कृष्ट इति शैवेनोक्तम् । वेदं पठ अत्र परमः क इति तदा
वेत्ति 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैव-
तम् । अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः' इति श्रुतिपठने
परमः को वा स्यादिति त्वमेव जानासीति प्रतिषदता वैष्णवेन
अथ स्वयुक्तयोः बाणासुरवरदायी काशीपुरवहनपदुरिति पदयोः
वे वकारस्थाने दं दकारं पठेति वकारोद्घापनेन तथैव दकारा-
घापनेन च बाणासुरवरदायी काशीपुरवहनपदुरयं श्रीवासुदेव
एव परम इत्यर्थस्य परिकल्पनादिदमपि विद्वत्श्लेषवक्तोक्तानुदा-
हरणमेव ॥

यथावा—

मीनेक्षणे त्यज रुषं कमनं पुरतस्स्थितं निरी-
क्षस्व । मन्दं जल्प शठात्रेत्यवनी श्रीशं तिरश्च-
कार रुषा ॥ १९३७ ॥

इयं मानकलुषिताया भूदेव्याः प्रसादनाथ भगवदुक्तौ तद्व-
क्तोक्तिः । मीनेक्षणे इत्यनेन निसर्गप्रसन्नलोचना त्वं नैवे जात्वपि
रोषाधिललोचनेति द्योतितम् । पुरतः स्थितं प्रार्थनार्थमिति भावः ।
कमनं त्वां कामयितारं बल्लभं मां न तूदासीनतयाऽवस्थित-
मिति भावः । निरीक्षस्वेति भगवत्कर्तृकप्रसादनोक्तिः । मन्दं
जल्प शठात्रेति भूदेव्याः प्रत्युक्तिः । हे शठ गूढविप्रियकारिन्
अथ मम संनिकर्षे मन्दं जल्प न त्वयै, विधाय विप्रियमति-
मन्नं निर्भराजुरागमेदुर इव स्वैरं मा वादीः जाने त्वामिति भावः ।

अत्र स्वज्ञलिपतयोः मीनेक्षणे कम्पनमिति पद्योः स्थितं मे मकारं दं द्कारं जल्प मकारं द्कारतयोच्चारयेत्यर्थः । तदा दीनेक्षणे कदन्मिति निष्पद्यते । स्वया वञ्चितां मां दीनेक्षणे इति संबोधय । कदन् मनोव्यथेति यावत् । पुरत एव स्थितं एवं वञ्चयति त्वयि स्पष्टमेवाग्रे स्थितं न ■ मीमांसनीयमिति भावः । अत्र मकाररुप्याद्यनेन तत्रैव द्कारविन्यसनेन च विकृतेन स्त्रेयेणार्थान्तरपरिकल्पनम् ॥

यथावा—

यश्शुक्लभासितरुचिर्येन वलक्षश्रियोदधारि
ग्लौः । स वृषाकपिबिजगतां नाथोऽलं वव पुन-
स्स एव भवेत् ॥ १९३८ ॥

अयमपि शैववैष्णवोक्तिप्रत्युक्तिरूप एव । यः शुक्ला शुभ्रा भासीती भासितसंघन्धिनी शचिः यस्य स तथोक्तः धवळम-
स्मोद्भूत इति यावत् । वलक्षश्रिया स्वतः पाण्डुरसूर्तिना येन ग्लौः शशाङ्कः उदधारि उद्धृतत्वेन धृतः शिरसा धृत इति यावत् । सः वृषाकपिः हरः बिजगतां नाथ इत्यभिप्राय-
घती शैवोक्तिः । वैष्णवेन पुनः—अलं पुनर्वद् पर्याप्तं पुनर्ब्रूहि पर्यालोच्य ब्रूया इत्यर्थः । स एव त्वदुक्त एव बिजगतां नाथो भवेदित्यन्वारुह्य वद अलं लकाररहितं वदेत्यर्थान्तरगर्भीका-
रात्त्वदुक्तवाक्ये लकारलोपेन यः शुक्लभासितरुचिः येन वल-
क्षश्रिया उदधारि गौरिति निष्पाद्य यः शुक्ल इव भासिता रुचि-
र्यस्य स तथोक्तः मरकतश्यामल इति भावः । वलक्षश्रीः यस्य वलक्षश्रीः तथोक्तेन येन गौः भूः उदधारि उद्धृतः 'उद्ध-

ताऽसि वराहेण कुष्णेन शतबाहुना' इति श्रुतेः । ■ः वृषाकपिः
भगवान् विष्णुरेव 'हरविष्णु वृषाकपी' इत्यमरः । त्रिजगतां
नाथ इत्यभिप्रायपरतया योजिता । अत्र लकारस्योद्वापमात्र-
मिति विशेषः ॥

यथावा—

शिव एव हि लोकस्याधीश इति त्वं ब्रवीषि
मनु विद्वन् । वाचालोच्युत एव स इति वद तत्त्वं
त्वमेव जानासि ॥ १९३९ ॥

वाचालः वाचादः त्वं शिव एव हि लोकस्याधीश इति
ब्रवीषि ननु अच्युत एव सः लोकारस्याधीश इति वद । सः
शिवः अच्युत एव अच्युतात्मक एव । अच्युत एव स इति
वा योजना । अच्युत एव शिवो मङ्गलमूर्तिः 'शाश्वतं शिव-
मच्युतम्' इति श्रुतेः । अतएव लोकस्याधीश इति वद । पक्षे
धावेति भिन्नं पदम् । सः शिवः लोच्युत एव लोकारच्यवनं
प्राप्त एव लोकस्याधीशः कस्याधीशः न कस्याप्यधीश इति
वाचा वद । तत एव तत्त्वं जानासि सर्वेश्वरेश्वरे भगवति नारा-
यणे जाऽति कस्यायमाधिपतिस्स्यादिति भावः । अत्रापि वक्रो-
क्तौ वर्णोद्वापमात्रम् ॥

सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलाया वक्रोक्तेरुदाहरणम् । अर्थश्लेष-
मूलाया यथा—

गोपालः क पशूनां पतिः क वा काय तन्वि
गौश्वरति । तद्देव वृषभवाहन इति नर्मवचोऽवता-
दुमारमयोः ॥ १९४० ॥

अत्र गोपाल इत्यादि गौरीपरिहासवाक्यं कृष्णाभिप्राय-
वर्मे पशूनांपतिः क वेत्यादिना महेश्वरवृत्तान्ताविष्करणाभिप्राय-
परतया श्रिया योजितम् ॥

काका यथा—

वेगादामाः किं वा चिकीर्षसे कृष्ण ननु न जा-
नेऽहम् । न विजानासि नतभ्रूरित्याश्लिष्यन् हरि-
र्जयति गोपीम् ॥ १९४१ ॥

अत्र कस्य कार्यस्य चिकीर्षया तत्र वेगादागमनमिति न
वेद्मीति क्लृप्तमितयाऽनुयुज्जानां मज्जललानां प्रति न विजाना-
नासीति काका अर्थान्तरकल्पनम् ॥

काकुविकृतस्तेषांभ्यां मिलिताभ्यामभेयं भवति । यथा—

प्रचुराजिपटीयांसं दाशरथे विप्रवर्णमुख्यं
माम् । विद्धि प्रसन्नशस्त्रं बहुमन्ये भृगुज साधु विप्रं
त्वाम् ॥ १९४२ ॥

अयं मार्गवराध्वयोस्संवादरूपश्लोकः । तत्र प्रचुरसमर-
पटुतरं ब्रह्मवर्णप्रमुखं निर्मलास्त्रं मां विद्धीति स्वस्य दुर्जयत्व-
महीयस्त्वाद्यभिप्रायेण मार्गवोक्तस्य चरणत्रयस्य हे भृगुज !
साधु विप्रं त्वां बहुमन्ये इति काका अतो तत्र ब्राह्मण्यमित्या-
कृतगर्मयाऽन्यथा योजनं भगवता राघवेण कृतम् । अत्रैव हे भृ-
गुज ! त्वां साधु सम्यक् बहु बहुलं च विप्रं विगतप्रवर्णं मन्ये
इति प्रवर्णोद्धारेणार्थान्तरकल्पनं च । तथा सति चुराजिपटी-
यांसं विवर्णमुख्यं सन्नशस्त्रमिति च निष्पद्यते । चुरा चौर्ये

तत्प्रचुरा आज्ञिः शुद्धं तत्र पटीयांसं 'तत्कराचरितो मार्गो
नैव वीरनिषेधितः' इत्युक्तरीत्या चौर्यसमरपटुतरं पामरमुख्यं
'विदर्णः पामर' इत्यमरः । सप्तशतं विशीर्णोत्थमिति तदर्थः ॥

श्लेषकाकुभ्यां विना योजनाभेदेनार्थान्तरकल्पनेऽपीयं संभ-
वति । यथा—

न त्वय्यनुरक्तोऽहं नीलामनुरञ्जयेय ननु राघे ।
वेद्मि न मय्यनुरक्तं त्वां नीलां रञ्जयन्तमेव
हरे ॥ ११४३ ॥

अत्र त्वय्यनुरक्तोऽहं नीलां नानुरञ्जयेयेति भगवता विच-
क्षिताया योजनायाः यथाश्रुतमेव योजनेन राघवार्थान्तरं कल्पि-
तमिति भवति वक्रोक्तिः । यद्यप्येवंविधा वक्रोक्तिः प्राक्तनैर-
वाक्तनैर्वा न विवेचिता । तथाऽपि तादृशचमत्कृतिसद्भावाद्ब्रह्म-
क्तिरेवेयमित्यस्माभिर्व्यवेक्षि ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे वक्रोक्तिसरक्षणवतितमः ।

अथ स्वभावोक्तिसरः (१७)

जात्यादिस्थस्वभावोक्तिस्वभावोक्तिरितीर्यते ॥

जात्यादिनिष्ठस्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिरित्यन्वर्थसंज्ञोऽल-
ङ्कारः । आदिपदेन गुणाक्रियाद्रव्याणि गृह्यन्ते ॥

यथा—

वत्सस्मरणप्रस्नुतसुपीवरोध्नीं विलोलतरसा-

स्वाम् । हुंभारवगम्भीरां गव्यां सायं निवर्तयति
शौरिः ॥ १९४४ ॥

गव्यां गवां समूहं 'तस्य समूहः' इत्यधिकारे 'बलगो-
रधात्' इति यत् । सुपीवरानि ऊधांसि आपीनानि यस्यास्तां
तथोक्तां 'ऊधस्तु क्लीषमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्य-
नङि 'बहुव्रीहेरुधसो जीप्' । स्फुटार्थकमन्यत् । अत्र गोजाति-
स्वभावस्य वर्णनम् ॥

खञ्जितहरिनीलमदं मञ्जुलतापिञ्छपिञ्छसञ्छा-
यम् । अञ्जनयति मामकदृशमञ्जनगिरिकुञ्जधाम-
हरिधाम ॥ १९४५ ॥

अञ्जनगिरिकुञ्जधामा यो हरिः तस्य धाम रोञ्जिः इदं
कर्तृ । मामकदृशं अञ्जनयति अञ्जनवती करोति अञ्जनशब्दा-
न्मनुबन्वात् णाविष्टवद्भावेन 'धिन्मतोः' इति मनुषी लक् । अत्र
गुणस्वभाववर्णनम् ॥

इतरेतरांसघट्टनहृषिततनुरुहं विवाहवेदिग-
तम् । अन्योन्यप्रहिताहतदृगन्तमाभातु दिव्यामि-
थुनं तत् ॥ १९४६ ॥

अत्र क्रियास्वभाववर्णनम् ॥

उरसि रमां निदधानं करयोश्चक्रं दरं च विद-
धानम् । कनकाश्वरं दधानं कनतान्मम मनसि
फणिगिरिनिधानम् ॥ १९४७ ॥

मितसितहसितविकस्वरकपोलफलकं कुरङ्गम-
दतिलकम् । वृषाशिखरिनित्यभोग्यं वृणीमहे मन-
सि किमपि सौभाग्यम् ॥ १९४८ ॥

अनयोः पद्ययोर्द्रव्यस्वभाववर्णनम् ॥

इत्यलङ्कारमणिद्वारे स्वभावोक्तिसरस्तत्तनयसितम्.

अथ भाविकसरः (१८)

वर्णनाद्भुतार्थस्य वस्तुनी भूतभाविनी ।
प्रत्यक्षे इव दृश्येते यत्र तद्भाविकं मतम् ॥

यथात्यद्भुतचरितोपवर्णनावतीतानामतयोर्वस्तुनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वं भवति स भाविकालङ्कारः । न चातीतानागतयोः प्रत्य-
क्षवदवभासो विरुद्धः, अत्यद्भुतवस्तुवर्णनेन भाविकानां इवि
भावनोदयात् । तथाच सावनायाः प्रकर्षेण घटत एव प्रत्यक्षा-
यमाणत्वं भूतभाविनोरप्यर्थयोः । यथा—

वृक्षेदृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिताम्बरम् ।

यसीनस्सर्विंशस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् पिबन् ।

चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत्सम्पदं जगत् ॥

इत्यादौ । ■ चेयं स्वभावोक्तिः, तत्र हि वस्तुस्वभावस्य
यथावद्वर्णनेन प्रत्यक्षायमाणा । इह तु अद्भुतत्वेन । नापि रस-
सङ्गालङ्कारः, यच्च विभाषादुभावाद्यनुसंधानेनैव रसादेर्भा-

व्यत्यै न त्वद्भुतत्वेन । न चोत्प्रेक्षा, अतीतानामतयोः प्रत्यक्ष-
त्वेन संभावनाभावान् । नापि भ्रान्तिमान्, भावानाथा अभ्रान्ति-
कृतत्वात् । तस्मात्सर्वोत्तौर्णो विलक्षण एवायमलंकार इति
वदन्ति ॥

यथा—

विकटोद्भटादृहासं विदलयतो दितिसुतेन्द्रहृद-
यतटीम् । अद्यापि सिंहशिखरिणि नरसिंहस्या-
र्भटी स्फुटीभवति ॥ १९४९ ॥

सिंहशिखरिणि शेषाद्रौ तदेकदेशभूते अहोत्रिले इति
यावत् । अत्र हिरण्यकाशिपुवक्षोऽन्तरिक्षोभणदक्षोऽर्धवर्णसंरम्भस्य
श्रीनृसिंहस्य भगवतः अत्यद्भुतातीतमहार्भटीवर्णनेन तथाविध-
भाषनया तादृशप्रत्यक्षायमाणता । भीषणत्वोद्भावनमिदम् ॥

यथावा—

जनयन्ति मोदमक्ष्णोस्सनकसनन्दनसन्कु-
माराद्याः । अद्याप्यधिभुजगाचलमाद्या मुनयो
हरिं भजन्तो नः ॥ १९५० ॥

स्थानमाहात्म्योद्भावनमिदम् ॥

यथावा—

पत्रीश्वरमधिरूढे यात्रोत्सवकौतुकादहिगिरी-
न्दौ । ग्राहगृहीतगजावनसंभ्रममद्याप्यमुष्य प-
श्यामः ॥ १९५१ ॥

यथावा—

सम्मर्दकुपितबलपतिवेत्रहतित्रुटितकोटिकोटी-
रान् । अद्यापि पद्मजायांस्त्वह्वरीक्षामहे वृषाद्रि-
मणे ॥ १९५२ ॥

यथावा—

भवता वालिवशास्यौ भग्नौ ग्युवीर दृष्टवन्तं
पूर्वम् । अहहा इत्यधुनाऽपि च सहस्रनयनं सहा-
स्रनयनं वीक्षे ॥ १९५३ ॥

अहह आ इति छेदः । एतौ द्वात्रिंशो निपातौ यथाक्रमं
वालिस्मरणजनितक्षेदे रावणस्मरणान्भूते च वर्तते । आ इती-
त्यत्र 'निपात एकजनाद्' इति प्रकृतिभावः । अङ्गिदेवायं
निपातः, स्मरणार्थकत्वात् । अनुशिष्यते हि 'वाक्यस्मरणयो-
रङ्गिते' इति । अहह आ इति अयं दुःखाश्चर्यद्योतको वागा-
रम्भसंभवोऽनुभावः । अहह आ इति अद्यापि अस्त्रेण शोकान-
स्वजन्येनास्त्रेण सह वर्तन्ते इति सहस्राणि 'घोषसर्जनस्य'
इत्यस्य वैकल्पिकत्वाच्च सहस्रशब्दस्य समाधः । तादृशानि नय-
नानि यस्य तं तथाविधं अद्यापि वालिवभ्रजानितशोकाश्रुनयनं
रावणवधजनितप्रमोदाश्रुनयनं च वीक्षे इति भावः । पक्षे सह-
स्रनयनशब्दं अहहाः अविद्यमानः हः हकारो येन सः अहः
अहः हाः हा इति वर्णः यस्य तथोक्तः हकारक्यापनेन तत्रैव
हाकारेण घटित इत्यर्थः । इति हेतोः सहस्रनयनं वीक्षे उक्त-
रीत्या सहस्रनयनशब्दस्य तथाभूतत्वादिति भावः । इदमपि भूत-
विषयसाक्षात्कारवर्णनमेव । चमत्कारान्तरं तु पूर्वभ्यो विशेषः ॥

सर्वमिदं भूतविषयसाक्षात्कारवर्णनम् । भाविभ्यद्विविधसाक्षा-
त्कारवर्णनं यथा—

अनुदिनमनुसंधानादर्चिर्मुखसरणिभाविसंमा-
नाः । अद्यैव वसन्ति दृशोः पद्यायां श्रीनिवास
तव कृपया ॥ १९५४ ॥

अत्र बन्धावस्थायामशक्यदर्शमत्वेनाद्भुतानामर्चिरादिमार्ग-
संमानानां भाविनां साक्षात्कारवर्णनम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे भाधिकसरोऽश्नयतितमः.

अधोदात्तसरः (१९)

तदुदात्तं वस्तु यत्र वर्ण्यते सुसमृद्धिमत् ।

अन्योपलक्षकं श्लाघ्यचरित्रं वा निबध्यते ॥

यत्र संपत्समृद्धिमद्वस्तु वर्ण्यते, यत्र च महापुरुषसंब-
न्धिः श्लाघ्यचरित्रं 'यत्रायं सारसस्त देवदत्तकेदारः' इतिषदु-
पलक्षकतया वा निबध्यते तत्रोदात्तालङ्कारः । उपलक्षकं श्ला-
कम् । स्वभाषोक्तौ भाषिके च यथावद्वस्तुवर्णनम् । तद्विपक्षत्वे-
नारोपितवस्थात्मनः प्रथमोदात्तस्यावसरः । तत्रासंभाष्यमानवि-
भूतियुक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोरथापितमैश्वर्यलक्षणमु-
दात्तं प्रथमम् । द्वितीयं तु महापुरुषाणामुदात्तचरितानामङ्गि-
भूतवस्त्वन्तराङ्गभावेनोपनिबध्यमानं चरितम्, महापुरुषचरित-
स्योदात्तत्वात् ॥

यथा—

वज्रशिलावालाञ्चितमरकतकलतारुणाश्मपल्ल-
विते । सह महिला विहरन्ते गृहनिवहे त्वत्कटा-
क्षिताशशौरे ॥ ११५५ ॥

इदं समृद्धयुदाहरणम् । अत्रासंभाश्यमानविभूतियुक्तानां
मगयत्कटाक्षितानां वर्णमालक्षणसंगतिः । संभाव्यमानविभूति-
युक्तस्य वर्णने तु नायमलंकारः ॥

यथा—

परिखचितवज्ररेखास्फुरितमहानीलजालचा-
रुतमाः । सतटिज्जलवभ्रमदा वृषशिखरिणि भा-
न्ति ते विहारगृहाः ॥ ११५६ ॥

अत्र हि महाविभूतेर्भगवतो विहारगृहाणां वस्तुत एव
संभवतीदृशविशेषः । अत एवास्य कविप्रतिभोरथापितव्यमु-
क्तम् । एवंचास्य नामापि सार्थकमिति विमर्शनीकारः ॥

स्लाघ्यचरितस्योपलक्षकत्वे यथा—

जयतु स शैलो यत्र त्यक्तास्त्रं केनचिन्निमित्ते-
न । श्रीवासमब्जचक्रे यतिराजो ग्राहयामास ॥

यतिराज भगवद्रामानुजाचार्यः । केनचिन्निमित्तेन तोण्ड-
भाम्नृपायै रिपुविजयकृते धितीर्णयोः शङ्खचक्रयोः पुनस्तद्वरदा-
नादसरे अर्च्यरूपेऽस्मिन्पुनश्शङ्खचक्रधारणरूपतत्प्रार्थनलक्षणेन
निमित्तेन त्यक्तास्त्रं त्यक्तशङ्खचक्रं भगवन्तं श्रीनिवासं शङ्ख-
चक्रे ग्राहयामास । 'अजग्रहन्तं अमको धनुस्तत्' इतिवाङ्मिर्म-
कता । अत्र—

मा भैषीः पुत्र भद्रं ते शङ्खचक्रौ ददामि ते ।
 ताभ्यां गच्छ पुरीं दिव्यां सौ ते शत्रून् हनिष्यतः ॥
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै ताभ्यां सह जगाम सः ।
 तौ च शत्रून्निहत्याशु कृत्वा राज्यमकण्टकम् ॥
 भाजगमतुः क्षितिभृता साकं देवस्य संनिधिम् ।
 राज्ञा देवं वधन्देऽथ स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकशः ॥
 धरं वरय भद्रेति देवो राजानमब्रवीत् ।
 राजा—ममायुधप्रदानस्य क्यास्यै देवोत्तम प्रभो ॥
 अर्चाविम्बे शिलाविम्बे अक्रशङ्खे न धारय ।
 इति संप्रार्थितो देवो न दधार पुनश्च तौ ॥
 सदृशौ तिष्ठतश्चोभौ पार्श्वतश्शङ्खधन्वनः ॥

इत्यादिवैकटाद्रिमाहात्म्यास्तर्गतब्राह्मपुराणकथामगवद्भाष्यकारका-
 रितश्रीनिवासशङ्खचक्रपरिग्रहकथा चेहानुसंधेया । अत्र स्था-
 ष्यस्य भगवद्भामानुजाचार्यकारितश्रीनिवासशङ्खचक्रधारणरूपम-
 हापुरणचरित्रस्य वर्णनीयं वैकटाद्रिं प्रत्युपलक्षकत्वम् ॥

यथाथा—

स शिलोच्चयो विजयतां यत्रामृतदोऽप्यशेष-
 विबुधानाम् । कंचन विबुधं ततित्यामन्त्रयायाच-
 तामृतं जगज्जनकः ॥ ११५८ ॥

अनेकेषां विबुधानां देवानां विबुधां वा अमृतदः सुधाप्रदः
 निदध्रेयसप्रदो वा जगज्जनकः श्रीनिवासः कंचन विबुधं श्रीशै-
 लपूर्णनाभामं महात्मानं विपश्चितं तातेति आमन्त्रय संबोध्य
 अमृतं सुधां निदध्रेयसं वा । धारीति तु तत्त्वम् । अथाचत
 ववीयस्तरात्तुम्बुरुतीर्थादनुदिनं स्वाराधनकृते तीर्थानयनकैर्कर्य-

मारत्नयत्यमुष्मिन् कृपया तादृशसार्धकालिकधर्मं तस्य परिजिही-
र्षुदृशवरवेषधरो भगवान् श्रीनिवासस्तादृशभूमिकया श्रिया सह
मध्येमार्गमध्यैः तं तत्तीर्थं ययाचे । स च तं शवरमेव मत्वा
न व्यतारीद्भगवदर्हणापानीयमानं तीर्थम् । अद्दाने च तस्मिन्
स्तत्तीर्थं भगवांस्तदुत्तमाद्भूतं तदुत्कुम्भं निर्मिच्य तत्प्रसूतां
वारिभागमास्येनागृह्णात्सह जायया । भगवदर्हणार्थमानीयमानं
तीर्थं शवरेण दूषितमिति तवचाशिष्टमखिलमपि तीर्थं तत्रैव
परिहृत्य पुनस्तरां तदानयनाय तुम्बुरुतीर्थं प्रति प्रस्थिते च
तस्मिन् भगवान् कृपया स्वमैश्वरं रूपं प्रदर्श्य नेतः परमनुदिनं
तुम्बुरुतीर्थादवीयसो मदर्हणायाहरणीयं पानीयं, अलमेतावतैव
कैकर्येण तुष्टोऽस्मीत्यभिधाप—

यस्तातेति मयाऽऽहृतस्त तात इति गीयते ।

इति वरं वितीर्यान्तरधात् । इत्येतद्धर्मम् । अत्र 'तातेत्यामन्त्राय
कञ्चिद्भगभुवि तृषितस्तोयबिम्बुं ययाचे' इति श्लोकपादार्थोऽनु-
कूलः । अत्राप्युक्तप्रकारेण महापुरुषचरितं शेषाचलाकृतया
वर्णितम् ॥

अङ्गिभूतस्य वस्तुन उत्कर्षप्रतिपिपादयिषया अङ्गित्वेनोप-
निबध्यमानं महापुरुषचरितमेव तदलङ्काररत्नम् । न तुपलक्षण-
मात्रपरतयोपात्तमित्याहुः । तेन—

नयनायनगोचरतामयते द्विसहस्रनयनगिरि-
राजः । वित्रासिनीं रिपूणां यत्राऽदत्ताद्भुतां गुह-
रशक्तिम् ॥ ११५९ ॥

इत्यादौ नायमलङ्कारः । अत्र हि षण्मातुरचरितमुपलक्ष-
णमात्रं विवक्षितं न तु तेन गिरेः कोऽप्युत्कर्षो विवक्षितः ॥

यथावा—

कोऽपि स पुमान्विजयतां यद्वण्टा श्रुतिशिरो-
गुरुर्भूत्वा । उदजीवयदुक्तयमृतैर्दुर्मतकथकविषमू-
छितं भुवनम् ॥ १९६० ॥

यस्य श्रीनिवासस्य घण्टा कर्त्री श्रुतिशिरोगुरुर्भूत्वा—

विज्ञासिनी विबुधवैरिवरूथिनीनां

पञ्चासनेन परिष्कारविधौ प्रयुक्ता ।

उत्प्रेक्ष्यते भुधि जनैरुपपत्तिभूम्ना

घण्टा हरेस्समज्जनिष्ट यदात्मनेति ॥

इत्युक्तरीत्या निगमान्तमहादेशिकत्वेनावतीर्त्यैत्यर्थः । शिष्टं
स्पष्टम् । अत्राङ्गिभूतस्य श्रीनिवासस्य महोत्कर्षप्रतिपिपादयि-
षया तद्वण्टावतारस्य भगवतो निगमान्तदेशिकस्य चरितमङ्ग-
तया निबद्धम् ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे उद्वातालङ्कारसर एकोनवतितमः.

अथात्युक्तिसरः (१००)

अद्भुतातथ्यशौर्यादिवर्णनाऽत्युक्तिरिष्यते ।

अद्भुतस्यासत्यस्य असंभावितस्य शौर्यादेर्वर्णनमत्युक्तिर्ना-
मालङ्कारः । आदिशब्देनौदार्यकीर्त्यादिर्ग्रहणम् ॥

यथा—

बहिरन्तर्ज्वलता श्रीनाथ त्वत्तेजसाऽद्भुततमेन ।
ब्रह्माण्डमूषिकायां रविरुचिरावर्त्य कनकगिरिर-
रचि ॥ १९६१ ॥

हे श्रीनाथ! बहिः अन्तश्च ज्वलता अद्भुततमेन मूषा-
निहितकनकरजः कणादिविलापनमात्रकारिणः प्रसिद्धादग्रेऽपि व-
क्ष्यमाणरधिकिरणद्रवीकरणघनीभावोभयकल्पकतया विलक्षणनेति
भावः । तव तेजसा प्रतापेनैव अग्निना । मूषैव मूषिका तैज-
सद्रव्यविलापनी 'तैजसावर्तनी मूषा' इत्यमरः । तस्यां रवेः
रश्मिः जाल्यभिप्रायकमेकवचनं, किरण इत्यर्थः । आवर्त्य विलाप्य
कनकगिरिः अरश्मि । आवर्तिताः प्रभाकरकरा एव घनीभाव-
नया सुमेरुत्वेन निष्पादिता इति भावः ॥

यथावा—

ब्रह्माण्डान्तरसृष्ट्यै परितो ज्वलता तव प्रतापे-
न । जगदण्डमूषिकायामस्यामावर्त्यते सुवर्ण-
गिरिः ॥ १९६२ ॥

ब्रह्माण्डान्तरस्य 'तदण्डमभवज्जैमं सहस्रांशुसमप्रभम्'
इत्युक्तप्रकारस्याभ्यस्य ब्रह्माण्डस्य सृष्ट्यै सृष्टिं कर्तुं 'क्रियार्थे'
इत्यादिना चतुर्थी । परितः समन्ततः ज्वलता तव प्रतापेन अस्यां
विद्यमानायां जगदण्डमेव मूषिका तस्यां सुवर्णगिरिः हेमाद्रिः
आवर्त्यते विलाप्यते । ब्रह्माण्डमूषिकायां सुवर्णगिरिद्रवीकर-
णोक्त्या प्रतापे अग्नित्वं गम्यते ॥

यथावा—

परतस्त्रिपाद्भिभूतेः परितस्स्फुरता ककुत्स्थकु-
लमानो । अत्यर्कानलदीप्तिर्नित्यं त्वद्योधतेजसाऽ-
रश्मि सा ॥ १९६३ ॥

त्रिपाद्भिभूतेः 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतायाः नित्य-
विभूतेः परतः परितः स्फुरता ज्वलता त्वद्योधानां सुग्रीव-
हनुमदादीनां तेजसा प्रतापेन । सा त्रिपाद्भिभूतिः अत्यर्कान-
लदीप्तिः अतिक्रान्तिभानुवह्निज्योतिः व्यरचि । अत्र—

ब्रह्मणस्सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।

देवा हि यत्र पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं परम् ॥

अत्यर्कानलदीप्तिं तत् स्थानं बिष्णोर्महात्मनः ।

इति प्रमाणमिहानुसंधेयम् । इयं शौर्यात्युक्तिः ॥

औदार्यात्युक्तिर्यथा—

स्वकटाक्षलब्धनिरवधिविभवानां दानमनवधि
नराणाम् । वीक्ष्य स्वयमर्थितया तद्गृहमभ्येत्य
चलति न ततश्च्रीः ॥ १९६४ ॥

अत्र श्रीरपि स्वकटाक्षाधिगतविभवानां जनानां गृहमधि-
त्येनाभ्येत्य ततो न चलतीत्यनेन तद्भक्तानामौदार्यात्युक्तिः । ततो
■ चलतीत्यनेन तद्भक्तसंपदोऽभ्ययत्वं व्यज्यते ॥

यथावा—

अर्थितया प्रतिहारं त्वदुदञ्चितसंपदां नृणाम-
म्ब । गच्छति चेद्भिक्षाको गच्छतु धनदोऽपि याति
भिक्षायै ॥ १९६५ ॥

कुबेरोऽपि स्वकटाक्षसमधिगतसंपदां जनानां गृहद्वारं
भिक्षार्थं गच्छतीत्यौदार्यात्युक्तिः । भिक्षाको महेश्वर इत्यर्था-
न्तरमपि प्रतीयते ॥

कीर्त्यत्युक्तिर्यथा—

त्वदुपाश्रितजनसमुदययशःपयोराशिबीचिवि-
क्षुभिताः । ब्रह्माण्डालाबुगणा निमज्जनोन्मज्जनैः
प्रविलुठन्ति ॥ ११६६ ॥

इयं कीर्त्यत्युक्तिः । नन्वतिशयोक्तितोऽस्याः को भेद इति
चेत् अतिशयोक्तावसदुक्तिमात्रं, अत्युक्तौ तु अतथ्यस्याद्भुतेति
विशेषणादत्यन्तासदुक्तिरिति जानीहि । अतएव दण्डिना—

अनयोरनवद्याह्नि स्तनयोर्जुम्भमाणयोः ।

भवकाशो न पर्याप्तस्तत्र बाहुलतान्तरे ॥

इति संभाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वस्य लोकयान्नानुवर्तिनः ॥

इति । स्तनयोरतिपीवरत्नवर्णनं लोकसिद्धमित्येतादृशविशेषा-
ख्यानेन उत्कर्षकथनेन अलंकृततया कान्तं रमणीयमेव भवती-
त्युक्ता—

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

योऽर्थस्तेनातिबुध्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥

इत्यभिधाय —

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्यास्तनमण्डलम् ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतद्गौडोपलालितम् ।

इत्यत्युक्तेरतिशयोक्तितो वैलक्षण्यं दर्शितम् ॥

ननु च उदात्तालंकारादप्युक्तेः को भेदः 'वज्रशिलावाल'
इत्यादिप्रागुपदर्शिततदुदाहरणे कविप्रतिभाभाजगोचरतया असं-
भाव्यतायास्समुद्भेदवर्णनेन वैलक्षण्यभावादिति चेत् अत्राहुः—'संघ-

दुत्कर्षात्पुकावुदात्तं, शौर्यात्पुकावत्युक्तिः' इति । अग्रे तु "अ-
त्यद्भुतकविप्रतिभामाश्रयसंभाषितार्थवर्णनमुदात्तमित्युदात्ता-
लंकारं लक्षयिष्या तस्यार्थस्य संपकळैर्यौदार्यादिनानाप्रकारतया
तथाविधसंपकळैर्यौदार्याद्यत्युक्तीनां भेदे प्रमाणाभावात्तुक्तिः
पृथक् लक्षणीया" इत्याहुः । दीक्षितानां तु तद्व्यत्वात्तद्वत्त्वा-
भ्यामनयोर्भेद इत्यभिप्रायमवर्णयद्वैद्यनाथः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे अत्युक्तिसरश्चतुर्दशतमः.

अथ निरुक्तिसरः (१०१)

सा निरुक्तियोगतो यन्नाम्नोऽर्थान्तरकल्पनम् ॥

योगवशात्ताम्नोऽर्थविशेषमिधायिनोऽर्थान्तरोपवर्णनं निरु-
क्तिर्नामालङ्कारः । यद्यप्ययं प्राचीनैर्नालंकारतया लक्षितः, तथाऽपि
जयदेवीये चन्द्रालोके तृतीयमयूले—

निरुक्तं स्यान्निर्वचनं नास्त्रस्तस्य तथाऽनृतम् ।

ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो मवान् ॥

इति काव्यलक्षणतया प्रतिपादितं निरुक्तमेव किञ्चिद्वैल-
क्षण्येन दीक्षितैरर्थालंकारतया पर्यगण्यतेति तदनुरोधेनास्मान्नि-
रूप्ययमलंकारो लक्षितः । नास्त्रः प्रसिद्धानुरोधेन कृतं निर्व-
चनं सत्यं, अनृतं निर्वचनं त्वम्यथा कथितम् ॥

यथा—

अर्दयसि जनानेताभिर्दय इव भवदुरन्तका-
न्तारे । जगदीश तदिह सत्यं जनार्दनोऽसीति
कोऽत्र सन्देहः ॥ ११६७ ॥

अत्र जनैस्सर्वान् पुमर्थान् अर्घ्यते याच्यत इति श्रुत्यादि-
स्य जनार्दननाम्नः उक्तीत्या योगतोऽर्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

अतिविशदमधुरतावकवचोरसस्ते यतस्सुधा-
व्विसृते । तेनैव गुणेन सिता बभूव तच्छर्करा सि-
तेति जगे ॥ १९६८ ॥

हे सुधाव्विसृते ! इदं तद्वाग्रसेऽपि विवक्षिततद्गुणानुवर्त-
नाभिप्रायवम् । शर्करा तेनैव उक्तविशेषणतावकवचोरसेनैव
कर्त्ता गुणेन करणभूतया रज्ज्वा सिता अपराधानुगुणशिक्षा-
य सन्दानिता । परमार्थतस्तु—तेनैव गुणेन विशदित्वा मधुरिण्या
च गुणेनैव सिता विशदा बद्धा च 'विष् बन्धने' कर्मणि क्तः
संबद्धेत्यर्थः । उक्तविशेषणविशिष्टश्रीवाग्रसचौर्यादेवास्या वैशद्य-
माधुर्यलाभशर्कराया इति भावः । अतः एवं बद्धत्वादेव सि-
तेति जगे अगोयत 'शर्करा सिता' इति वैघण्टुकैरिति भावः ।
अत्र सितांत शर्करानाम्नो योगतोऽर्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

पदवीवशात्प्रविशतो यदभूच्चन्द्रस्य विश्रमस्था-
नम् । त्वदुदवासितशीर्षगृहं तदुच्यते नाथ चन्द्र-
शालेति ॥ १९६९ ॥

अत्र चन्द्रशालेति नाम्नोऽर्थान्तरकल्पनं योगेन ॥

यथावा—

यद्विश्वनामरूपव्याकरणपटीयसी तव प्रेक्षा ।
तत्त्वां शेषगिरीश्वरमवैमि तच्छुद्धितं हरे स-
त्यम् ॥ १९७० ॥

हे हरे यत् यस्मात् तव प्रेक्षा प्रज्ञा 'प्रेक्षोपलब्धिश्चि-
त्संचित्' इत्यमरः । पक्षे प्रकृष्टा ईक्षा 'तवैक्षत बहु स्याम्' इत्या-
शुक्तसंकल्पः नामानि प्रातिपदिकानि, उपलक्षणमेतदाख्याता-
नाम् । तेषां रूपाणि स्वरूपाणि विश्वानि नामरूपाणि यस्मिन्-
स्तत्तथोक्तं यद्वाक्यकरणं शब्दनयः तस्मिन् पटीयसी । अत्र
विश्वस्य चिदधिदात्मकप्रपञ्चस्य नामरूपव्याकरणे देवादिधि-
विप्रसृष्टितन्नामधेयकरणे पटीयसी । तत् तस्मात् एवंविधव्या-
करणव्यपदुत्तरप्रवृत्त्यात्, पक्षे तव पर्वविधसंकल्पवत्त्वात् । सञ्छ-
ब्दितं सन् चिद्वान् इति शब्दितं उक्ते 'सञ्छुब्धीः' इत्यमरः ।
पक्षे 'सदेव सोम्य' इति सञ्छब्दाभिलपनीयं अत्र सञ्छब्दो
मानसबन्धयोग्यत्वलक्षणं सत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य परमात्मनि
वर्तते । त्वां शेषस्य पतञ्जलितयाऽधर्तीर्णस्य भगवतोऽनन्तस्य
गिरि षाचि महामध्ये इत्यर्थः । ईश्वरं समर्थं तदधीतिबोध-
प्रसारपटीयांसमित्यर्थः । 'स्वामीश्वराधिपति' इत्यादिना सप्तमी ।
सत्यं निश्चितं यथा स्यात्तथा । इतरत्र शेषगिरेश्वरं वेङ्कटाद्रिनाथं
त्वां सत्यं 'सत्यं ज्ञानम्' इत्युक्तं परं ब्रह्म अवैमीति योजना ।
अत्र उक्तरीत्या शेषगिरेश्वरशब्दस्य योगेनार्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

नलिनेक्षणललनामणि नयनरुचा तव निराकृ-
तो मीनः । विगळितसारो मन्ये विसारमेनं वदन्ति
तद्विबुधाः ॥ १९७१ ॥

धवलोज्ज्वलासितश्चा तव लोचनसरसिजेन
मीन इह । प्रविलोपितसारोऽभूद्भुवि लोकैस्तद्वि-
सार इत्युक्ते ॥ १९७२ ॥

इदमेकार्थकं पद्यद्वयमातुपूर्ववैशिष्ट्यप्रदर्शनमात्रसारम् 'वि-
सारश्शकुली' चेति मीनपर्यायेष्वमरः । अत्र उक्तप्रकारेण विसार
इति मीननाम्नो योगेनार्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

हरिणा स्वरुचिजिह्वीर्षुर्धनः कपोलेऽभ्यहन्यत
प्रायः । अस्य भ्रश्यन्ति रदाः करकमिषान्नीरवं
तदाहुरमुम् ॥ १९७३ ॥

निर्गलिताः रदाः दन्ताः यस्य स इति नीरवशब्दस्य योग-
प्रदर्शनेनार्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

तव यदासैवाच्युत भुवि पवित्रितायां स्वजन्म-
वैफल्यम् । जानाना विबुधधुनी जाता मन्दाकि-
नीति सार्धारुषा ॥ १९७४ ॥

मन्दा अमाग्या अलसा वा अकिनी दुःखिनी 'अकं
दुःखे च पापे च' इति विश्वः । अत्र मन्दाकिनीति नाम्नो
योगेनार्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

स्वस्तरुदारमणिना त्वया परास्तस्ततस्स्वरु-
र्भूत्वा । त्वां विजिगीषुस्त्वन्नखभिन्नोऽन्वर्थाभिधोऽ-
भवन्नृहरे ॥ १९७५ ॥

स्वस्तरुः कल्पशाखी उदारमणिना त्वया परास्तः श्रीदा-
येण निरस्तः ततः बैरद्युदिविधानाय स्वरुः दम्भोलिः भूत्वा

‘शतकोटिस्स्वरदशम्ब’ इत्यमरः । त्वां विजिगीषुस्सन् त्वन्नसैः
मिन्नः विदारितः अतएव अन्वर्थाभिधः सुष्ठु अयः यस्य सः
स्वरः बलवद्भूष इति अन्वर्थसंज्ञकः अमवत् । ‘अणोऽस्त्रिया-
मीर्ममरः’ इत्यमरः । नृदरे इति दम्भोलिविभेदमक्षमतश्चाशि-
क्षातैक्ष्ण्यातिशयाभिप्रायगर्भम् । अत्र स्वस्तरः स्वस्तरशब्दः
परास्तः पराकृतः स्तः स्त इति वर्णो यस्य स तथोक्तः ।
अतएव स्वरभूत्वा उक्तरीत्या स्वरशब्दो भूत्वेत्यर्थोऽपि च-
मत्कारातिशयाधायकः । अत्र स्वररिति नाम्नो योगेनार्थान्तर-
परिकल्पनं विषमालंकारसंकीर्णम् ॥

यथावा—

श्रीरुचिभारकचाकचिदूरधुतं कनकमीषदार्तम-
रौत् । तदिदं कार्तस्वरमिति गदितं कविभिरिति
विदितमस्माभिः ॥ १९७६ ॥

अरौत् अकन्दत् । ईषदार्तः कार्तः स्वरो यस्य तत्तथोक्तं
‘ईषदर्थे’ इत्यनेन कोः का इत्यादेशः । अत्र कार्तस्वरमिति
नाम्नः योगेनार्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

भ्रात्रा सह हरिहृदयं यान्त्या रत्नाकरो जनि-
निकाय्यः । मुद्रित आसीद्रमया नूनं तदिमं जगु-
स्समुद्र इति ॥ १९७७ ॥

भ्रात्रा कौस्तुभेन सह निर्गमनं अम्भगृहस्य रत्नाकरत्वं च
मुद्रणावश्यकर्ता द्योतयतः । अत्र समुद्र इति नामधेयस्य योगे-
नार्थान्तरकल्पनम् । समुद्रशब्दः संपूर्वकात् ‘उन्दी क्लेवने’

इत्यस्माज्जातोः 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना राक् सिद्धः । समी-
चीनाः उद्गाः अलङ्गन्तुविशेषा अस्मिन्निति कैश्चिन्निष्पादितः ।
तस्य योगेनाभ्यर्धकल्पनम् ॥

यथावा—

निजवदनरुचिजिहीर्षोस्सितद्युतेर्हरिस्वयति
स्म करान् । शुचिकरतयैष विदितोऽवदातकरतां
कुतोऽन्यथा विभृयात् ॥ १९७८ ॥

करान् हस्तान् किरणानिति तु तत्त्वम् । अवद्यति स्म
कृण्वति स्म 'दो अवच्छेदने' अस्माद्वैवादिक्तात्कर्त्तरि लट् ।
अभ्यया एवं करच्छेदाभावे शुचिकरतया परस्वापहरणदोष-
विरहेण शुद्धहस्ततया विशदकिरणतयोति वस्तुस्थितिः । विदितः
पुषः अवदातकरतां अवकृतपाणितां शुक्लांशुतामिति परमार्थ-
स्थितिः । 'कृतं दातं वितं छितम्' इत्यमरः । द्यतेः कर्मणि
क्तः । 'आदेचः' इत्यात्वम् । शिष्टं स्पष्टम् । अत्रावदातकर
इति सितकिरणत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तशालिनो नास्ति उक्तरीत्या योगे-
नार्थान्तरवर्जनम् ॥

यथावा—

निजमन्दहसितलक्ष्मीसुमुषिषयेन्दौ करान्प्र-
सारयति । तानसिनोत्सपदि हरिस्तेन स सितकर
इति प्रथामयते ॥ १९७९ ॥

असिनोत् अवध्नात् 'षिष् बन्धने' लङ् । सितकरः संदा-
नितपाणिः । अत्र सितकर इति नास्ति उक्तरीत्या योगेनार्थान्तर-
प्रकृतिः ॥

यथावा—

प्रद्योतनशतसदृशा विद्योतितदशदिशाऽम्ब त-
व महसा । विध्वंसितद्युतितया विद्युदपद्यत यथा-
र्थमभिधानम् ॥ ११८० ॥

विध्वंसिता द्युत् संपदादित्वात्किप् । द्युतिः यस्यास्सा
विद्युत् निष्प्रभेत्यर्थः । पक्षे विशेषेण द्योतत इति विद्युत् 'द्युत
दीप्तौ' 'भ्राजमास' इत्यादिना कर्तरि क्तिप् । 'विद्युत्तदिति
संभ्यायां स्त्रियां त्रिषु तु निष्प्रभे' इति मेदिनी । स्पष्टं मन्यत् ।
अत्र विद्युदिति नाम्नो योगेनार्थान्तरकल्पनम् ॥

यथावा—

आहूतोऽपि नियोहुं बाहुभ्यां तव निरस्तरा-
हुभ्याम् । नागाद्रुजगोऽभ्युत तन्नागं तं प्राहुरर्थत-
त्त्वज्ञाः ॥ ११८१ ॥

अत्र नाग इति नाम्नः नागच्छतीति नाग इति योगादर्थान्-
तरं कल्पितम् ॥

यथावा—

त्वत्पदरुचिहरणात्तत्प्रहृतदशीर्षेऽम्ब लोहितं
मुञ्चन् । लोकान्तर्हित आसीद्यल्लोहितकस्तवेष
शोणमणिः ॥ ११८२ ॥

हे अम्ब ! यत् यस्मात् त्वत्पदरुचिहरणाद्धेतोः शीर्षे त-
त्प्रहृतः तेन त्वत्पदेन अभिहतः अतएव लोहितं रुधिरं मुञ्चन्
शीर्षे उद्धमन् सन् लोकान्तर्हितः लोके अन्तर्धानं गतः आसीत्

त्वत्पदामिधातहेतुकवधिरस्त्राविमस्तकत्वप्रयुक्तावमानेन कस्यापि
मुखं दर्शयितुमपत्रपिष्णुतया कापि निखीन इति भावः । तत्
तस्मात् एष शोणमणिः पद्मरागः लोहितकः आसीदित्यनुषज्यते ।
लोहितकः लोहितं वधिरं के शिरसि यस्य स तथोक्तः तन्नाम
आसीत् । परमार्थतस्तु लोकयोः लोचर्णकवर्णयोः अन्तः मध्ये
हितौ हिकारतकारौ यस्य स तथोक्तः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यम् ।
लोहित एव लोहितकः तन्नामा 'लोहितान्मणौ' इति स्वार्थिकः
कन् । 'शोणरत्नं लोहितकः' इत्यमरः । अत्र स्वार्थिकना निरूप-
णस्य लोहितक इति नाम्नो योगान्तरेणार्थान्तरकल्पनं चम-
त्कारान्तरं स्फुटमेव ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे निरुक्तिसर एकशततमः.

अथ प्रतिषेधसरः (१०२)

प्रतिषेधः प्रतीतस्य प्रतिषेधस्य वर्णनम् ।

यः प्रसिद्धो निषेधानुवादो शातत्वात् स्वतोऽप्युक्तोऽ-
र्थान्तरगर्भीकारेण चारुतामाधत्ते स प्रतिषेधालङ्कारः ॥

यथा—

न सुधांशुना न सुधया न मलयमरुता न
चापि तुहिनभृता । निरुपमकरुणाशिशिरास्स्वेनैव
कृता रमेश तव भक्ताः ॥ १९८३ ॥

अत्र भगवद्भक्तानां सुधांशुप्रभृतिनिर्मितत्वाभावः प्रसिद्धः
एव कीर्त्यमानस्तेषां सुधांशुप्रभृतिभ्योऽप्यतिशयिततया शैशिर्य-

मित्यमुमर्थं व्यक्तीकरोति । स च निरुपमकरुणादिशिरा इत्य-
नेन परिमितशैशिर्यध्वज्यस्सुधांशुप्रभृतिभ्यस्तेषां विशेषमुपदर्श-
यता विशेषणेनाविष्कृतः ॥

यथावा—

नैतान्यर्जुनरथ्या दुर्दान्तानीन्द्रियाणि मम
शौरे । पश्याम नियच्छैतानीशो यदि विपथ एव
धावन्ति ॥ ११८४ ॥

अर्जुनस्य रथ्याः रथघोढारोऽथ्याः । ईशो यदि समर्थो
यदि विपथ एव धावन्ति एतानि इन्द्रियाणि नियच्छ निय-
मय पश्याम इति योजना । भव्य वक्तुरिन्द्रियाणामर्जुनरथ्या-
श्वत्वाभावः प्रसिद्ध एव कीर्त्यमानस्तेषां दुर्दान्ततया दुर्भि-
यमनन्तं व्यनक्ति । तच्च दुर्दान्तानीत्यादिविशेषणमहिम्ना कधि-
नैवाविष्कृतम् ॥

यथावा—

न दृशाननो न वाली सुदुराधर्षो ममैष दोष-
गणः । तमनाविध्य त्वमिमं मम नाथ भवेः कथं
महाधन्वा ॥ ११८५ ॥

अत्रापि वक्तुर्वीर्यगणस्य दृशाननत्वाद्यभावः प्रतीत एव
परिकीर्त्यमानस्तस्य दुराधर्षतां व्यञ्जयति । सा च सुदुराधर्ष-
इति विशेषणेन स्वोक्तैव प्रकाशितः ॥

नन्दसुतेदं न पयो न दधि न मण्डं नचापि

नवनीतम् । हन्त हरेः किंन्विदमिति मनःकषायं
ममातिकटु हेयम् ॥ १९८६ ॥

इदं किंन्विति किंन्विस्त्विति हरेरिति योजना । मनसः
कषायं रागादिवासनां प्रसिद्धनिम्बादिकाद्यनिष्पादितं कषायं च
'निर्यासेऽपि कषायोऽस्ती' इत्यमरः । अत्र वक्तुर्मनःकषायस्य
पथस्तथाद्यभावः प्रसिद्ध एव कथ्यमानस्तस्या स्वादुतमक्षीरा-
दिहरण एव तत्रादरः न त्वस्मदीयजुगुप्सिततरमनःकषायहरणे
इति परिहासमभिप्रेति । स च अतिकटु हेयमिति विशेषणाभ्यां
कषायमिति विशेष्येण च प्रादुष्कृतः ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे प्रतिषेधसरो द्व्यधिकशततमः ।

अथ विधिसरः (१०३)

सा विध्यलंकृतिर्यत्र सिद्धमेव विधीयते ।

यन्निर्ज्ञातविधानमनुपपुक्तिबाधितं सद्यन्तरगामिकारेण सु-
न्दरतरं स विधिनामाश्लेकारः । यथाऽऽहुः—

ज्ञातार्थस्य विधानं यदुपयोगपरिच्युतम् ।

अभिप्रायात्तरं गर्भोर्कुर्वद्विच्छित्तिशालि चेत् ॥

विध्यलङ्कारप्रादुस्तं साहित्यपरिशोलिनः । इति ॥

यथावा—

तत्त्वं ब्रवीमि भगवंस्त्वं त्वं जीवस्तु जीव एव
हरे । जगदीश्वरतदासौ जगदाते केन मतिमताऽ-
नन्यौ ॥ १९८७ ॥

अत्र परमात्मनः परमात्मत्वस्य प्रत्यगात्मनः प्रत्यगात्म-
त्वस्य च विधानमनुपयोगवाधितं सप्तयोः सर्वशेषित्वतच्छेष-
त्वसर्वज्ञत्वाज्ञत्वादिभिस्त्वभावतोऽत्यन्तचैलक्षण्यं गर्भीकरोति ।
तज्जगदीश्वरेत्यादिना उत्तरार्धेनाविष्कृतम् ॥

यथावा—

अद्यप्रभृति हि लोका यूयं यूयं वयं तु वय-
मेव । इन्द्रियवशमा यूयं वयं तु भगवद्वशंवदा
एव ॥ १९८८ ॥

अत्र यूयं वयमित्यनयोः यूयं वयमिति विधानमनुपयुक्तं
सत् इन्द्रियवशमवदेकिकरत्वादिपरस्परसांगत्यानर्हता-
लक्षणमर्थान्तरं गर्भीकरोति । तच्चात्तरार्धेन प्रकटितम् । अत्र—

अद्यप्रभृति हे लोका यूयं यूयं वयं वयम् ।

नास्ति संगतिरस्माकं युष्माकं च परस्परम् ॥

अर्थकामपरा यूयं नारायणपरा वयम् ।

वयं तु किंकरा विष्णोर्युष्मिन्द्रियकिंकराः ॥

इत्येतदनुसंधेयम् । यथावा—

पुण्यापुण्याभ्यां यन्नहने जन्तोस्त्वया कृतं भ-
गवन् । अनुकूलं तद्भवतु प्रतिकूलं वाऽपि नहन-
मेव खलु ॥ १९८९ ॥

हे भगवन् । जन्तोः प्राणिनः पुण्यापुण्याभ्यां सुकृतदुष्क-
ताभ्यां कर्मभ्यां यत् नहनं वन्धनं त्वया कृतं तत् नहनं
अनुकूलं पुण्यफलभूतैदिकामुष्मिकसुखकरं प्रतिकूलं पापफल-

भूततापन्नयमरकादितुल्यकरं वा भवतु नहनमेव खलु यथा
तथा वा बन्धनमेव भवति खलु न हि सुवर्णमयमपि निगलं
न बन्धनायावकल्पते अयोमयमेव बन्धकमिति इदं श्रुतं वेति
भावः । पक्षे नहनं नहनमित्याकारकं पदं अनुकूलं अनुलो-
मतया पठितं प्रतिकूलं प्रतिलोमतया पठितं वा नहनमेव उभ-
यथाऽपि नहनमित्येव निष्पद्यत इत्यर्थः । अत्र नहनस्य नह-
नत्वविधानमनुपपद्यमानं निश्श्रेयसगतिप्रतिरोधितां गर्भीकरोति ।
सा च पुण्यापुण्यकरणकत्वविशेषजात्प्रकाशिता । 'तदा विद्वान्
पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्यादिश्रुतिभिः
पुण्यापुण्यविभूतनानन्तरमेव हि निश्श्रेयसगतिः प्रतिपाद्यते ।
यद्वा तन्नहनत्वविधानं भगवदितरबुभोचस्थं गर्भीकरोति ।

पञ्चवः पाशिताः पूर्वं परमेण समाधिना ।

तेनैव मोचनीयास्ते नान्यो मोचयितुं क्षमः ॥

इति प्रमाणात् 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे'
इत्यादिकमप्यत्रानुकूलम् । एषु विधिप्रतिषेधोदाहरणेषु अर्थान्त-
रसंक्रमितवाक्यलक्षणव्यङ्ग्यार्थसङ्गावेऽपि न ध्वनित्वव्यपदेशः,
तेषां व्यङ्ग्यानां 'निरुपमकरुणाशिशिरा । जगदीश्वरतदासी'
इति स्वोत्कैषाविष्करणत् । ननु आक्षेपालङ्काराद्यान्तरभेदत्वेन
विधिप्रतिषेधयोः पूर्वमुक्तेनै पृथगलंकारतया परिगणनमुचित-
मिति चेत् आधितयोस्तयोराक्षेपभेदत्वमभ्यधाधि प्राक् । इह
तु सिद्धयोरलंकारतेति गृह्यताम् ॥

इत्यलंकारमणिहारे विधिसरस्यचधिकशततमः.

अथ हेतुसरः (१०४)

सारकं हेतुमता हेतुरुक्तश्चेद्वेतुरारितः ।

कार्यस्य कारणेन सह वर्णनं हेत्वलंकार इत्यर्थः । अयं जयदेवेन अम्बालोके तृतीयमयूखे कार्यानाम्ना काव्यलक्षणतया व्यवहृतः । यथा —

कार्यं फलोपलम्भश्चेद्व्यापाराद्वस्तुतोऽथवा ।

असाधुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुसुधाम् ॥

इति । वीक्षितैस्तु अयमपि चमत्कारितयाऽलंकारेषु परिगणितः ॥

यथा—

परिपालनाय जगतामवतारस्तव न चात्र संदे-
हः । मत्पालनाय चिरयसि कस्मादिति मे रमेश
संदेहः ॥ १११० ॥

अत्र जगत्परिपालनावतारयोः कार्यकारणयोस्सहवर्णनम् ॥

यथावा—

मरकतकं फणिशिखरिणि किमपि तदमराद्य-
तां प्रपद्य तराम् । भुवनमधःकृतपङ्कं विरचयितुं
कतकतामहोधत्ते ॥ ११११ ॥

फणिशिखरिणि किमपि तम् लोकोत्तरमिति यावत् । मर-
कतकं गारुत्मतं अमराद्यतां देवोत्तमत्वं श्रीनिवासत्वमित्यर्थः ।
भुवनं विष्टपं सलिलं च अधःकृतः अधोभागं नीतः तिरस्क-

तश्च पङ्क्तुः कर्दमः कलुषं च यस्य तत्तथोक्तं विरचयितुं कत-
कतां पङ्क्तिराम्बुप्रसादकवृक्षविशेषफलतां धत्ते । अहो आश्चर्य-
मेतत् । यद्वास्तव्यं भीतिवासतां प्राप्य कतकतां धत्त इति ।
मरकतकमिति पदं अमराद्यतां मञ्च रश्च मरौ आसी वर्णौ यस्य
तत् मराद्यं तत्र भवतीत्यमराद्यं तस्य भावः तस्मात् तां प्रपद्य
कतकतां धत्ते मरकतकशब्दः प्राथमिकमकाररेफयोद्धासने कत-
कमिति निष्पद्यत इत्यर्थान्तरं च अमरकारि । अत्र कतकता-
धारणस्य हेतोः भुवनपङ्काधःकरणेन हेतुमता सह वर्णनं श्लेष-
भूलकविरोधात्तस्मिन्मत् ॥

यथावा—

प्राप्तश्शुभवर्तित्वं सुश्रीराज्याभिषेकतो भग-
वन् । सुमहानाकुलदीपस्तमोविधूत्यै विभाति
भवदीयः ॥ १११२ ॥

हे भगवन् शुभे वर्तत इति शुभं वर्तयतीति वा शुभ-
वर्ती तस्य भावः शुभवर्तित्वम् । पक्षे शुभा वर्तिः दशा यस्य
तत्त्वं 'वर्तिर्दीपदशागात्रलेपयोर्मणिरञ्जने' इति रत्नमाला । प्राप्तः
राज्याभिषेकतः सुश्रीः । सुश्रीराज्येत्यत्र 'रो रि' इति रेफ-
लोपे 'द्वलोपे' इति दीर्घः । पक्षे आज्याभिषेकतः सुश्रीः
सुमहाः ना कुलदीपः इति छेदः । शोभनं महः उत्सवः
यस्य स तथोक्तः 'नित्योत्सवो भवेत्तेषाम्' इत्युक्तीत्या निर-
न्तरोत्सवशाली महातेजस्वीति वा । 'महस्तूत्सवतेजसोः' इति
साम्प्रतानानार्थेष्वमरः । कुलदीपः स्वाश्वयप्रकाशकः भवदीयः ना
पुमान् । पक्षे भवदीयः सुमहांश्चासौ अनाकुलदीपश्च अनश्वरः

प्रदीप इत्यर्थः । तमसः तमोगुणस्य तिमिरस्य च विधूसै तिर-
स्काराय विभाति । अत्र प्रकृताप्रकृतगोचरश्लेषे भगवद्भक्तप्रका-
शस्य तदीयमहाशीपप्रकाशस्य च हेतोः तमोविधूतेः फलस्य च
सहचर्णनम् ॥

यथावा—

ख्यातो दिव्याञ्जनधरवर्तितया येन दृशि विनि-
हितस्त्वम् । स खलु सुदृगब्जलोचन वेत्तुं शक्नो-
ति गूढमप्यर्थम् ॥ १११३ ॥

दिव्यः यः अञ्जनधरः अञ्जनाद्रिः तस्मिन् वर्तते इति
तथोक्तः । तस्य भावः तत्ता तथा । पक्षे दिव्यं श्लाघ्यं यस्
अञ्जनं तस्य धरा धारयित्री धर्तिः मयनाञ्जनलेखा तस्याः भावः
तथा तथा 'वर्तिमेषजनिर्माणनयनाञ्जनलेखयोः' इति विश्वमे-
दिन्यौ । ख्यातः त्वं येन सुदृशा दृशि लोचने विनिहितः दृष्ट
इति यावत् स सुदृक् ज्ञानी । पक्षे परोक्षवस्तुसाक्षात्कारक्षम-
दृष्टिरित्यर्थः । गूढमपि अर्थं शब्दतत्त्वार्थं पक्षे निधिरूपं धनं
वेत्तुं ज्ञातुं शक्नोति खलु । अत्र श्रीनिवासदर्शनतत्त्वार्थवेदनयोः
अञ्जनवर्तितनयनन्यासनिधिदर्शनयोश्च श्रिष्टयोर्हेतुहेतुमतोस्तद्वच-
र्णनम् ॥

यथावा—

शुभञ्जनकभूहरोऽवधि येन दृशास्यस्त एव
कोसलराट् । अवधीच्च हिरण्याक्षं तादृक्षमसदशु-
भाय किल जगताम् ॥ १११४ ॥

शुभा या जनकभूः सीता तस्याः हरः दशास्यः येन कोसलराजा अवधि अहन्यत स एव कोसलराट् दाशरथिः असः स न भवतीत्यसः अकोसलराजरूप इति यावत् । 'पतत्तदोः' इति सूत्रे 'अनन्समासे' इति पर्युदासान्न तच्छब्दस्य सुलोपः । पक्षे असः सवर्णरहितः कोसलराट् कोलराट् । पुरा वराहश्रेष्ठस्त्रितीयः । तादृशं शुभजनकभूहरं शुभजनिका जगत्क्षेमप्रदा या भूः पृथ्वी तस्याः हरमित्यर्थः । हिरण्याक्षं जगतां शुभाय कल्याणाय अधधीत् । अत्र रावणहिरण्याक्षवधलक्षणहेतुना सह जगच्छुभलक्षणहेतुमतः प्रतिपादनम् ॥

यथावा—

यस्त्वयि सम्राट् प्रत्ययमातनुते भावकर्मणो-
रेकम् । सोऽर्हति साम्राज्यपदं लब्धुं वृद्धं समस्त-
वर्णगुरु ॥ १११५ ॥

हे सम्राट् राजाधिराज हे भगवन् । 'मो राज्ञि समः कौ' इति समो मकारस्य मकार एव । नानुस्वारः 'सम्राजोऽग्नीन्द्रविण्वर्का यश्च स्वान्मण्डलेश्वरः' इति रत्नमाला । 'एष ब्रह्मलोकस्सम्राडिति होवाच । राजाधिराजस्त्वैषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान्' इत्यादिप्रमाणान्धनानुसंहितानि । यः पुमान् स्वयि विषये भावकर्मणोः मनःकर्मणोः । इदं वचसोऽप्युपलक्षणम् । एकं एकरूपं—

‘वचस्येकं मनस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम्’

इत्युक्तीत्याः अविसंवादीत्यर्थः । प्रत्ययं विश्वासं ध्यानं वा भातनुते । स पुमान् वृद्धं अभिवृद्धिमतः समस्तैः वर्णैः ब्रह्मक्षत्रादिभिः गुरु भेदे साम्राज्यपदं आधिराज्यस्थानं लब्धुं अर्हति ।

स्वयि सम्राजि करणत्रयसारूप्येण भक्तिं विदधानः तत्कृतुन-
यात्साम्राज्यवैभवमश्नुत इति भावः । अन्यत्र हे सम्राडिति
सम्रादृच्छब्दस्यैव संबोधनम् । यः पुमान् स्वयि सम्रादृच्छब्दे इत्यर्थः ।
भावकर्मणोः भावे कर्मणि च एकं प्रत्ययं 'गुणवचनब्राह्मणा-
दिभ्यः कर्मणि च' इति विहितं व्यञ्जप्रत्ययं आतनुते विधत्ते
स पुमान् वृद्धं 'वृद्धिर्यस्यायामादिस्तद्वृद्धम्' इति विहितवृद्ध-
संज्ञकं सर्वे वर्णाः भक्षराणि गुरवो यस्य तत्तथोक्तं साम्रा-
ज्यपदं साम्राज्यशब्दं लब्धुमर्हति । यस्तस्मादृच्छब्दात् व्यञ्जं
विधत्ते स पुमान् वृद्धं सर्ववर्णगुरु च साम्राज्यमिति पदं प्राप्नोती-
त्यर्थः । साम्राज्यमिति पदस्य उक्तीत्या निष्पन्नस्य वृद्धत्वा-
त्सर्ववर्णगुरुत्वाच्च तथोक्तिः । अत्र पक्षद्वयेऽपि सम्राजि प्रत्यय-
विधानस्य हेतोस्ताम्राज्यपदलाभरूपहेतुमता सह वर्णनम् ॥

यथावा—

सामोदसौम्यसुमनास्सत्तरिव सुफलदं शुभ-
च्छायः । स्वपदोपनतं सुखयति भगवान् संसृति-
गतागतश्रान्तम् ॥ १९९६ ॥

सामोदं च सौम्यं अनुग्रहं च सुमनः शोभनं मनः यस्य
सः । सामोदाः सौम्याः सुमनसो देवाः नित्यसूरयो वा यस्मात्स
इति वा । पक्षे ससौरभसुकुमारकुसुम इत्यर्थः । सुफलदः निश्चे-
यसपर्यन्तसकलफलप्रदः । अन्यत्र फलानि स्वपरिणतानि ददा-
तीति तथोक्तः । अनघा सर्वदुःखनिवर्तिनी छाया वीप्तिः अना-
तपश्च यस्य सः भगवान् सत्तरिव माकन्दादिशुभवृक्ष इव
संसृतिगतागतेन संसारयातायातेन, अन्यत्र लम्पक् सृती मार्गे
गतागतेन श्रान्तं स्वपदोपनतं स्वचरणशरणागतं स्वमूले विश्र-

मार्थमागतं च जने सुखयति । अत्रापि हेतुफलयोर्मगधस्तुल्य-
प्रापणयोस्साहित्येन वर्णनम् । पूर्वोदाहरणेषु फलं चतुर्थीतु-
मुभ्यां साक्षाज्जिदिष्टम् । अत्र तु गम्यमानं तदिति विशेषः ।
ननु काव्यलिङ्गतोऽस्य को भेद इति चेत् उच्यते—कान्यलिङ्गे
हेतुहेतुमतोरुपपादकोपपाद्यभावः, इह तु प्रयोजकप्रयोज्यभावो
विच्छित्याधायकः । हेतोर्गम्यतायामेव चारुतादिशयादलंकारत्वं
न तु साक्षात्तद्वाचकपदोपादाने इति त्वमयोस्तुल्यमेव । अत्रो-
दाहरणे उपमासंकीर्णत्वं च विशेषः ॥

यथावा—

श्रीनिधिमुपेक्षमाणस्त्वां भवमेवोपधावति पु-
मान्यः । फलमस्येदं भूतिं विन्दन् भ्राम्यति समं
पिशाचैर्यत् ॥ १११७ ॥

श्रीनिधिं सपञ्चिधानं श्रीनिवासं च त्वां उपेक्षमाणः पुमान्
भवं संसारमेव पशुपतिमेव उपधावति सेवते तस्य इदमेव
फलं—यदयं पुमान् भूतिं संपदं विन्दन् ‘लक्षणहेत्वोः’ इति
हेत्वर्थे शता । हेतुरिह फलम् । संपदं प्राप्तुमित्यर्थः । पक्षे
भूतिं भस्म विन्दन् प्राप्नुवन् भस्मोद्धूलितस्सन्नित्यर्थः । पिशा-
चैस्समं तुल्यं यथास्यात्तथा, अन्यत्र रुद्रपरिवारैः पिशाचैर्दे-
वयोनिविशेषैः समं साकं भ्राम्यतीति यत् एतदेव तस्य फल-
मित्यर्थः । अत्रापि हेतुहेतुमतोर्मवाभयपरिभ्रमणयोर्वर्णनं श्लेष-
संकीर्णम् ॥

केचिद्धेतुमतो हेतोश्चैक्यं हेतुं बुधा जगुः ।

कार्यकारणयोरभेदवर्णनं हेत्वलंकार इति केचिप्राचीना
शुक्तिरस्मैत्यर्थः ॥

यथा—

त्रिदशाहितकुलशिक्षा त्रिविवधूकर्णपत्रयुगर-
क्षा । वैकटशैलाध्यक्षा व्यक्तिः काऽप्यैक्षि जगद-
वनदक्षा ॥ १९९८ ॥

अत्र त्रिदशाहितकुलशिक्षाविहेतोर्भगवतस्तच्छिक्षादिहेतु-
मतश्चैक्यं वर्णितम् ॥

यथावा—

ग्राह्यगृहीतमतङ्गजजीवितमतिवेलभावितं कृ-
तिभिः । कमलानयनानन्दं कलयेमहि किमपि
तेजसां वृन्दम् ॥ १९९९ ॥

अत्रापि ग्राह्यगृहीतमतङ्गजजीवितहेतोर्भगवतः तज्जीवितेन
फलेन सहैक्यं वर्णितम् ॥

यथावा—

स्मितगर्भगण्डफलकं सितरुचिरुचिराभमुल्लस-
त्तिलकम् । आनन्दमेव भगवन्नदस्फुरितमाननं
तवावैमि ॥ २००० ॥

स्फुरितं अदः इदं तव आननं आनन्दमेव अवैमीति यो-
जना । पक्षे अदस्फुरितं दकारस्फुरणरहितं आनन्दं आननं
अवैमि । उत्सारितदकारमानन्दशब्दं आननामिति निष्पन्नं जाना-
मीत्यर्थः । अत्रापि आनन्दहेतोर्भगवदाननस्यानन्देन हेतुमता
सहैक्यम् । लभत्कारान्तरं पूर्वोदाहरणतो विशेषः ॥

नन्वभेदव्यपदेशस्याचमत्कारितया कथंकारमलंकारत्वेति चेन्न
 कार्यविशेषमावतच्छैब्रचाश्यां सहकार्यन्तरनैरपेक्ष्येण कार्योत्पादन-
 प्रत्यायने तस्य चमत्कारिताया दुर्निवारतयाऽलंकारत्वस्य निष्प्र-
 त्यूहत्वात् । रूपके सादृश्यादभेदव्यपदेशः, इह तु कार्यकारण-
 मावादिति भिदा । रूपकातिशयोक्तेरस्य च वैलक्षण्यं तत्रैवा-
 वादिष्य ॥

इत्यलङ्कारमणिहारे हेतुसरञ्चतुरधिकशततमः.

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Borrowers record.

Call No.— Sa4A/Sri-8095

Author—Sri Krishna Branmatanttra
Parakāśwāmin.

Title—Alankāra-Manihāra. Pt. 3.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.

✓

see Vol I

